

А. А. Ворон, В. А. Солопенко

Українська мова

**для загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням російською мовою**

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Харків
ТОВ «ФОЛІО»
2016

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922
В75

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 10.05.2016 № 491)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Бондаренко Ю. І., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри методики викладання української мови і літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Ганіна Н. В., старший викладач кафедри методики навчання мов і літератури КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»;

Скрижинська О. В., вчитель ЗОШ I–III ступенів №3 м. Чернігова, старший учитель.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

— основне правило

— словничок

— правило-підказка

— вправа для виконання вдома

— запитання і завдання

— мовна задача

— вправа з ключем

— для тих, хто хоче знати більше

Ворон А. А.

В75 Українська мова для загальноосвіт. навч. закладів з навчанням рос. мовою : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / А. А. Ворон, В. А. Солопенко. — Х. : ФОЛІО, 2016. — 256 с.

ISBN 978-617-7012-30-5.

УДК 811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр-922

Усі права захищені. Жодна частина, елемент, ідея, композиційний підхід цього видання не можуть бути копіюваними чи відтвореними в будь-якій формі та будь-якими засобами — ні електронними, ні фотомеханічними, зокрема копіюванням, записом або комп'ютерним архівуванням, — без письмового дозволу видавця.

© Ворон А. А., Солопенко В. А., 2016

© Видавничий дім «Освіта», оригінал-макет, 2016

© ТОВ «ФОЛІО», 2016

ISBN 978-617-7012-30-5

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

До щему у серці,
до терпкого солодкого щему
Я кохаю Україну, омиту прозорим дощем,
її грози весінні,
Листопади осінні,
Коли сиві дуби покриті багряним плащем.
І степи, і діброви, і зорі, і роси,
І беріз тонконогих розпушені коси,
І калини у лузі розсипаний жар,
І тополі у полі
На широкім роздоллі,
Що шумлять під вітрами,
струнки, світлочолі,
І, немов обеліски, сягають
задумливих хмар...
Все, що в серці несу,
У твоїх я дістала глибинах.
Ти мені і любов, і пісенність, як ньєнка, дала.
Я живу і співаю, бо живе і співа Україна,
Бо припала вустами
до дзвінкого твого джерела.

Любов Забашта

У восьмому класі ви продовжите оволодівати багатствами української мови. У попередні роки ви дізналися про частини мови, їх значення, граматичні ознаки та правопис. Цей підручник розповість про такі розділи науки про мову, як синтаксис і пунктуація. Ви ознайомитеся з особливостями будови словосполучення і речення, опануєте правила вживання розділових знаків у простому реченні.

Щоб пригадати вивчене раніше і краще засвоїти новий матеріал, дайте відповіді на запитання на початку кожного параграфу або виконайте вправу-дослідження. Правила треба запам'ятовувати, а підказки допоможуть з'ясувати складні моменти у вивченні теми. Мовні задачі сприятимуть розвитку логічного мислення, а вправи з ключами дадуть змогу самостійно перевірити, чи правильно виконано завдання.

Основне в навчанні мови — це вміння спілкуватися. Набути таких навичок допоможе рубрика «Культура спілкування», матеріали до уроків розвитку мовлення, вправи для складання діалогів та завдання для роботи в парах. Із текстів рубрики «Ми діти твої, Україно!» ви дізнаєтеся про видатних українських діячів науки, культури.

Контрольні запитання і завдання, вміщені після кожного розділу, зорієнтують у тому, що ви повинні знати і вміти. Вчіться самостійно визначати рівень своїх знань і вмінь.

У розділі «Додаток» є тлумачний та українсько-російський словники, зразки мовних розборів. Вони стануть у пригоді під час виконання багатьох вправ.

Бажаємо вам успіхів на шляху до знань!

Автори

ВСТУП

§ 1. Мова — найважливіший засіб спілкування, пізнання і впливу

1. Виразно прочитайте поезію Дмитра Білоуса. Визначте тему та основну думку висловлювання.

БЕЗЦІННИЙ СКАРБ

У чім твоєї мови сила?
А в тому, що вона
тебе людиною зробила,
в світ білий повела.
Вінчаний мовою твоєю
твій перший крик і крок.
І в небесах співзвучні з нею
переблиски зірок.
Що є для тебе мова —
візьми собі на карб:
життя духовного основа,
безцінний, вічний скарб.

Д. Білоус

Мова функціонує і розвивається тільки в суспільстві. Вона є найнеобхіднішою умовою формування сутності людини.

Мова — найважливіший засіб спілкування людей і пізнання світу, обміну думками, передачі досвіду від одного покоління до іншого.

2. Прочитайте подані висловлювання про мову, слово. Скажіть, як ви їх розумієте. Про які функції мови тут ідеться?

1. Мова — втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова (*М. Рильський*). 2. У кожного народу своя мова. Це великий скарб, який треба берегти і розумно збагачувати, не завдаючи йому ніякої шкоди (*Ж. Крапива*). 3. Слово — клітина мислі, артерія сили духу. Тільки воно еднає різні людські береги (*П. Воронько*). 4. Чи не чари й не диво? Мова — спів, мова — казка. Все сказати можливо: є і гнів, є і ласка (*Д. Білоус*). 5. Скажи що-небудь, щоб я тебе побачив (*Сократ*). 6. Мова — це віконця, через які людина бачить світ (*В. Сухомлинський*).

3. **Попрацюйте в парах.** Уважно розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про функції мови в суспільстві.

ФУНКЦІЇ МОВИ В СУСПІЛЬСТВІ

Комунікативна	За допомогою мови спілкуємося
Мислеоформлювальна	Засобами мови виражаємо свої думки
Пізнавальна	Через мову пізнаємо навколишній світ
Номінативна (називна)	Користуючись мовою, називаємо все, що нас оточує
Емоційна	За допомогою мови виявляємо свої почуття
Виразальна	Говорячи, людина розкриває свій інтелект, свої здібності
Об'єднувальна	Мова об'єднує людей, є основою розвитку всіх видів їхньої діяльності

4. Спишіть висловлювання видатних людей про мову. Вставте, де треба, пропущені букви. Визначте, до якого стилю мовлення належить кожне висловлювання.

1. Мова — найважливіший засіб спілкуван..я людей, тобто засіб виражен..я і передаван..я думок, почут..ів, волевиявлен..ь. У цій ролі людська мова має універсальний характер: нею просто передавати все те, що виражається, наприклад, мімікою, жестами чи дорожніми знаками, тоді як кожен із цих засобів спілкуван..я не може конкурувати у виражен..і з мовою (*В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький*).

2. Мова — це не просто засіб спілкуван..я, а щось більш значуще. Мова — це всі глибин..і пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцін..іше надбан..я віків. Мова — це ще й музика, мелодика, фарби бут..я, сучасна художня, інтелектуальна і мислен..єва діяльність народу (*О. Гончар*).

5. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Яка тема й основна думка тексту?

У нашій мові — думки і мрії наших пре..ків про волю й щастя, боро..ьба й звитяга, їхнє одвічне трудолюбство і мрійлива душа. Мова — це барвиста крайка, яка прос..лалася з гл..бини віків у майбут..я. Тримаючись за неї, ми долаємо перелоги й круті гори. Мова слугує нам завжди. Словами щирими ми звіряємося в дружбі один одному й іншим народам, словами ніжними ві..криваємо серце коханій, словом гострим і міцним, як криця, даємо ві..січ ворогові (*Ю. Мушкетик*).

6. Виразно прочитайте уривок із поезії Тараса Шевченка. Підготуйте розповідь про роль мови в житті людини.

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує!..

Т. Шевченко

7. I. Спишіть речення, добираючи до виділених слів антоніми, ставлячи їх у потрібній формі.

1. **Малі** люди вживають великі слова, а ... — малі. 2. Що **менше** говоритимеш, то ... почувеш. 3. **Добрі** слова лікують, а ... — вбивають. 4. Вдариш шаблю — загойтєся **пізно** чи ... , вдариш словом — вічно ятритьме рана. 5. Де **багато** слів, там ... мудрості. 6. Хто говорить — **сіє**, хто слухає — 7. Не можна щось **побудувати** словом, коли те саме ... ділом (*Нар. творчість*).

- II. Складіть діалог за шостим висловом.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ЩО ТАКЕ ЛІТЕРАТУРНА МОВА?

8. I. Уважно прочитайте текст.

Мовлення, яке ми чуємо, доволі різноманітне. Це або розмовно-побутове спілкування, або місцевий говір, або розмова в науковій лабораторії, це і виступи на радіо та телебаченні. Звичайно, мовлення людей залежить від мети спілкування, ситуації, у якій воно відбувається.

Літературну мову ми вивчаємо у школі, оволодіваємо нею, читаючи книги. Це мова освіти, офіційно-ділових паперів, науки, художньої літератури й культури.

До основних рис літературної мови належать словникове багатство і розмаїтість висловів, загальноживаність, обов'язковість її норм. Норма літературної мови — це взірець, сукупність правил уживання в мовленні слів, їх форм, висловів. Існують правила вимови, наголошування, написання слів; за певними правилами будуються словосполучення і речення. Спілкуватися літературною мовою — це говорити відповідно до загальноприйнятих правил (*З довідника*).

- II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Від чого залежить мовлення людей?
2. У яких ситуаціях необхідно послуговуватися літературною мовою? Наведіть приклади.

3. Які риси літературної мови відрізняють її від побутового мовлення або місцевої говірки? Складіть і розіграйте діалог за ситуацією, зображеною на малюнку.
4. Як ви розумієте поняття *норма літературної мови*?
- III. Поміркуйте, що необхідно для того, щоб говорити літературною мовою.

9. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте стиль мовлення.

Наша речь — это самая важная часть нашего общего поведения в жизни. И по тому, как человек говорит, мы легко можем судить о том, с кем имеем дело: мы можем определить степень интеллигентности человека, степень его уравновешенности.

Учиться говорить красиво, спокойно нужно долго и внимательно — прислушиваясь, запоминая, примечая, читая и изучая. Это очень нужно. Наша речь — самая важная часть не только нашего поведения, но и нашей личности, души (За Д. Лихачовим).

опреділить — *визначити* *уравновешенность* — *зрівноваженість*
общий — *тут: спільний* *личность* — *особистість*

КОРИСНА ПОРАДА

Радимо прочитати книгу Іржі Томана «Мистецтво говорити». У цій книзі ви знайдете поради щодо того, як стати цікавим співрозмовником, навчитися складати і виголошувати промову, тримати увагу аудиторії, уміти робити зауваження тощо. У мистецтві говорити важливе не тільки грамотне мовлення, а й здатність викликати симпатію у співрозмовників, стати такою людиною, яку захочуть слухати, навіть якщо вона буде говорити не тільки те, що приємно чути...

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ВИДИ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. НАВЧАЛЬНЕ ЧИТАННЯ МОВЧКИ

1. Пригадайте, які види мовленнєвої діяльності вам відомі.
 2. Який вид мовленнєвої діяльності є найпоширенішим?
10. Користуючись поданою схемою, підготуйте зв'язну розповідь про види мовленнєвої діяльності.

11. Прочитайте висловлювання видатних людей. Як ви їх розумієте? Спишіть речення, розкриваючи дужки, вставляючи пропущені букви.
1. Той, хто (не)вміє швидко й свідомо читати, (не)може успішно оволодівати знаннями. Усе, що ви читаєте, — це інтелектуальний

фон вашого навчання. Чим багатший цей фон, тим легше вчитися (*В. Сухомлинський*). 2. Хочеш бути розумним, навчись розумно запитувати, уважно слухати, спокійно відповідати і пропиняти розмову, коли (ні)чого більше сказати (*І. Лафатер*). 3. (Не)вміти добре висловлювати свої думки — (не)долік; але (не)мати власних думок — (на)багато більший (не)долік (*Ж. Ушинський*).

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ГОВОРИ ТОДІ, КОЛИ МАЄШ ЩО СКАЗАТИ

12. I. Виразно прочитайте текст.

Чи не доводилося вам коли-небудь чути довгу розповідь, позбавлену змісту й логіки? Щоб не говорили, що це даремна витрата часу, треба запам'ятати кілька порад.

Щоб стати особистістю, яку варто слухати, необхідно пройти важкий і довгий шлях. Передусім треба стати людиною широкого світогляду, яка знає про все потроху, а про дещо — все. Для цього ви повинні мати певні знання в найрізноманітніших галузях, а в одній вузькій знати майже все, тобто бути в цій галузі справжнім фахівцем. Досягти цього нелегко, бо людське пізнання не стоїть на місці.

У який же спосіб можна розширювати коло знань? Регулярно читайте пресу, популярні видання про досягнення науки, техніки, новини культурно-мистецького життя. Проте не покладайтеся цілком на ці джерела, пам'ятайте про найважливіше й незамінне досягнення нашої цивілізації — книги. Стежте за теле- та радіопередачами, звертаючи увагу не тільки на розважальні програми, а й на передачі, у яких висвітлюються наукові, технічні, екологічні та інші проблеми.

Постійно розширюйте коло своїх захоплень: поставте собі за мету час від часу подивитися гарний фільм, відвідати театр, музей, виставку чи спортивну зустріч.

Одним із найважливіших шляхів поглиблення ваших знань є спілкування з іншими людьми, оскільки воно дає змогу обмінюватись інформацією, думками і враженнями.

Якщо ви нічого не читаете, не буваєте в театрі, на концертах, не дивитесь фільмів, не відвідуєте музеїв, то немає жодної надії на те, що ви навчитеся гарно і змістовно говорити. Хіба може зацікавити людей своєю розповіддю той, хто нічого не пережив, не бачив, не читав і не чув? (*За І. Томаном*).

II. **Попрацюйте в парах.** Складіть і запишіть пам'ятку «Як стати цікавим співрозмовником».

13. І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час. Якщо на читання витрачено до двох хвилин, ви читаете дуже добре, дві-дві з половиною хвилини — добре; якщо вам знадобилося більше часу, необхідно вдосконалювати техніку читання.

ЛЮДЯМ НА РАДІСТЬ

Марія Овксентіївна Примаченко — майстер українського «найвишого мистецтва». У її творчості оригінально поєдналися графіка та живопис. Малювала на ватмані, використовуючи акварель і гуаш, які надавали соковитості і щільності зображенням квітів, птахів, звірів, сценок із народного життя.

Марія Примаченко згадувала: «Почалося все це так. Якось біля хати, над річкою, на завітчаному лузі пасла я гусей. На піску малювала всякі квіти, побачені мною. А потім помітила синювату глину. Набрала її в пелену і розмалювала нашу хату». Обдарованість дівчини не здивувала односельців: у селі Волотня на Київщині (там вона народилася 1908 року і прожила все життя) її мати, Параска Василівна, славилася як талановита вишивальниця, а батько, Овксентій Григорович (сирота-приймак, звідки й походить прізвище), — як тесля-майстер.

Напрочуд багата уява рятувала від сірої буденності: в дитинстві Марія перехворіла на страшну недугу, тому все життя ходила з милицею. Пережила трагедію: на фронті загинув чоловік. Радість приносила творчість. Марія не тільки малювала, а й вишивала, розписувала кераміку.

Л. Павленко. Світ Марії Примаченко

Особлива тема у творчості, до якої художниця зверталася часто й охоче, — зображення звірів. Звірі Марії Примаченко — постаті міфологічні. Так, бик, обожнюваний землеробами як символ родючості, пов'язаний із небом, зображений на картині у вигляді усіяної зорями істоти з короною і пишною бородою. Часто малювала Марія коней та ведмедів — тварин, яких особливо шанували наші пращури. На багатьох картинах зображені птахи — це і голуби, що, за уявленнями предків, створили світ, і павичі — персонажі давніх щедривок, і лелеки — улюблені птахи слов'ян.

Дивним здається звернення до образів екзотичних тварин: лева, крокодила, слона, удава. Ще за часів княжої доби левів зображували на обладунках воїнів. З левом і леопардом порівнювали князя Святослава в Галицько-Волинському літописі. Отже, ці образи впродовж століть жили в народній свідомості й трансформувалися у творчості Марії Примаченко.

Справжнім шедевром став «Гороховий звір». Великий, оранжево-рожевий, трохи здивований. З усіх звірів Марії Примаченко він —

М. Примаченко. Гороховий звір

найліричніший. У нього великі вуха і грива, як у лева. Тулуб прикрашають червоні «яблука». На чолі, переніссі та щоках — трикутники ластовиння. Круглі чорні очі дивляться допитливо. Рожеві лапи, що закінчуються чи то кігтями, чи то клешнями, обережно торкаються землі. Жовтогаряче тло створює враження наповненості картини сонячним світлом. Зелені стручки гороху, у якому звір живе, утворюють із синіми квітами ритмічний рослинний орнамент. Марії Овксентіївни було майже 70 років, коли з'явилася ця по-дитячому наївна істота.

Серія полотен, за яку в 1966 році художницю було удостоєно Державної премії України імені Тараса Шевченка, має назву «Людам на радість». Так можна сказати і про всю творчість художниці (За М. Шинкарук).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. У чому особливість творчості відомої української художниці Марії Примаченко?
2. Як Марія Овксентіївна розповідала про початок своєї творчості?
3. Що ви дізналися про батьків художниці?
4. Які життєві трагедії випали на долю Марії Примаченко?
5. Яких звірів зображувала на своїх картинах Марія Овксентіївна?
6. Чим пояснюється звернення художниці до змалювання екзотичних тварин?
7. За яку серію картин художниця була удостоєна Державної премії України імені Тараса Шевченка?
8. Чому всю творчість Марії Примаченко можна назвати «Людам на радість»?

III. Користуючись репродукцією на с. 13, опишіть картину Марії Примаченко «Гороховий звір».

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

ЧАСТИНИ МОВИ, ЇХ ЗНАЧЕННЯ ТА ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ. СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ

§ 2. Самостійні частини мови

1. Користуючись таблицею, уміщеною на першому форзаці підручника, розкажіть, чим відрізняються самостійні частини мови від службових.
2. Яка частина мови називається іменником? Як змінюються іменники?
3. Сформулюйте правописне правило «*Велика буква і лапки в іменниках — власних назвах*».
4. Як іменники поділяються на відміни?
5. Сформулюйте правописне правило «*Букви -а (-я), -у (-ю) в закінченнях родового відмінка однини іменників другої відміни*».
6. Розкажіть про правопис іменників третьої відміни в орудному відмінку однини.
14. **Хто швидше?** Запишіть подані іменники в чотири колонки за відмінами.
- Ваза, сокіл, послідовність, ягня, село, здобич, промова, олень, левеня, сіль, прізвище, валіза, вітер, кроленя, огорожа, спорідненість, теля, довірливість, лікування, п'ятьма, звання, ілюстративність, праця, ім'я.
15. Спишіть прислів'я, ставлячи подані в дужках іменники в родовому відмінку однини.
1. Велика дорога починається з першого (крок).
 2. Ремесло (хліб) не просить, а хліб дає.
 3. (Дим) без (вогонь) не буває.
 4. Де багато (крик), там мало роботи.
 5. Зробив із (дуб) сірник.
 6. У побитім горщику (борщ) не зварить.
 7. Від (гнів) старієш, від (сміх) молодієш.
 8. Бездонного (глек) не налеш.

16. Розв'яжіть мовну задачу.

Учні склали речення з іменником *камінь* у родовому відмінку однини. Ярослав записав у зошиті: «*З-під каменя було невеличке джерело*». Олена склала таке речення: «*На місці згарища почали зводити новий будинок із каменя*». Хто правильно виконав завдання?

17. **Хто швидше?** Поставте подані іменники в орудному відмінку однини і запишіть у три колонки: а) ті, у яких відбулося подовження приголосних; б) ті, у яких потрібно поставити апостроф; в) ті, у яких немає ні подовження, ні апострофа.

Емаль, кров, гнучкість, верф, подорож, радість, освітленість, творчість, ожеледь, гниль, Об, відданість, далеч, старість, мати, цвіль, віддаленість, Перм, осінь, велич.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв іменників, записаних у першу і третю колонки, складеться початок вислову В. Симоненка: «...*вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину*».

1. Яка частина мови називається прикметником? Як змінюються прикметники?
2. Які прикметники належать до твердої групи, а які — до м'якої? Як відмінюються прикметники типу *білолиций*?
3. Розкажіть про групи прикметників за значенням.
4. Як творяться форми вищого і найвищого ступенів порівняння якісних прикметників?
5. Яка частина мови називається числівником? На які групи за значенням поділяються числівники?
6. Як відмінюються числівники — назви десятків і сотень?
7. Яка частина мови називається займенником? Назвіть розряди займенників за значенням.
8. Розкажіть про правопис неозначених і заперечних займенників.

18. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви в закінченнях прикметників.

1. Червон.., жовтогаряч.. й жовті веселчин.. смуги були такі ясн.., наче горіли тих..м полум'ям (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Перед товст..м монастирськ..м муром берег поріс бур'яном (*О. Довженко*). 3. Попід гаєм зеленесеньк..м та біжить коник воронесеньк..й (*Нар. творчість*). 4. Зоря моя вечірняя простилає останні смуги на хистк..й воді (*М. Рильський*).

19. **Хто швидше?** Запишіть у три колонки подані словосполучення: а) з якісними прикметниками; б) з відносними прикметниками; в) з присвійними прикметниками.

Найкращі знання, шкіряне взуття, Оленчина усмішка, штучні квіти, теплий вересень, сестрин велосипед, пшеничне зернятко,

приємний смак, ластівчине крило, піщаний острів, Андрієві оцінки, солом'яна стріха, нестерпний холод, запашна ожина, бабусине печиво, кленове листя, струнка берега.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться пропущена частина у вислові В. Коротича: «Людина, не познана любов'ю, ... для добра».

20. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Труд — самое лучшее, самое эффективное лекарство (К. Симонов). 2. Впереди летели старые, сильные лебеди, а за ними те, которые были моложе и слабее (Л. Толстой). 3. Между нами завязалась оживлённая беседа о птицах (Максим Горький). 4. Я не знаю ничего более прекрасного, чем родная земля (К. Паустовский). 5. Надвигалась осень. Дни становились короче, а ночи длиннее и прохладнее (Г. Марков). 6. Синица оказалась рассудительнее воробья: она сразу сообразила, что перед ней ловушка (В. Бианки).

оживлённый — тут: *жвавий* рассудительный — *розважливий*
сообразить — *здогадатися* ловушка — *пастка*
прохладный — тут: *холодний*

21. **Хто швидше?** Запишіть у дві колонки складні прикметники: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс.

Неправдо/подібний, плямисто/коричневий, лікувально/оздоровчий, круто/рогий, лісо/степовий, піщано/глинистий, громадсько/політичний, хитро/мудрий, липово/акацієвий, східно/слов'янський, сіро/зелений, кисло/молочний, біло/сніжний, блакитно/сірий, сто/метровий, північно/східний, жовто/гарячий, праце/здатний, садово/парковий, сливово/яблучний.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних прикметників складеться початок прислів'я: «... в них нема».

22. **Хто швидше?** Запишіть словосполучення з числівниками в такій послідовності: а) із власне кількісними; б) зі збірними; в) з дробовими; г) з неозначено-кількісними; г) з порядковими.

Сімнадцять гвоздик, десятеро кроленят, одна шоста сплаву, кілька оцінок, перша квітка, троє студентів, півтори груші, два оповідання, кільканадцять в'язок, друга осика, тисяча селян, одна третя палиці, п'ятеро каченят, двісті вісімдесят перший день.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... переможе».

23. Спишіть текст, замінюючи цифри словами. Усно поясніть правопис числівників.

Найбільшою річкою України є Дніпро, загальна довжина якого вимірюється 2 201 кілометром. Довжина Дніпра в межах нашої країни дорівнює 981 кілометру.

Найбільшим озером України є Ялпуг на Одещині. Його загальна площа вимірюється 134 квадратними кілометрами, найбільша глибина сягає 6 метрів. Найглибшим — до 58 метрів — є озеро Світязь на Волині.

Найбільшою вершиною Карпат є гора Говерла, висота якої сягає 2 061 метр (Із довідника).

24. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте речення, знайдіть помилки у вживанні числівників з іменниками та вживанні числівників на позначення часу. Відредаговані речення запишіть.

1. У нашому класі тридцять два учня. 2. П'ятеро жінок стояли на зупинці. 3. Я повернувся додому пів третьої. 4. Два брата вчилися в одному класі. 5. Біля будинку росло чотири дуба. 6. У фермерському господарстві п'ятдесят два теляти. 7. Без п'ятнадцяти сім поїзд прибуває на кінцеву станцію. 8. Семеро днів тривала подорож. 9. У десять годин десять хвилин розпочнеться цікава радіо-програма (З учнівських творів).

25. Прочитайте і відгадайте загадки. Знайдіть у реченнях займенники, назвіть їх розряди за значенням.

1. Що на світі найшвидше й найсміливіше? 2. Сама я нічого не знаю, а всіх розуму навчаю. 3. Біле поле, чорне насіння; хто уміє, той і сіє. 4. Летить — пищить, сяде — мовчить; хто його вб'є, той кров собі пролле. 5. Куди повзе — за собою хату везе. 6. Від чийого-будь приходу скаче дурень з прірви в воду.

В і д г а д к и. 'ахаеаеаеа'еабаЖ'амаар'аажинк'аажинк'о'аеаиц

26. **Хто швидше?** Запишіть у три колонки подані словосполучення із займенниками: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

(Де)які слова, (будь)що одержали, ні(про)що не здогадався, чий(небудь) речі, (хтозна)кому всіміхався, хтозна(в)яких краях, (ні)яких підстав, (аби)що спитав, бозна(про)що думав, ні(до)кого не озвався, (казна)який тягар, кого(сь) ошукали, будь(у)що не вір, який(небудь) стовп, ні(чого) не передав, (бозна)яке тьохкання, казна(в)яких квітах.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв останніх записаних слів словосполучень складеться початок прислів'я: «... *аніж один ворог*».

27. І. Прочитайте текст.

ДУХОВНИЙ ВАТЬКО СІЧІ

Першим українським гетьманом став Дмитро Вишневецький. Цей мудрий, енергійний чоловік зумів зробити те, чого не вдавалося його попередникам — козацьким ватажкам. Він зібрав у єдине ціле розрізнені козацькі ватаги і 1552 року спорудив на острові Хортиця великий замок, що став першою козацькою фортецею. Вишневецький вирішив узагалі покласти край татарському й турецькому пануванню в південних степах України. Зібравши чимале військо, він організує сміливі походи на Крим, знищує турецькі фортеці на Чорному морі. Тепер ординці вже не могли безкарно гуляти по нашій землі. Вони остерігалися Вишневецького, слава про якого швидко поширилася в Україні.

Кримський хан вирішив знищити козацьку фортецю. 1556 року взимку ординці взяли в облогу замок Вишневецького, але козаки захищалися сміливо й майстерно, тож, простоявши біля стін фортеці, татари відступили ні з чим. Але настало літо, і на Хортицю прийшло величезне військо татар із турецькою підмогою, що набагато перевищувало козацькі сили. Довго захищався замок, але оборонці його були приречені. І тоді Вишневецький зумів вивести

І. Синелоський. Князь Дмитро Вишневецький

з фортеці людей. Козаки сіли на чайки і відпливли з острова, а фортецю вороги зруйнували.

Даремно турки з татарами святкували перемогу. Гетьман знову збирає великі сили, наносить нищівні удари. В Україні вже є регулярне військо. Польський король Сигізмунд II Август і російський цар Іван Грозний намагалися використати Вишневецького в своїх цілях, а український гетьман мав свій розрахунок — він залучав обидві держави до активної боротьби з Кримським Ханством.

Кидаючись на всі боки в пошуках спільників для боротьби, Вишневецький мав необережність утритися в міжусобиці молдавських володарів. Гетьмана зрадили, підступно взяли в полон і, як дорогий дар, відправили турецькому султанові. Отак опинився гетьман перед очима свого смертельного ворога.

За народними переказами, султан вигадав для Вишневецького мученицьку смерть. Але він — доки мав сили — глузував зі своїх ворогів і цим так роздратував турків, що вони його застрелили (За М. Слабошпицьким).

II. Розгляньте репродукцію картини Ігоря Синепольського на с. 19. Як ви розумієте її зміст? Яким зображено славетного гетьмана?

III. За самостійно складеним планом підготуйте стислий усний переказ тексту.

1. Яка частина мови називається дієсловом?

2. Які дієслівні форми ви знаєте?

3. Сформулюйте правописне правило «Букви е, є, и, ї в особових закінченнях дієслів».

4. Назвіть ознаки дієслова, властиві дієприкметнику.

5. Розкажіть про творення активних і пасивних дієприкметників.

6. Яка форма дієслова називається дієприслівником?

7. Розкажіть про творення дієприслівників недоконаного і доконаного виду.

8. Яка частина мови називається прислівником?

9. Коли прислівники пишуться через дефіс?

10. Сформулюйте правописне правило «Написання прислівників разом і окремо».

28. Прочитайте прислів'я. Скажіть, як ви розумієте їх зміст. Назвіть дієслівні форми.

1. Правду кожен хвалить, та не кожен любить. 2. На чужому горі щастя не збудувати. 3. У ледаря хата небом покрита, землею підбита, вітром огорожена. 4. Не знаючи броду, не лізь у воду. 5. За моє жито мене ж і побито.

29. **Хто швидше?** Запишіть у дві колонки подані дієслова: а) з буквами *в, е* в закінченні; б) з буквою *и* в закінченні.

Оздоб..мо, зна..мо, перемага..ш, смал..ш, звика..мо, роб..те, крут..те, вибира..мо, в'яв..шся, світ..шся, плач..ш, розбуд..те, диву..ш, одягат..меш, стрима..мо, вигаду..ш, чист..те.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок прислів'я: «... *не викинути з пісні слова*».

30. **Попрацюйте в парах.** Відредагуйте речення і запишіть.

1. Синички, прилетівші до годівнички, голосно цвірінчать.
2. Праворуч збігає вниз побілівший шлях. 3. Туристи, відпочиваючи в санаторії, часто вирушали в походи. 4. Переходячи дорогу, зупинилися машини. 5. Збираючи гриби, настав вечір. 6. Проходячи під вікном, чулася розмова (*З учнівських творів*).

31. **Хто швидше?** Запишіть у три колонки подані словосполучення з прислівниками : а) ті, що пишуться разом ; б) ті, що пишуться через дефіс ; в) ті, що пишуться окремо.

Знайдеш де(ін)де, усього(на)всього куц, хвилюються все(одно), звик (більш)менш, усміхається час(від)часу, (на)пам'ять вивчи, ойкає (що)дня, звалив (з)розгону, в'являються де(не)де, підуть нога(в)ногу, стали пліч(о)пліч, звикнув (од)разу, кинулися (в)різнобіч, вирушили вранці(рано), стихне кінець(кінцем), знайду коли(небудь), вітхає раз(за)разом, в'ясувалося (давним)давно, вщух о(пів)ночі, заберіть (до)дому.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться продовження вислову Панаса Мирного: «*Рідний батько — це...*».

- 32. 1. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

Наші предки ..віряли свій час не лише за першими півнями. У добрій нагоді їм ставали рослини. Пр..гадую, як похмурого досвітку я з мамою пішов збирати гриби до лісу. Як на зло, гр..бів майже не було. Нудивсь я, надокучаючи, що вже час в..ратися додому. «Рано ще, — заспокоювала мама. — А якщо хоч..ш упевнитися, то ходімо до болітця, і я ..кажу тобі, котра година».

Ми підійшли до тихої заводі, густо вкритої ш..роким листям латаття.

Поверх води бубнявіли напівро..тулені голівки лілій. Оглянувши їх, мати ..казала: «Ось дивись: якщо голівки квітів почали ро...пускатися, ще тільки шоста ранку, а вечері квіти ..тулюються о сьомій».

Тоді я не повірив мам..ному прогнозові. Але невдовзі з годин..ником перевірів і переконався: **нен..чне** передбачен...я цілком ..правдилося (За В. Скуратівським).

II. Зробіть морфологічний розбір виділених слів, користуючись схемою розбору, вміщеною в розділі «Додаток».

КОРИСНА ПОРАДА

Якщо ви забули правописне правило або дещо з граматики, наприклад, про написання частин мови, відмінювання їх тощо, вашим авторитетним порадиником стане український правопис, до якого можна звернутися за посиланням в Інтернеті <http://pravopys.net>. Тут зібрано всі правила, відповідно до яких відбувається написання слів української мови та вживання всіх розділових знаків.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ, СТИЛІ І ТИПИ МОВЛЕННЯ

1. Що таке текст? Із яких частин він складається?
2. Які ознаки має текст?

33. I. Прочитайте речення. Запишіть їх у потрібній послідовності. Доберіть до відновленого тексту заголовок.

1. Коли ж будівництво було завершено, великий князь київський сказав: «Даю храму цьому десяту частину від багатств моїх і від моїх городів». 2. У рік 989 задумав князь Володимир поставити в Києві церкву Пресвятій Богородиці і звелів привести майстрів із землі грецької. 3. І названо церкву в ім'я Богородиці, та в народі приклалася до неї інша назва — Десятинна (З «Повісті минулих літ»).

II. Пригадайте з уроків історії, яка доля судилася Десятинній церкві.

34. Розгляньте таблицю. Підготуйте зв'язну розповідь про стилі мовлення.

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

Стиль мовлення	Сфера вживання	Мета висловлювання	Основні види висловлювань	Основні риси стилю мовлення
Розмовний	Побут, сімейні, дружні стосунки	Спілкування з близькими людьми, встановлення і з'ясування стосунків, обмін думками	Бесіди (діалоги) на побутові теми, приватне листування	Невимушеність висловлювання, емоційність
Науковий	Наука, техніка, освіта, виробництво	Повідомлення про досягнення науки і техніки, опис суттєвих ознак предметів і явищ	Наукові статті, лекції, доповіді, підручники	Логічність, доказовість, точність, виділення суттєвого, найбільш важливого
Офіційно-діловий	Дипломатія, діловодство, судочинство, економіка	Регулювання ділових стосунків між людьми, установами, організаціями, державами	Угоди, закони, ділові папери (звіт, довідка, розписка, протокол, оголошення, заява)	Офіційність мови, точність, відсутність емоційності
Публіцистичний	Суспільне життя, політика	Вплив на людей, формування громадської думки	Газетні статті, виступи на мітингах, зборах	Закличність, яскраво виражена оцінка предмета чи явища
Художній	Художня література	Змалювання картин дійсності за допомогою художніх образів	Оповідання, повісті, романи, п'єси, вірші	Образність, конкретність, увага до окремих деталей, емоційність

35. Прочитайте уривки з текстів. Визначте, до якого стилю мовлення належить кожен із них. Обґрунтуйте свою думку.

1. Висне над селом із просторів неба місяць зеленорогий. Собор стоїть у задумі один серед тиші, серед білої акаціевої ночі. Уночі він молодіє. Зморщок часу на ньому не видно, він мовби повертається до козацької молодості, коли вперше слянув у цих степах небесними півкулями бань (За О. Гончаром).

2. Стаття 54 (фрагмент).

Культурна спадщина охороняється законом.

Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами (З Конституції України).

3. Наш народ нізвідки на свої землі не приходив, він був тут завжди. Історія українського народу велика, героїчна, хоч і не завжди його дорога була широка — часом звужувалася, а часом просторіла. Він падав і знову підіймався, він боровся, оборонявся, будував фортеці й міста, орав ниви. Він створив дивовижний світ пісень, казок, оповідань і легенд. Він тисячі років розказує собі й сусідам про своє минуле (За В. Шевчуком).

4. Фундаменти Андріївської церкви заглиблено на 14 м, що дало змогу двоповерховий будинок-стилобат оснастити допоміжними приміщеннями. У плані Андріївська церква — хрест із кінцями різної довжини: вісь на сході — заході — 13 м, на півночі — півдні — 15 м. Висота церкви — 47 м, стилобату — 15 м, діаметр бані — 10 м (З довідника).

5. Готувалися ми до уроку історії утрюх. Довго розглядали малюнки. Особливо вразив нас малюнок, на якому був зображений князь Олег зі своєю дружиною. Так і було написано: «З дружиною». Ми довго шукали поміж вусатих, озброєних мечами і списами дядьків, що сиділи на конях, оту князеву дружину.

— Вона десь, видно, позаду, — врешті вирішив Ванько.

Сонька не була б Сонькою, коли б не заперечила:

— І зовсім не позаду! Вона вдома залишилася: князеві борщ варить (Із журналу).

36. **Хто швидше?** Запишіть словосполучення в такій послідовності стилів мовлення: а) розмовний; б) науковий; в) офіційно-діловий; г) публіцистичний; г) художній.

Спитаймо бабусю, еднальні сполучники, двотижневий термін, заради перемоги добра, краплиста роса, пречудовий настрій, складносурядне речення, порядок денний, об'єднаймося задля перемоги, зелене море трав, купити цукерочок, паралельні прямі, здійснювати відповідну перевірку, бережіть собори душ, ягоди зашарілися.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... руйнує».

37. Користуючись таблицею, підготуйте зв'язну розповідь про типи мовлення.

ТИПИ МОВЛЕННЯ

Розповідь	Опис	Роздум
У висловлюванні говориться про дії особи, про події, що відбуваються з особою або предметом	У висловлюванні говориться про ознаки, властивості особи, предмета або явища	У висловлюванні говориться про причини та наслідки дій, порушується певна проблема, робляться відповідні висновки

38. Прочитайте тексти. Визначте, до якого типу мовлення належить кожен із них.

1. У народі кажуть: без калини нема України. Справді, від найдавніших часів ця рослина сусідилася біля людських осель. Там, де пускала глибоке коріння сім'я, виростав і кущ калини, присутність якого утверджувала життєздатність і неперервність роду. Висаджували калину і на кладовищах як ознаку родовідної пам'яті. До того ж благородний кущ є своєрідним символом, образом краси та молодості, історичної пам'яті та незнищенності. Отже, зовсім не випадково Україна асоціюється з калиною (За В. Скурятівським).

2. Протягом літа набирає сили від сонця калина. Ягоди стають усе яскравішими, усе густішими, наче кров калини достигає, набирає буйної, палкої снаги. Зорять калинові кристали прямисінько в твою душу, зігріваючи її радісним світлом! Вісять кетяги, березуть таємницю своєї сили, цілющості, таємницю здоров'я, яке вони здатні повернути людині. Хіба ж можна не сповнитися побожного ставлення до їхніх сузір'їв?..

І навіть узимку не гасне калинове полум'я, зігріває вас, і так добре почуватися в його лагідному червоному теплі! (За С. Гуцалом).

Узимку не гасне калинове полум'я

3. Проходячи мимо калини, я очам своїм не повірив: кущ геть-чисто весь обнований тілами великих пташок. Цілісінька зграя налетіла і, почіплявшись пазурами та пообвисавши хвостами донизу, дружно скльовує достиглі ягоди. Під їхніми важкуватими тілами гілля погойдувалося на всі боки. Та коли я зупинився здивовано, птахи вмиг перестали дзьобати свої ласощі, потім дружно зірвалися, залопотівши крильми, і полетіли геть (За С. Гуцалом).

39. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте, до якого типу мовлення належить висловлювання. Сформулюйте тему й основну думку тексту.

Воспитание любви к родному краю, к родной культуре, к родному селу или городу, к родному языку — задание первоочередного значения. И нет надобности это доказывать. А как воспитать эту любовь? Она начинается с малого: с любви к своей семье, к своему дому, к своей школе. Постепенно разветвляясь, эта любовь к родному переходит в любовь к своей стране, её истории, её прошлому и будущему, а потом ко всему человечеству, к общечеловеческой культуре (Д. Лихачев).

*воспитание — виховання
первоочередной — першочерговий
надобность — тут: потреба
доказывать — доводити
разветвляться — розгалужуватися
общечеловеческий — загальнолюдський*

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

40. I. Прочитайте текст.

ДМИТРО ВОРТНЯНСЬКИЙ

Майже все життя Дмитро Вортнянський працював далеко від рідних місць. Він досягнув однієї з найбільших висот у творчій та службовій кар'єрі, які могли судитися українцеві в Російській імперії. Саме завдяки йому набула світової слави придворна співацька капела в Петербурзі, якою він керував майже тридцять років. Дмитро Вортнянський відомий передовсім як автор духовних хорових творів, зокрема акапельних концертів, кілька з яких визнано світовими шедеврами.

Дмитро Степанович Вортнянський народився 1751 року в старовинному українському місті Глухові. Він певний час навчався в місцевій співацькій школі — найважливішому музичному навчальному закладі тодішньої Російської імперії. Саме з числа учнів цієї школи здійснювали набір співаків придворної капели в Петербурзі. В один із таких наборів потрапив і семирічний Дмитро.

Дмитро Вортнянський

Дзвінкий солов'иний голос і прекрасна зовнішність юного Бортнянського припали до душі імператриці Єлизаветі Петрівні, яка ставилася до хлопця з материнською турботою.

Доленосним у житті майбутнього маестро став початок занять із італійським композитором Бальдассаре Галуппі. Саме він порекомендував відрядити юного митця до Італії для продовження музичної освіти.

Наступні десять років, проведені на батьківщині музичного мистецтва, — це не лише період творчого самовдосконалення, а й стрімкого сходження щаблями міжнародного визнання. Дмитро Бортнянський перебуває у Венеції, Флоренції, Римі, Неаполі, Модені, Болоньї. В Італії написано три опери, прем'єри яких пройшли з великим успіхом. Композитор засвоїв науку своїх викладачів, але залишився самобутнім: в операх звучать мелодії, близькі до українських народних пісень.

Після повернення до Петербурга Дмитро Бортнянський працює «композитором і клавесиністом» майбутнього російського імператора Павла I. Це найбільш плідний період у житті маестро. Він пише опери французькою мовою, але головною для композитора стає хорова музика — як духовна, так і світська.

Наступний етап у житті Дмитра Бортнянського — його робота на посаді директора придворної співацької капели. Це стало справою життя. Дмитро Степанович доклав багато зусиль, аби вивести виконавську майстерність колективу на найвищий рівень. Композитор залишився відданий споконвічній традиції капели набирати півчих із малолітніх українців.

Французький композитор XIX століття Гектор Берліоз писав про Дмитра Бортнянського: «Твори цього композитора просто чудові. Тут такі поєднання, які здаються неможливими... Наче хор ангелів залишає землю й поступово зникає в небесній височині» (За Л. Семакою).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чим відомий Дмитро Бортнянський нашим сучасникам?
2. Як майбутній композитор потрапив до придворної капели в Петербурзі?
3. Чому початок занять з італійським композитором Бальдассаре Галуппі можна назвати доленосним у житті Дмитра Бортнянського?
4. Розкажіть про навчання композитора в Італії.
5. Що стало справою життя Дмитра Степановича?

§ 3. Службові частини мови

1. Яка частина мови називається прийменником?
2. Наведіть приклади непохідних і похідних прийменників.
3. На які групи за будовою поділяються прийменники?
4. Сформулюйте правописне правило «Написання прийменників разом, через дефіс і окремо».
5. Розкажіть про сполучник як частину мови.
6. Яку роль виконують сурядні сполучники, а яку — підрядні?
7. Дайте визначення частки як частини мови.
8. На які розряди за значенням поділяються частки?
9. Сформулюйте правописне правило «Написання часток разом, через дефіс і окремо».
10. Розкажіть про правопис різних частин мови з часткою *не*.
11. Розкажіть про вигук як особливу частину мови.
41. **Хто швидше?** Запишіть у три колонки подані сполучення слів: а) з прийменниками; б) із сполучниками; в) із частками.

Думай про майбутнє; ячмінь та овес; пройшов би шлях; помітив-таки нарешті; їздив тільки раз; очистити від бруду; думав, що зробив; вибираємо з-поміж найкращих; ожина й полуниця; встиг на поїзд; шукав же довго; то дощ, то сніг; огрядний чи худий; з'являється під час туману; вмикав мало не щогодини; сором, або ганьба; сумувати не потрібно.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться початок прислів'я: «..., але й свого не губи».
42. Спишіть речення, розкриваючи дужки.
1. Тече вода (із)за гаю та (по)під горою (*Т. Шевченко*).
 2. З(по)між гілястих білих дерев вийшов олень (*Іван Багряний*).
 3. Геть (по)над морем, над хвилями білими, в'ються, не спиняться чаєчки білії (*Леся Українка*).
 4. Яблуко лежить (переді)мною — світле, аж прозоре, мов янтар (*М. Рильський*).
 5. (Під)час грози знявся поривчастий вітер (*Григор Тютюнник*).
43. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть.

По обеим сторонам дороги, по собственному желанию, три раза в день, при исполнении служебных обязанностей, превращается в пар, несмотря на позднюю осень, придут в восемь часов утра, не услышал из-за шума, остановился у перекрестка, тетрадь в линейку, остановка по требованию.

собственный — власний
исполнение — виконання

пар — пара
требование — вимога

44. **Хто швидше?** Запишіть у дві колонки подані словосполучення: а) з прийменником *у*; б) з прийменником *в*.

Додав (у,в) куліш, поставила (у,в) піч, кинули (у,в) озерце, ходили (у,в) ліс, вдиялялась (у,в) вікна, (у,в) інший салат, поцілів (у,в) паркан, залишив (у,в) спадщину, відлітає (у,в) вирій, поїдемо (у,в) Севастополь.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів словосполучень складеться продовження прислів'я: «... змолоду, а одяг знову».

45. Прочитайте і відгадайте загадки. Назвіть сурядні сполучники й визначте, до яких груп за значенням вони належать.

1. Сидить у куточку та й тче сорочку. 2. Не царського роду, та в короні ходить. 3. Ні птах, ні звір — щось змішане, а спить завжди підвішене. 4. Мале, забавненьке воно: у дворі гуляє або підійде до вікна, хлібця дожидає. Буває, з двору як чкурне, шукать його — робота! Або дивується, дурне, що перед ним ворота. 5. То йде, то б'є, але з місця не рушить (*Нар. творчість*).

Відгадки. 'в'єл' жинний'о' чнєв'і' ж'вєл' нежу'

46. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення.

1. То тут то там проглядають у травичці блакитні, як крапельки весняного неба, фіалки (*М. Олійник*). 2. До людей неси і посмішку і сміх і розраду і пораду (*М. Стельмах*). 3. Співають дзвінко сонячного дня птахи і листя вітер і хмарини (*Олег Ольжич*). 4. Мала голка та майстровита. 5. Добре ім'я дорожче від срібла та золота (*Нар. творчість*). 6. Серед темряви виблискують іскорки чи світлячки (*Леся Українка*).

47. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Усно поясніть правопис часток.

1. Ранок такий(то) ясний та тихий видався (*Марко Вовчок*). 2. «Не грайся хлібом, то(ж)бо гріх!» — іще до немовляти, щасливий стримуючи сміх, бувало, каже мати (*М. Рильський*). 3. То(ж) як мудрості доходиш, — хочеться і жить, і жить (*П. Тичина*). 4. Я зрозумів в труді(таки), що крила мрії — дві руки (*О. Підсуха*). 5. Життя без книг немов(би) хата-пустка (*А. Малишко*). 6. У свою душу бояться заглядати хіба(що) злочинці (*Д. Павличко*).

48. І. Прочитайте речення. Назвіть частки й визначте, до яких груп за значенням вони належать.

1. Мій скарб найдорожчий і втіха велика — це пісня правдива, жива (*М. Тарновський*). 2. І мені здавалося, що мати торкалась руками не соняшника, а нахилила до себе мою голову (*М. Стельмах*). 3. Палками блискавицями, мечами хотіла б я вас викувати, слова

(З *тв. Лесі Українки*). 4. Хіба ж то не для нас — усе, що ми створили (М. Рильський). 5. Що то за радість — нести добро людям! (О. Довженко). 6. Тільки чесна праця допоможе здолати всі життєві негаразди (М. Стельмах).

Ю. Камішний. Беззахисні сонця моїх світанків

II. **Попрацюйте в парях.** Розгляньте репродукцію картини Юрія Камішного «Беззахисні сонця моїх світанків». До котрого із речень вправи вона могла б бути ілюстрацією? Поясніть назву картини.

49. **Хто швидше?** Запишіть у дві колонки подані словосполучення з *не*: а) що пишуться разом; б) що пишуться окремо.

(Не)молодий пастух; ніким (не)полагоджений тин; (не)важка, а зовсім легка робота; (не)волячи пташенят; відповідала (не)впевнено; (не)окунь, а короп; нам ніщо (не)страшне; (не)точний прогноз; (не)дописав іще твір; (не)дофарбований стіл; завдання (не)виконає; (не)допив яблучний сік; (не)покоїться про сестру; (не)високі груші; зовсім (не)задоволені; уже три дні (не)здужаєш; (не)зодужавши підняти якір; згадатися (не)можливо; (не)билиці розповідав.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів словосполучень складеться закінчення вислову І. Муратова: «Тільки той про- жив не марно, ...».

50. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Назвіть вигуки. Скажіть, яка їх роль у тексті. Підготуйте докладний усний переказ тексту.

Ви коли-небудь переживали такий момент, коли вам на гачок клюнув короп? Коли не переживали, обов'язково переживіть, а коли переживали, вам закортить цей момент пережити ще.

Уявіть собі таку картину: сидите ви над ставком рано-вранці ще й ранесенько. Благословляється на світ... Ліворуч од вас загорілося небо... То сонце підводиться... Ліска у вас кріпка, гачок сталевий, гартований, міцний. На гачку — картопля, зварена якраз так, як любить короп. Ви дивитесь на поплавок з такою увагою, з таким бажанням, з таким чеканням. І раптом поплавок — сіп! А у вас серце — штрик! Ще раз — сіп! Ще раз — штрик! І ось ваш поплавок поїхав-поїхав-поїхав і зник під водою. Ви за вудку — р-р-раз! — підсікли. І відчуваєте, що у вас у руках щось тріпоче. І бачите, що ліска ваша натяглася, як струна, а вудлице — дугою і тремтить! Так! Є! Він, короп! Ведете його до берега... Вудлице з ліскою ходить туди-сюди... Ось короп уже біля берега. Ось виткнулася його голова, ось видно його спину. Він рветься, вигинається, б'є хвостом, скручується бубликом, виривається... Але ви його не пускаєте, ведете... ще трохи — і він на березі. Серце у вас колотиться, дихаєте ви глибоко і прискорено. Раптом — р-р-раз! Лясь! Ви — смик! Ох, зірвався! Гачок порожній, а короп, на мить отетерілий, ще стоїть перед вами.

Так скажіть, будь ласка, варто чи не варто вудити коропа, переживаючи отакі хвилюючі моменти? (За Остапом Вишнюю).

51. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Настала ніч... О, если б я был живописец, я бы чудно изобразил всю прелесть ночи! Я бы изобразил, как спят весь Миргород; как неподвижно глядят на него бесчисленные звёзды; как белые стены домов, охваченные лунным светом, становятся белее, а тень от деревьев ложится чернее, цветы и умолкнувшая трава пахнут душистее. Я бы изобразил сверчков, неугомонных рыцарей ночи, которые дружно заводят трескучие песни. Я бы изобразил, как по белой дороге мелькает чёрная тень летучей мыши, садящейся на белые трубы домов... (За М. Гоголем).

изобразить — змалювати
прелесть — принадність
неподвижно — тут: *непорухно*
бесчисленные — незчисленні
свет — тут: *світло*

душистый — духмяний
сверчок — цвіркун
мелькает — мигтіти
летучая мышь — кажан
трубы — тут: *димар*

- II. Зробіть морфологічний розбір виділених слів, користуючись схемою розбору, поданою на с. 242.

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ

Ви дізнаєтесь

- про будову словосполучення, його відмінність від речення;
- про види речень за метою висловлювання, інтонацією та за будовою;
- про порядок слів у реченні й логічний наголос.

Ви навчитесь

- розрізняти і правильно будувати словосполучення й речення;
- визначати, які сполучення слів не бувають словосполученнями;
- визначати види речень за метою висловлювання, інтонацією та за будовою;
- виділяти найважливіше слово в реченні, змінювати порядок слів у реченні для надання йому нового смислу, увиразнення мовлення.

Слова, поєднуючись між собою за певними правилами, утворюють словосполучення і речення, які розрізняються будовою і значенням.

Розділ науки про мову, який вивчає будову словосполучень і речень, називається **синтаксисом**.

У писемному мовленні, щоб точно передати зміст думки, користуються різними розділовими знаками.

Сукупність правил про вживання розділових знаків називається **пунктуацією**.

§ 4. Словосполучення

Основною синтаксичною одиницею є **речення**, яке складається із словосполучень, іноді — з окремого слова. Наприклад: *Ніч. Із-за моря місяць визирає... Випнеться, кине щедрою рукою по синьому морю червінці, а червінці ті покотилися-покотилися до берега південного кримського...* (Остан Вишня).

52. **Попрацюйте в парах.** Порівняйте словосполучення і речення. Скажіть, чим різняться ці синтаксичні одиниці.

Словосполучення

Помандрують за море, сине море, помандрують над смутком, смутком сіл, високі журавлі.

Речення

І помандрують аж за сине море над смутком сіл високі журавлі (Є. Плужник).

Словосполучення (рос. словосочетание) — це смислове і граматичне об'єднання двох або кількох слів, одне з яких — **головне**, а друге — **залежне**.

Наприклад: *осінній дощ*^x, *мерехтять зорями*^x, *тихо повіває*^x.

Головним у словосполученні є те слово, від якого ставиться питання, а залежним — яке відповідає на це питання. Наприклад:

Словосполученнями не бувають:

- 1) підмет і присудок (*концерт розпочався, ми працюємо*);
- 2) слова, з'єднані сполучниками (*тиша і спокій; зелений, а не коричневий*);
- 3) поєднання іменника з прийменником (*під час концерту, незважаючи на холод*);
- 4) поєднання дієслова з часткою (*зробіть же, нехай працює*);
- 5) фразеологічні звороти (*бити байдуди, накивати п'ятами*);
- 6) ступеневі форми прикметників і прислівників (*найменш вдалих, найбільш повно*).

53. **Хто швидше?** Випишіть із поданих сполучень слів тільки ті, які є словосполученнями.

Тримати за руку, тримати язик за зубами, енергійні рухи, радо вітають, відповідно до вимог, ти скажеш, повернувшись засвітла, інші питання, новини тижня, вдень і вночі, нехай повідомить, наша родина, яскраві малюнки, за тридев'ять земель, кава або чай.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних словосполучень складеться закінчення вислову давньогрецького філософа Платона: «*Основа всякої мудрості — ...*».

54. Прочитайте словосполучення, визначте головне й залежне слова.

Далекий від істини, дуже давно, працювати на заводі, відчуття перемоги, в теплих рукавицях, прикра помилка, заперечуючи

сказане, почувався прикро, сидить похнюпившись, упевнений у собі, десь далеко, перша спроба, оповитий таємницею.

Залежне слово у словосполученні може з'єднуватися з головним як безпосередньо, так і за допомогою прийменників. Слово-сполучення, у якому слова поєднуються за допомогою прийменників, називається **прийменниковим**, а словосполучення, у якому слова з'єднуються без прийменників, — **безприйменниковим**. Наприклад: *висока круча (безприйменникове), спустився з гори (прийменникове)*.

Залежно від того, якою частиною мови виражене головне слово, словосполучення поділяються на такі групи: **іменникові** (*кімната для відпочинку, краплі дощу*), **прикметникові** (*вологий від роси, крилатий думками*), **числівникові** (*перший у списку, двоє з чотирьох*), **займенникові** (*хтось із однокласників, кожен десятий*), **дієслівні** (*запитав мене, підготовлений напередодні*), **прислівникові** (*набагато краще, вище дерев*).

55. Розгляньте малюнок. Утворіть і запишіть за ним по два словосполучення, які склалися б із таких частин мови: а) прикметник + іменник; б) іменник + іменник; в) дієслово + іменник; г) дієслово + займенник; г) дієприкметник + іменник; д) прислівник + дієслово. Визначте головні слова у словосполученнях.

56. Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмикласники складали прийменникові словосполучення. Олесь записав у зошиті: «*Росте на горді, уважний до всіх, у чаруючій мелодії*». Учитель пояснив: «Прийменниковим слід вважати тільки таке словосполучення, у якому прийменник служить для зв'язку залежного слова з головним». Яке словосполучення неправильно склав Олесь?

57. **Хто швидше?** Визначте головне слово в поданих словосполученнях і запишіть їх у такій послідовності: а) іменникові; б) прикметникові; в) числникові; г) займенникові; д) дієслівні; е) прислівникові.

Барвистий килим, вдячний нам, першою з причин, у якомуś із сіл, читав уголос, не зробивши ніяк, зовсім навмання, вода зі ставка, щедрий без міри, двоє зі Львова, нікого з міста, виготовлений зі скла, ближче до грядок.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «... сонце».

У словосполученні слова можуть з'єднуватися трьома способами підрядного зв'язку: **узгодженням, керуванням, приляганням**.

Узгодження (рос. согласование) — це такий вид підрядного зв'язку, при якому залежне слово вживається у тому самому роді, числі й відмінку, що й головне слово.

Наприклад, у словосполученні *перший урок* залежне слово *перший* узгоджується з головним словом *урок* у роді, числі й відмінку.

При узгодженні зміна головного слова зумовлює зміну залежного слова: *ряси[ий] дощ[]* — *ряси[ого] дощ[у]*, *ряси[им] дощ[ем]*, *ряси[ї] дощ[і]*.

Керування (рос. управление) — це такий вид підрядного зв'язку, при якому головне слово вимагає від залежного певної граматичної форми.

Наприклад, у словосполученні *милуватися красивом* головне слово *милуватися* вимагає від залежного слова *красивом* орудного відмінка без прийменника.

При керуванні зміна форми головного слова не викликає зміни форми залежного слова: *відпочива[ю] на берез[і]* — *відпочива[еш] на берез[і]*, *відпочива[ємо] на берез[і]*.

Прилягання (рос. примыкание) — це такий вид підрядного зв'язку, при якому залежне слово, будучи незмінним, з'єднується з головним тільки за змістом. Наприклад: *голосно співає, сидить насупившись*.

58. Прочитайте словосполучення. Визначте, якими частинами мови можуть виражатися залежні слова при узгодженні, керуванні та приляганні.

1. У з г о д ж е н н я: далека зірка, позолочена прикраса, друга спроба, наша розмова, річка Десна.

2. К е р у в а н н я: відвідувати заняття, створений нами.

3. П р и л я г а н н я: тихо гомоніли, ідуть співаючи, сів відпочити.

59. Хто швидше? Запишіть у три колонки подані словосполучення: а) з узгодженням; б) із керуванням; в) із приляганням.

Складна проблема, пливати проти течії, усміхаючись запитав, звичка запізнюватися, вибачити товаришеві, ускладнити завдання, сорокова річниця, зжата нива, дивись на мене, оцінити роботу, підійшов ближче, знайдений скарб, ойкав щоразу, наш знайомий, в'язання гачком.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших слів записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «... хвостик хвалить».

60. З поданими словами утворіть і запишіть словосполучення, добираючи відповідні слова з дужок. Усно обґрунтуйте свій вибір.

1. (Закрити, зачинити) вікно. 2. (Закрити, зачинити) збори. 3. (Музична, музикальна) школа. 4. (Музичний, музикальний) слух. 5. (Вірно, правильно) відповісти. 6. (Військове, воєнне) училище. 7. (Військове, воєнне) лихоліття. 8. (Дружний, дружній) клас. 9. (Відношення, ставлення) до навчання. 10. Повертати (вправо, праворуч). 11. (Виключивши, вимкнувши) світло. 12. (Аркуш, листок) паперу.

61. І. Прочитайте словосполучення. Порівняйте, на які питання відповідають залежні слова в російській і українській мовах.

Російською
 поблагодарить хозяина
 овладеть наукой
 игнорировать предупреждение
 называть по имени
 смеяться над собой
 извинить товарища
 читать на английском языке
 остановился у дерева
 ориентироваться по звёздам

Українською
 подякувати господареві
 опанувати науку
 ігнорувати попередження
 називати на ім'я
 сміятися з себе
 вибачити товаришеві
 читати англійською мовою
 зупинився біля дерева
 орієнтуватися по зірках

ІІ. Спишіть словосполучення, добираючи з дужок потрібну форму залежного слова.

1. Посваритися (із-за дрібниць, через дрібниці).
2. Визирати (із-за тину, через тин).
3. Опанувати (премудрість, премудрістю).
4. Оволодівати (знання, знаннями).
5. Зрадити (товариша, товаришеві).
6. Подякувати (однокурсника, однокурсникові).
7. Спілкуватися (українською мовою, на українській мові).
8. Спостерігати (за птахами, над птахами).
9. Радіти (з успіхів, успіхам).
10. Сміється (наді мною, з мене).
11. Розповів (за перемогу, про перемогу).
12. Не залишуся (за будь-яких обставин, при будь-яких обставинах).

КОРИСНА ПОРАДА

Якщо хочете уникати помилок, пов'язаних із використанням російської та української мов, почитайте книгу Івана Вихованця «Розмовляймо українською». Автор спонукає нас до того, щоб ми правильно вживали слова і звороти, притаманні українській мові. Якщо вам більше до вподоби пошук подібної інформації в мережі Інтернет, скористайтеся довідником із українського слововживання Марії Волощак за посиланням <http://nepravlyno-pravilno.wikidot.com>

62. Прочитайте пари словосполучень. Скажіть, чим різняться значення словосполучень.

1. Залишатися в господарстві, залишатися на господарстві.
2. Сказати за батька, сказати про батька.
3. Іти за лікарем, іти по лікаря.
4. Сховав у сараї, сховав за сараєм.
5. Поклав на стіл, поклав до столу.

МОВНИЙ РОЗБІР

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Послідовність розбору

1. Виділити словосполучення з речення.
2. Пояснити граматичну будову словосполучення:
 - а) знайти головне і залежне слова, поставити питання;
 - б) вказати, якими частинами мови виражені головне і залежне слова;
 - в) вказати — приєдникове чи безприєдникове словосполучення.

Відцвієся сонячний степ (О. Гончар).

ОСОБЛИВОСТІ ОПИСУ МІСЦЕВОСТІ. ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ МІСЦЕВОСТІ

1. Які типи мовлення ви знаєте?
2. Чим особливий опис?

65. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тип мовлення. Про якого гетьмана йдеться? Знайдіть у тексті докази на підтвердження вашої думки.

Чигиринський замок височів на скелястій горі. Довкола він був обведений валом і муром. На мурах і вежах стояли гармати. У долині під замком розташувалося місто, так само обведене валом і дубовим гостроколом. Вихід до міста вів через оборонні ворота у трьох місцях.

Двір гетьмана розташувався на міській площі неподалік від церкви. Дім був звичайний, козацький, бо гетьман розкошів не любив. Тільки гармата, що стояла перед двором, засвідчувала, що тут знаходиться житло ватажка Запорозького війська. У сусідніх будинках розміщувалися канцелярії, каси, військові склади, а також проживали козакки чигиринського полку, які охороняли гетьмана (*За І. Крип'якевичем*).

Складовими частинами опису місцевості є опис місця та опис предметів, які на цьому місці розташовані.

В описі місцевості «**ВІДОМИМ**» є вказівки на місце розташування предметів, а «**НОВИМ**» — назви предметів, що наявні на місцевості. Наприклад:

відоме
*По голому сірому виступу скелі ліпилися татарські
нове
будиночки з плоскими земляними покрівлями (М. Коцюбинський).*

66. Прочитайте тексти, визначте в кожному реченні «відоме» і «нове». Знайдіть художні засоби (епітети, порівняння, метафори). Скажіть, як дібрані автором художні засоби передають його ставлення до описуваного.

1. Посеред села — річка, береги якої густо поросли очеретом. Луги стеляться широкі, по лугах де-не-де стоять стіжки сіна. Луги великі, по них, крім річки, світяться більші й менші озерця, оточені вербами й березами, наче сторожею. А саме село розляглося на уввишсях, довкола річки, озер та лугів. Навесні тут розливається вода, зеленіють, розвиваючись, дерева, прилітає птаство, зацвітають квіти в лугах, зацвітають садки. Немає, либонь, благословеннішого краю! (*Є. Гуцало*).

2. Гори розбіглися на всі боки, як овеча отара. За ближчою горою, залитою зеленим сянням трави, ще вище здіймалася чорна й крута, затемнена лісом, а за нею — третя синіла неясно й ховалася в хмарах. Величні й непорушні, вони були схожі на застигли хвилі кам'яного моря. Річка була схожа на бурхливу, бунтівничу душу гір. Вона котилася й котилася, її невимовна погоня заворожувала не тільки прибережне каміння, а й далекі вершини, яким також іноді починало здаватися, що вони покотилися разом із нею (За С. Гуцалом).

67. І. Прочитайте текст. Скажіть, які типи мовлення в ньому поєднано.

ПРИДЕСНЯНСЬКІ ЛУКИ

Наша машина їчить лісом. Розмірено й монотонно гуркотить мотор, погойднується автомобіль на нерівній дорозі.

Великі дерева, здається, біжать нам назустріч — так і дивись, що якесь ускочить у машину. Гудіння мотора не могло заглушити мелодійних посвистів іволги, набридливого скрекотання сороки. Густе віття інколи зухвало черкається об машину, заскакує у відчинені віконця, ламається і до нас сиплються маленькі галузки з листям. Я знав, що за кілька кроків звідси, ліворуч за деревами, протікає Десна; я чув, як вона дишає вологою.

Безмежні придеснянські луки

Раптом у лісовий присмерк сипнуло гарячих бризок сонця. Машина вискочила з лісу. Перед очима заблищала, заграла широка Десна. Білокрила чайка звелась над водою, потім каменем спікірувала на машину, пронизливо зойкнула над нашими головами і, мов пожартувавши, полинула собі знову за Десну.

Ми їхали безмежними придеснянськими луками. Де знайти слів, щоб описати ці чудові луки? Щоб уявити їх, відчуті всю їх красу, треба самому тут побувати. Треба пожити тут хоч літо. Прекрасні вони й тоді, коли звільняються від великої поводи і зеленіють так яскраво, що, здається, тієї зелені вистачило б на цілий світ. Чудові вони й тоді, коли в кінці травня — у червні квітують різнобарвними квітами, коли пахнуть неповторними ароматами, коли в густих кущах, в трепетних травах справляють свої хороводи лугові жителі: птахи, джмелі і бджоли, метелики і комахи.

Не можна відвести очей від луків і тепер, коли вони, густо вкриті копицями, зеленіють ніжним килимом отави, а в повітрі розлито густий, п'яний напій сухих квітів і трав. На широких покосах поважно походжають вибранчені лелеки, хазяйновито оглядаючи луки перед відльотом у далеку дорогу. Висять у повітрі шпаки. Безтурботно перегуковуються непосиди-сороки. Ніби від безділля, пильно вдивляючись у кущі, снує над луками хижий яструб.

За горбкуватими складками рельєфу, в долинах, ховаючись за очеретами і лепехою, небесною синявою виблискують озера. Завмерло на них зелене латаття, білим і жовтим цвітом доцвітають останні водяні лілії.

Ліворуч, на горі, видніється село. Праворуч потяглися луки, зеленіє знайома діброва. А там, за дібровою, озера. Ті самі озера, на яких ми колись підіймали табуни диких качок. Машина вирвалася на лугову рівнину, мчала рівною, немов асфальтовою, дорогою.

Раптом, коли машина випірнула з-за кущів, перед нами відкрилася велична картина пасовиська.

Чудово, просторо, радісно на придеснянських луках! (За Ю. Збанацьким).

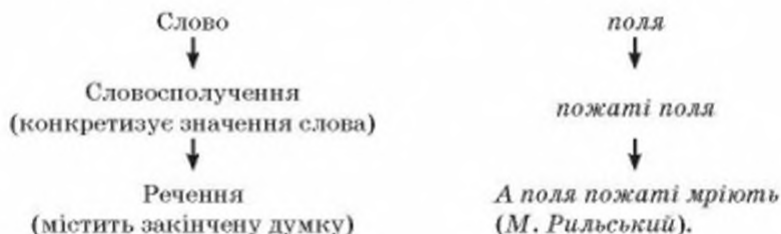
II. Дайте відповіді на запитання.

1. Які художні засоби використовує автор для того, щоб передати рух машини по лісу?
2. Як передано враження мандрівника від споглядання Десни?
3. Який вигляд мають придеснянські луки навесні й улітку?

III. Підготуйте докладний усний переказ тексту за самостійно складеним планом. Скористайтеся фотоілюстрацією.

§ 5. Речення

68. **Попрацюйте в парах.** Уважно розгляньте схему. Поміркуйте, чим відрізняється слово від словосполучення і речення.

Реченням (рос. предложением) називається синтаксична одиниця, що оформлена за змістом, граматично та інтонаційно і є засобом формування, вираження й повідомлення думки.

Речення може складатися з одного слова або кількох слів. Наприклад: *Ставок. Верби позвисали над ним. Сонечко грає у воді. Гребля (А. Тесленко).*

Характерними ознаками речення, які відрізняють його від слова і словосполучення, є зв'язок висловлюваного з дійсністю, смислова та інтонаційна завершеність, наявність граматичної основи.

В усному мовленні одне речення відділяється від іншого паузами, а на письмі — за допомогою розділових знаків (крапки, знака питання, знака оклику тощо).

69. Прочитайте речення, визначте граматичні основи. Скажіть, яку дію — реальну, можливу чи бажану — вони виражають.

1. По діброві вітер виє, гуляє по полю, край дороги гне тополлю до самого долу. 2. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя. 3. Розказали кобзарі нам про війни і чвари. 4. Пішов би я в Україну, пішов би додому, там би мене привітали, зраділи старому (З *тв. Т. Шевченка*).

70. І. Поділіть текст на речення і запишіть, ставлячи потрібні розділові знаки.

Довкола лежала упокорена осінню земля мовчали прибиті легкою позолотою ліси і гаї німували озера й ставки навіть річка Трубіж немовби спинила свій плин підставивши своє очеретяне плесо журавлиним ключам крила диких качок колошкали ранкові тумани над дзеркалом річки десь в очеретах бив хвостищем по воді старезний вирлоокій сом зелені жаби зледачили під осінь мовчки перестрибували по багnistому купинню (За *Р. Іванченка*).

II. Скористайтеся українсько-російським словником для перекладу слів *німувати*, *плин*, *плесо*, *колошкати*, *очерет*, *вирлокий*, *багнистий*, *купиння*.

У реченні зв'язки слів багатші й різноманітніші, ніж у словосполученні. Синтаксичним центром будь-якого речення є **граматична основа**, до складу якої входять **підмет** і **присудок**.

Окрім підрядного зв'язку, в реченні буває і **сурядний зв'язок** — між синтаксично рівноправними, незалежними один від одного членами речення.

Наприклад, у реченні *Квітами, намистом, буйним зелен-листом зацвітуть поля* (В. Сосюра) граматичною основою є підмет *поля* і присудок *зацвітуть*.

71. I. Прочитайте уривок з поезії Володимира Сосюри. Визначте граматичні основи.

В тиші алей вальсує вітер.
На цвіт жоржини і вербен
Холодне злото ронить клен.
Надходить **осінь** сумовита.
В. Сосюра

II. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

III. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий усний опис «Осінній краєвид».

Надходить осінь сумовита...

72. Складіть і запишіть речення з поданих слів. Підкресліть граматичні основи. Усно поділіть речення на словосполучення, визначте вид підрядного зв'язку.

1. Над, ми, в, безмежна, блакить, небо, висіти, невеличка, грудочка. 2. Раптом, долинути, чарівний, звуки, жайворонкова, пісня. 3. Спів, не, вщухати, ні, на, мить. 4. Птах, робити, кола, у, високості, й, поволі, спускатися, до, земля. 5. Не, долетівши, до, земля, кілька, метри, жайворонок, замовкнути. 6. Через, хвилина, він, злетіти, і, завести, своя, щаслива, і, радісна, пісня (За М. Коцюбинським).

Різноманітні за змістом речення з погляду їх структури об'єднуються в кілька видів.

За кількістю граматичних основ речення поділяються на прості і складні. Простими (рос. простыми) називаються речення з одною граматичною основою. Наприклад: А над житом молодим стала хмара білоброва (З. Гончарук). Речення з двома й більше граматичними основами називаються складними (рос. сложными). Наприклад: Затремтіли колоски¹ — впали краплі² спілим зерном (З. Гончарук).

За складом граматичної основи розрізняють два види простих речень — двоскладні й односкладні. Якщо в реченні є два головних члени (підмет і присудок), то це речення двоскладне (рос. двусоставное). Наприклад: Я вранці голос горлиці люблю (Л. Костенко). В односкладному (рос. односоставном) реченні наявний тільки один головний член речення — підмет або присудок. Наприклад: Вечірнє сонце! Дякую за день! (Л. Костенко).

За наявністю другорядних членів речення поділяються на поширені й непоширені. Непоширеними (рос. нераспространёнными) називаються речення, до складу яких входять тільки головні члени. Наприклад: Повівав вітерець (М. Коцюбинський). Речення, у яких є другорядні члени, називаються поширеними (рос. распространёнными). Наприклад: Гарячою зеленою барвою горить на сході ячмінь (М. Коцюбинський).

За наявністю всіх членів речення бувають повні і неповні. Повними (рос. полными) називаються речення, що зрозумілі самі по собі, бо вони мають для цього всі необхідні члени речення. Неповними (рос. неполными) називаються речення, у яких пропущено один або кілька його членів. Наприклад: По однім боці річки хвилювалося жито, а по другім — жовтіла глиняна круча (М. Коцюбинський). Перша частина складного речення повна, в ній є всі для розуміння змісту члени речення. Друга частина речення неповна. Якщо прочитати її окремо, вона буде незрозумілою: «По другім — жовтіла глиняна круча». Тут пропущено обставину боці річки, яку можна легко відновити з першої частини речення.

Прості речення можуть бути **ускладненими** і **неускладненими**. **Ускладнюються** вони за рахунок однорідних і відокремлених членів речення, звертань і вставних слів. Наприклад: 1. *Краплини перші вдарили об шибку* (Л. Костенко) — неускладнене речення. 2. *Любть тваринку, і травинку, і сонце застрашнього дня* (Л. Костенко) — речення, ускладнене однорідними додатками.

73. Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмикласники записували складні речення. Ірина склала таке речення: «Вороки, горобці, голуби не відлітають у вирій, залишаються на зиму в рідних краях». Олег записав у зошиті: «Змовкло птаство перелітне, тихо стало у гаю». Хто правильно виконав завдання?

74. Прочитайте речення, визначте граматичні основи. Запишіть спочатку прості речення, а потім — складні.

1. Рясніє дощ, і падає лункіше м'яких краплин розмірене биття (М. Бажан). 2. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине. 3. Синє море звірюкою то стогне, то виє (З та. Т. Шевченка). 4. То шумів зелений лист, то в вінку мінився злотом ряст весняний, то золотим дощем лились пісні (Леся Українка). 5. Ні струна не зазвучить, ні пісні не задзвенять (Ю. Федькович).

75. Прочитайте поезію Петра Перебийноса. Визначте тему й основну думку твору. Назвіть непоширені речення.

Вітер пишну поволоту
пообтрушував з гілля.
Посинішали висоти.
Пожовтішала земля.

Лиш єдиний падолистик,
Мов покинуте дитя,
Ще гойдається на звислій
Павутиночці життя.

П. Перебийніс

76. Прочитайте текст. Визначте граматичні основи речень. Запишіть односкладні речення.

Слово... Дивний витвір людини. Слово народилося в праці, як і пісня. Завдяки слову розуміємо одне одного. За допомогою мови творяться великі дива на землі. Без слова не було б ні писемності, ні літератури, ні пісні.

Кожна мова звучить прекрасно. Дивуешся дорожності української мови. Інше слово часом дорожніше від самої речі. Пригадаймо такі слова, як *оксамит, перли, намисто, рушник, хустка*. Глибинна суть! Краса! (За І. Цюпою).

За метою висловлювання речення поділяються на **розповідні**, **питальні** та **спонукальні**.

Розповідними (рос. повествовательными) називаються речення, у яких міститься повідомлення про якісь факти чи явища дійсності. Наприклад: *Простяглися журавлі вдалеч плавко* (В. Олійник).

Питальними (рос. вопросительными) називаються речення, у яких міститься питання. Наприклад: *А хто нас, бабуся, у сон поведе по казках?* (В. Олійник).

Спонукальними (рос. побудительными) називаються речення, у яких виражається спонування до дії. Наприклад: *Підкажи найлагідніше слово!* (Л. Костенко).

За емоційним забарвленням речення поділяються на **окличні** й **неокличні**. **Окличні** речення вимовляються з підвищеною інтонацією. Наприклад: *Верімоє краще до роботи, змаймоє за нове життя!* (Леся Українка).

77. І. Розгляньте малюнок. Складіть діалог за ситуацією.

II. Вставте пропущені букви і запишіть речення в такій послідовності:
а) розповідні; б) питальні; в) спонукальні.

1. Хмарина в небі голубім пл...ве, як мрія, од...ноко. 2. Куди ти мчиш, куди л...тиш, моїх поривів птице рання? 3. Середоновл...них полів сп...нися, райдуга далека (З тв. А. Малишжа). 4. У при-см...рку літають ластівки так низько. 5. А де ж ти так барився довго, сину? 6. Пр...їдь, мій сину, поклонитись горам (З тв. Д. Павличка).

Часто в художньому і публіцистичному стилях мовлення використовуються питальні речення, які не потребують відповіді. Це **риторичні питання**. Наприклад: *Ти знаєш, що ти — людина? Ти знаєш про це, чи ні?* (В. Симоненко).

78. Прочитайте питальні речення. Випишіть риторичні питання.

1. Чи може щось ширше розлитися, як думки? (Г. Сковорода).
2. Мамо, чи кожна пташина в вирій на зиму літає? (Лєся Українка).
3. Невже щастя є тільки вічний, недосяжний міраж? (В. Винниченко).
4. Хто поверне в рабство ту країну, де стяг свободи затрепетав? (М. Рильський).
5. Коли ж ми, друже, бачились востаннє? (О. Гончар).
6. Якщо платити злочином за злочин, то як же жити на землі? (Л. Костенко).

79. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте види речень за метою висловлювання.

Приходилося ли вам бывать в лесу поздним вечером? Вспомните эту прекрасную картину. Закат тяжело пылает на кронах деревьев, покрывает их старинной позолотой. Всмотритесь внимательнее. Внизу, у подножия сосен, уже темно и глухо. Какой-то непонятный звон слышен в лесах. Что это? Кажется, звучит вечер, догоревший день.

Вот и озеро на краю леса. Остановитесь возле него. Оно сейчас как чёрное зеркало. Ночь уже стоит над ним и смотрит в чёрную воду (За К. Паустовським).

Захід палахкотить на верхівках дерев

закат — захід

подножье — підніжжя

старинный — старовинний

§ 6. Порядок слів у реченні. Логічний наголос

80. Прочитайте уривок із поезії Андрія Малишка. Зверніть увагу на порядок слів у реченнях. Скажіть, у якому реченні слова мають незвичний порядок розташування.

Важкі вітри не випили роси.
Черлені трави бродять буйним соком.
І вдалині під обрієм високим
Лугів осінніх теплі голоси.

А. Малишко

81. Прочитайте словосполучення і зробіть висновок, на якому місці стоять залежні слова у словосполученнях з узгодженням, керуванням і приляганням.

1. У з г о д ж е н н я: вечірня пора, перша зустріч, мій товариш.
2. К е р у в а н н я: розповів усім, зустрівся з товаришем.
3. П р и л я г а н н я: прийшов додому, ніколи не допомагав.

На відміну від словосполучення, порядок слів у реченні є вільним, за членами речення не закріплене постійне місце.

Найчастіше порядок слів у реченні збігається з порядком слів у словосполученні. Таке розташування слів у реченні називається **прямим порядком слів**. Порушення звичайного порядку слів з метою виділення тих чи інших членів речення називається **інверсією**, або **зворотним порядком слів**.

При прямому порядку головних членів підмет стоїть перед присудком, а при зворотному — присудок перед підметом. Наприклад: 1. *З далекого краю лелеки летіли* (Д. Павличко) — прямий порядок слів. 2. *Дзвенить у зорях небо чисте* (Д. Павличко) — інверсія.

Прямий порядок слів найчастіше використовується у творах наукового і ділового стилів, **зворотний** — у висловлюваннях художнього, публіцистичного та розмовного стилів.

82. Спишіть, розкриваючи дужки, спочатку речення з прямим порядком слів, а потім — зі зворотним.

1. Червонуваті й брудно(жовте) листя шумує під ногами (М. Доленго).
2. А на полі колосом іскриться повно(зерна) виспіла пшениця (Д. Луценко).
3. Чудовий килим опалого листя осики то спалахує криваво(червоним) і малиновим кольором, то вилискує ніжно(рожевим) та жовто(гарячим) відблиском (Ю. Збанацький).
4. Ми йшли берегом тихо(плинної) річки (Є. Гуцало).
5. Тільки верхів'ттям рясним шептала сосна вічно(зелена) (Лєся Українка).
6. Мій синочок синьо(окий) в колісці усміхається мені (В. Сосюра).

83. Із кожної групи поданих слів складіть по два речення: одне — з прямим порядком слів, а друге — зі зворотним.

1. Лелека, цибатий, на, нозі, застиг, одній, замислено, болота, посеред. 2. У, високому, небі, пролітали, зрідка, хмарини, самотні. 3. Заєць, між, кущами, зрідка, пробігав, прудкий. 4. Знявся, увечері, вітер, рвучкий, раптом.

84. Прочитайте речення. Спишіть, виправляючи помилки в порядку слів.

1. Тиху й ніжну слухав пісню я уважно. 2. Остеронь не лишився ніхто цих справ. 3. Називали цю квітку здавна українці неопалимою купиною. 4. Сильні люди й працьовиті можуть перешкоди всі здолати. 5. Духмяного цвіту китиці звисали з кожної майже гілочки. 6. Вкрилися гори нічні крилами темними. 7. Туман по луках розіслався густий уранці (*З учнівських творів*).

Зворотний порядок слів часто служить для виділення найбільш важливих у повідомленні слів, їх зазвичай виносять на початок або в кінець речення: *Сумує за літньою зябою розоране поле навколо (Д. Павличко)*. Порівняймо: *Розоране поле сумує навколо за літньою зябою*. У першому реченні присудок *сумує* вжито на початку речення, а обставину *навколо* — у кінці, тому ці слова сприймаються як найбільш важливі у висловлюванні.

У деяких випадках зворотний порядок слів у реченні змінює його зміст. Наприклад: *Сонце вітає поле і Поле вітає сонце*. У першому реченні слово *сонце* виступає підметом, а слово *поле* — додатком; у другому реченні, навпаки, слово *поле* — підмет, а слово *сонце* — додаток.

85. Відновіть речення, переробивши їх так, щоб виділені слова сприймалися як найбільш важливі в реченні.

1. Я виразно почув журливо-поважний голос рідної української пісні (*М. Коцюбинський*). 2. Відсвічують червоним багрянцем на шибках останні спалахи призахідного сонця (*Панас Мирний*). 3. Місяць крізь віти в задумі дивиться в мою душу (*В. Сосюра*). 4. Я люблю красиву й ажурну роботу (*Ю. Яновський*). 5. Голос трембіти розходився тужно між горами (*О. Кобилянська*). 6. Відроджена земля встає і знов віддає людям свої нетлінні скарби (*Т. Масенко*).

86. Прочитайте пари речень. Скажіть, як порядок слів у кожному з висловлювань впливає на його зміст.

1. Палац прикрашає парк. Парк прикрашає палац. 2. До села нам лишилося пройти п'ять кілометрів. До села нам лишилося пройти кілометрів п'ять. 3. Радість розвіє горе. Горе розвіє радість. 4. Ця подія трапилася тижнів зо два тому. Ця подія трапилася два тижні тому.

Найбільш важливе в повідомленні слово можна виділити в реченні не тільки порядком слів, а й логічним наголосом — відповідним посиленням голосу.

Те саме речення залежно від слова, на яке падає логічний наголос, можна прочитати по-різному:

1. *На плеса з вирію ключами линуть журавлі* (М. Старицький) — саме на плеса, а не на болота.

2. *На плеса з вирію ключами линуть журавлі* — з вирію, а не з півночі.

3. *На плеса з вирію ключами линуть журавлі* — ключами, а не поодиночі.

4. *На плеса з вирію ключами линуть журавлі* — летять повільно — линуть, а не квапляться.

5. *На плеса з вирію ключами линуть журавлі* — саме журавлі, а не лелеки.

Вимовляються розповідні речення із властивою їм інтонацією, яка характеризується посиленням голосу на логічно виділеному слові, потім невеликою паузою після нього (/ — невелика пауза) і зниженням голосу в кінці речення.

Наприклад: *Кожна травичка (/) на своєму корені росте* (Нар. творчість).

Питальні речення мають своєрідну питальну інтонацію: спочатку голос підвищується на основному слові, яке виділяється логічним наголосом, потім голос знижується, а в кінці речення здебільшого підвищується.

Наприклад: *Чому з тобою нам (/) не посидіти дружбу?* (Л. Глібов).

У спонукальних реченнях голос підвищується на логічно виділеному слові, потім знижується і в кінці речення підвищується.

Наприклад: *Бережімо Батьківщину, (/) — велика пауза) бережімо честь народу (/) найкоштовнішу перлину* (П. Тичина).

Усі названі речення можуть бути окличними. Такі речення вимовляються з особливим емоційним піднесенням. У кінці окличного речення голос обов'язково підвищується.

Наприклад: 1. *Народ мій є! (/) Народ мій завжди буде! (/) Ніхто (/) не перекремить мій народ!* (В. Симоненко). 2. *А хто напише або написав велику книгу (/) нашого народу?!* (Л. Костенко). 3. *Любіть Україну всім серцем своїм (/) і всіми своїми ділами!* (В. Сосюра).

87. Переробіть на питальні розповідні речення з логічним наголосом на тому чи іншому слові й дайте відповіді. У відповідях вживайте слово, якого вимагає наголошене слово в реченні-запитанні.

Зразок. **Після дощу вітер ущух?** Після дощу. Після дощу **вітер** ущух? Вітер. Після дощу вітер **ущух?** Ущух.

1. Класні збори відбудуться завтра. 2. Сашко вчора дописав твір.
3. На шкільному подвір'ї зацвіли чорнобривці.

88. I. Прочитайте текст, правильно інтонуючи речення. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Підкресліть слова, на які падає логічний наголос. Визначте тип мовлення тексту.

Чи замислювалися ви над тим, чому землю нав..вають матір'ю? Зв..чайно, за її чудову ж..ттедайну силу. З..мля — це не тільки родючий ґрунт. Це — наш дім. В..режімо й шануймо його!

Яке місце на нашій планеті здається вам найкращим? Зв..чайно, можна уявити собі старезні ліси, джунглі, в..личезне безмежжя океану або ж урочище сяйво в..соких гір. На щастя, багата наша планета на красу. Але чому ж так схв..льовано б'ється серце при згадці про старе дер..во чи скромні квіти, що ростуть біля батьківського порога? Мабуть, тому, що душа наша пр..ростає до рідної в..млі, до кожного її куточка. Так буває завжди: любов до в..ликого й безмежного поч..нається з малого й конкретного (За Г. Тарасенко).

- II. Розгляньте картину Володимира Титуленка «Материнська хата». Розкрийте її зміст, спираючись на вислови з тексту.

В. Титуленко. Материнська хата

89. Перекладіть речення українською мовою і запишіть у такій послідовності: а) розповідні; б) питальні; в) спонукальні. Підкресліть слова, на які падає логічний наголос.

1. Стань сперва сам чище душею, а потім пытайся, чтобы другие были чище. 2. Архитектура — тоже летопись мира. Она говорит тогда, когда молчат уже и песни, и предания. 3. Каждое слово необъятно. 4. Какого горя не забирает время? Какая страсть уцелеет в неравной борьбе с ним? 5. Есть ли большее наслаждение, чем наслаждение творить? 6. Слушай мудреца, а выводы делай сам (З тв. М. Гоголя).

сперва — спёршу
пытайся — намага́тися
предание — тут: перéказ

необъятный — неося́жний
страсть — прістрасть
вывод — віснoвок

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

90. І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати три хвилини).

МАНДРИВНА АКАДЕМІЯ

Щастя можливе лише тоді, коли ми займаємося своєю справою, відповідно до здібностей і призначення. А нещасний той, хто призначений був для одного, але не знайшов себе чи зрадив своєму покликанню і все життя займається іншою, не своєю справою. При цьому матеріальні блага, як і високі титули та звання, щастя принести не можуть. Так коротко можна окреслити ідею спорідненої праці Григорія Сковороди.

Спорідненою працею Григорій Савич вважав для себе філософсько-поетичну творчість у поєднанні з педагогікою. Він викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, але змушений був залишити стіни цих навчальних закладів. Великий учений став мандрівним педагогом-просвітителем. Ходив Григорій Сковорода у звичайній свиті. Крім книг, рукописів, сопілки в полотняній торбі та палиці, нічого більше не мав. «У крайній бідності, — згадує сучасник, — Сковорода переходив з одного села до іншого. В їжі був невибагливий, жив дуже скромно, а вважав себе багатцем. Коли хтось намагався

Пам'ятник
Григорію Сковороді в Києві

щось дарувати йому, то чув незмінну відповідь: «Віддайте біднішим за мене».

Жив письменник за сонцем: вставав, коли воно сходило, а коли заходило за обрій, давав спочинок натруженому тілу. Не захотів мати власної хати і взагалі постійної домівки.

Майже тридцять років неквапно мандрував цей співець-музика і вчитель-байкар курними шляхами Лівобережжя, заходив у села й хутори, рідше — в міста, здебільшого на ярмарок, зупинявся у приятелів, а то й у зовсім незнайомих людей. Зайде він, бувало, в село, сяде край майдану, на цвинтарі або в когось на подвір'ї, скине торбу, дістане подругу-сопілку, заграє народної «Ой піду я лугом-долиною» — і сходяться люди. Тоді мандрівний філософ виймає книги, читає, вчить. Коли ж пора гаряча і дорослі в полі, збере малят біля школи чи в хаті та й розкаже казки, ним же складені, навчає читати й писати, довірливо бесідує з малечю.

Чого навчав Григорій Сковорода? Що в природі — краса, гармонія, а в суспільстві — несправедливість. Щоб змінити великий світ (макросвіт) на краще, треба кожному змінити мікросвіт, тобто себе самого. Пізнавай себе, а пізнавши — удосконалюй. Пізнаючи свої нахили, людина правильно визначить своє місце в суспільстві й принесе найбільшу користь. А поки що чимало людей займають не свої місця: один ходить за плугом, а він природжений музика, інший працює суддею, а йому годилося б пасти череду. Великий філософ доводив, що людина не може бути щасливою, якщо діє всупереч своїй природі. Веління природи — це веління Бога в людині. Пізнання природи — це пізнання Бога.

Григорій Сковорода був переконаним демократом. Він писав, що його рідний край страждає під владою «загребущих», «лукавих», «мавп» і «змій». Майбутнє вітчизни — не в них, а в «трудолюбствуючих» простих людях, «чистих серцем». Саме вони — «справжнє обличчя землі». Філософ жив сподіваннями на нове суспільство рівноправних людей, де не буде «рабського ґа», «тяжкої роботи». Погляди уславленого правдолюбця мали великий вплив на наступні покоління. Лев Толстой пізніше скаже про Григорія Сковороду: «Він жив, як учив, і вчив, як жив» (*За Б. Степанішиним*).

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Чи актуальне вчення Григорія Сковороди в наш час?
2. Прочитайте афоризми Сковороди. Як ви їх розумієте?

1. Той ворог небезпечніший, що вдає товариша твого. 2. У істини мова проста. 3. Не той дурний, хто не знає, а той, хто не хоче знати. 4. Краще в одного розумного бути в любові і пошані, ніж у тисячі дурнів (*З тв. Г. Сковороди*).

ДЕЩО ПРО ВМІННЯ ЖЕСТИКУЛЮВАТИ

91. I. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час. Якщо ви витратили понад півтори хвилини, вам необхідно серйозно працювати над технікою читання.

Мовлення людини, особливо коли мовець переживає під час розповіді якісь відчуття, супроводжується мовою тіла: мімікою, жестами. Людина, яка у жвавій розмові залишається нерухомою, справляє враження неприродності.

Жестикуляція, рухи тіла завжди загострюють увагу слухачів. Проте не слід зловживати жестикуляцією, варто навіть відучитися від деяких зайвих жестів, які своєю неприродністю й незвичністю впадають у вічі й привертають до себе надмірну увагу.

Жести мають супроводжувати й доповнювати усне слово, але не відволікати від змісту розмови. Треба уникати жестів недоречних і несподіваних.

Щоб дізнатися, чи не зловживаєте ви жестикуляцією або чи не маєте таких хиб, як притупування ногою, знизування плечима, постукування пальцями по столу, попросіть своїх близьких простежити за вашими рухами і вказати вам, чого варто позбавитись.

Загалом не існує ніяких вимог щодо того, якими саме повинні бути жести. Основне правило, яким треба керуватися, полягає в тому, що жести не повинні відвертати увагу слухачів від змісту розповіді.

Міміка так само супроводжує наше мовлення. Доброзичлива усмішка, зацікавлений погляд завжди допоможуть при встановленні контактів із людьми (*За І. Томяном*).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Що супроводжує усне мовлення людини, яка переживає емоції та почуття?
2. Від яких жестів варто відучитися? У який спосіб це краще зробити?
3. Яких жестів треба уникати?
4. Яким правилом треба керуватися, вдаючись до жестикулювання?

III. Сформулюйте поради тому, хто хоче навчитися доречно використовувати жести й міміку.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про синтаксис і пунктуацію як розділи мовознавчої науки.
2. Що таке словосполучення?
3. Чим словосполучення відрізняється від слова і речення?
4. Яке слово у словосполученні називається головним, а яке — залежним?
5. Які бувають словосполучення залежно від того, якою частиною мови виражене головне слово?

6. Запишіть подані словосполучення у три колонки: а) з узгодженням; б) із керуванням; в) із приляганням.

Повнозерний колос, зв'язав сніп, розмовляли сам на сам, віддалений спів, приїхала вчора, слова з пісні, побачивши нас, перше слово, мовчки читає, залишить без змін, невгамовні солов'ї, схований у коморі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться закінчення прислів'я: «Кожна *п*лашка...».

7. Спишіть, ставлячи слова, що в дужках, у потрібному відмінку.
Навчатися (математика), дякувати (батько), завдавати (біль), потребувати (допомога), наслідувати (дорослі), вибачити (син), завдати (збитки), зазнати (витрати), відповідати (українська мова), сміятися з (інші), одружитися з (дівчина).
8. Поділіть речення на словосполучення і зробіть їх синтаксичний розбір.

Як тихо ніч чудове покривало розкинула над сонною землею (В. Самійленко).

9. Що називається реченням?
10. Які члени речення складають граматичну основу?
11. Які слова в реченні в'єднуються сурядним зв'язком?
12. Яке речення називається непоширеним, а яке — поширеним?
13. Користуючись схемою, складіть усну розповідь про розділові знаки в кінці речення.

Неокличне речення	Вид речення	Окличне речення
☐ .	Розповідне	☐ !
☐ ?	Питальне	☐ ?!
☐ .	Спонукальне	☐ !

14. Який порядок слів у реченні називається прямим?
15. Який порядок слів у реченні називається зворотним?
16. Що називається логічним наголосом?

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. ДВОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ І ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Ви дізнаєтесь

- про те, чим відрізняється просте речення від складного і чим можуть виражатися головні члени речення;
- за яких умов ставиться тире між підметом і присудком;
- які бувають різновиди другорядних членів і які розділові знаки при них уживаються.

Ви навчитесь

- розрізняти прості й складні речення;
- правильно визначати головні й другорядні члени речення;
- будувати речення з головними й другорядними членами, вживати необхідні розділові знаки при них;
- узгоджувати присудок із підметом.

§ 7. Підмет і присудок як головні члени речення. Способи вираження підмета

92. Пригадайте, який член речення називається підметом, а який — присудком. Прочитайте поезію Дмитра Павличка, визначте граматичні основи речень.

Я вірю в те, що вернеться тепло.
 Я вірю в щастя, бо воно було.
 В майбутньому плоди вберуть багаті
 Із дерева, що нині зацвіло.
 Д. Павличко

Підмет і присудок — це головні члени двоскладного речення. Вони становлять **граматичну основу** речення. Інші члени речення називаються **другорядними**.

Підмет (рос. подлежащее) — головний член речення, що називає особу або предмет, про які йдеться в реченні, і відповідає на питання **хто?** або **що?** Наприклад: *Книжка мовчки все розкаже* (Нар. творчість).

Чимало дубів в (У,у)країні носить назву (Ш,ш)евченкових. Один із них височіє на (М,м)ихайлівій (Г,г)орі біля (П,п)рохорівки на (Ч,ч)еркащині. Тут поет гостював у свого побратима, засновника (К,к)іївського (У,у)ніверситету Михайла Максимовича (*З календаря*).

96. I. **Хто швидше?** Запишіть подані речення в такій послідовності: а) з підметами, вираженими іменниками; б) з підметами, вираженими займенниками; в) з підметами, вираженими прикметниками; г) з підметами, вираженими числівниками; ґ) з підметами, вираженими дієсловами; д) з підметами, вираженими вигуками.

1. Весна днем красна. 2. Я нащадок свого роду. 3. Улесливий словами голубить, а справами гудить. 4. П'ятеро ледачого вмовляли, та працювати не переконали. 5. А навмання блукати — вдома не бувати. 6. «Ух» і «ах» в роботі не допоможуть. 7. Сон солодший від меду. 8. Кожен щасливий по-своєму. 9. Сміливі ведуть за собою. 10. Радісно один скаче, а другий від горя плаче. 11. Волю здобути — щасливому бути (*Нар. творчість*).

Якщо ви правильно виконали завдання, з початкових букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... розлучинай головою».

II. **Попрацюйте в парах.** Із наведених крилатих висловів доберіть заголовок до малюнка. Складіть діалог за зображеною ситуацією.

97. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть підмети. Скажіть, чим вони виражені.

Настоящая дружба очень помогает и в горе, и в радости. В горе она утешает. Верный друг всегда поддержит, подставит своё плечо. В радости тоже нужен товарищ. Неразделённая радость — не радость. Одинокие не бывают счастливы.

Уметь дружить — настоящее искусство. Каждый из нас должен об этом помнить (М. Петров).

одинокий — самотній

искусство — мистецтво

- II. Доповніть текст роздумами про те, яким повинен бути справжній друг.

98. Прочитайте текст, добираючи з довідки підмети. Спишіть, вставляючи, де треба, знак м'якшення.

Вкриває...ся багрянцем
... стоїть.. на увліс...сі, ніби сумує, що
надійшов Часом ... тихо зронит..
вирів..блений свій лист. Золота ...
опустила свої віти і теж журит..
... що недовзі прийдуть.. холоди. Деякі ...
ще не хочуть.. здатися, пос..пішають..
доц..вісти, поки перші ... не вдарят..
по них.

Високо вгорі гомінким передзвоном
курлячуть.. ... , поспішаючи на пів-
день. Деся перегукують..ся вгорі над
ними і дикі ... (За О. Копиленком).

Довідка: клен, він, дерево, вересень, берізка, квіти, приморозки, журавлі, гуси.

§ 8.

Присудок. Типи присудків

Присудок (рос. сказуемое) — головний член речення, який означає, що говориться про підмет, і відповідає на питання що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він є? що він є? Наприклад: 1. На чорній землі білий хліб (що він робить?) родить. 2. Хліб (хто він є?) — батько, вода (хто вона є?) — мати. 3. Кожному свій хліб (який він є?) не гіркий (Нар. творчість).

99. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте речення. Визначте, якими частинами мови виражені присудки.

1. Я щоразу у недільний ранок все приходжу до дніпрових круч.
2. Я — мешканець міста, де барвами пишно неонове саяво вогнів розцвіло.
3. Наша рідна пісня щира й чарівна.
4. Будуть сонячні весни усміхатися людям.
5. Ця осінь тільки наша.
6. Золоту вишня не рада, теплого літечка шкода (З тв. Д. Луценка).

За способом вираження розрізняють простий дієслівний, складений дієслівний та складений іменний присудки.

Простий дієслівний присудок (рос. простое глагольное сказуемое) — це такий присудок, у якому лексичне та граматичне значення виражаються дієсловом в одному зі способів — дійсному, умовному або наказовому. Наприклад: 1. *Над лугом чайка в'ється* (М. Рильський): *в'ється* — дієслово дійсного способу. 2. *Попливла б я на схід сонця* (Леся Українка): *попливла б* — дієслово умовного способу. 3. *Наші очі далечю гартуймо, а серця куймо на сталь* (В.-І. Аянтонич) — *куймо, гартуймо* — дієслово наказового способу.

100. Прочитайте уривок із поезії Ігоря Савича. Визначте, у якому способі вжиті прості дієслівні присудки.

ШАНУЙМО ХЛІВ!

Замрюся, задумаюся. Коли б
Я створював закони граматичні,
То хай було це звично чи не звично,
У мене скрізь ласкаве слово «Хліб»
Обов'язково, строго, безумовно
Писалося із букви заголовної.

І. Савич

Простий дієслівний присудок може виражатися також:

- 1) **неозначеною формою дієслова:** *Тих днів далеких нам ніколи не забути* (В. Юхимович);
- 2) **дієсловом у складеній формі майбутнього часу:** *Так, я буду крізь слюзи сміятись* (Леся Українка);
- 3) **вигоком або звуконаслідувальним словом:** *А зозуля у верхівтті все «ку-ку!»* (Ю. Збанацький);
- 4) **фразеологізмом:** *Дмитро ламав голову над іншими питаннями* (В. Нестайко).

101. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть граматичні основи. Скажіть, чим виражені присудки.

1. Хлопець, видно, пр..йняв цю подяку за чисту монету (Ю. Збанацький).
2. Зоряна ніч пр..мчала на конях, землю тумана-

ми вкрила (Д. Луценко). 3. Ми горе і лихо поборем, книгу пр..красну розгорнем (М. Рильський). 4. А в пр..дорожніх кущах горобці «цвірінь-цвірінь!» (В. Кава). 5. Будуть пр..ходити люди, вбогі й багаті, веселі й сумні, радість і смуток нестимуть мені (Леся Українка). 6. І діти сміються, і вітер пр..вітно в каштанах шумить (В. Сосюра).

102. Відновіть речення, замінюючи видлені слова фразеологізмами. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Я в навчанні **не відставав**, але ніколи не хвалився цим.
 2. Хлопець привітався і, глянувши на іскристі Галині очі, **зупинився** (З тв. Панаса Мирного).
 3. Ми Павла чекаємо, а він пропав, третій день **не з'являється** (І. Кочерга).
 4. **Зник** той співець — утік од лиха (Леся Українка).
 5. Цілий колектив досвідчених інженерів **думав** над проблемою дамби (Якіс Ваш).
 6. «Все одно панування добуду!» — **затялася** Параска і **не забувала** про це (І. Нечуй-Левицький).

Довідка: не пасти задніх, стати як укопаний, носа не потикати, ламати голову, як крізь землю провалитися, зарубати на носі, не викидати з голови.

КОРИСНА ПОРАДА

Коли виникають труднощі із тлумаченням стійких сполучень слів (фразеологізмів), зверніться до фразеологічного словника в мережі Інтернет за посиланням <http://svitslova.com>. Зверніть увагу, що за цим посиланням можна звернутися до словника антонімів, омонімів, а також довідника щодо наголошування слів української мови. Різні словники знайдете також за посиланням <http://slovopedia.org.ua>

103. Прочитайте речення лівої та правої колонок. Порівняйте лексичне та граматичне значення присудків.

1. Рясно осипається на бульварах Києва жовтогаряче листя.

2. Чи ти розумієш цей світ, прекрасний і щедрий?

1. Почало рясно осипатися на бульварах Києва жовтогаряче листя (С. Скляренко).

2. Чи можеш ти розуміти цей світ, прекрасний і щедрий? (Г. Гордасевич).

 Складений дієслівний присудок (рос. составное глагольное сказуемое) — це такий присудок, який виражається сполученням допоміжного дієслова і неозначеної форми дієслова. Наприклад: *Кожна людина, перебувши час цвітіння, починає збирати келих своєї мудрості* (В. Винниченко).

Основна дія в такому присудку виражається неозначеною формою дієслова. Допоміжні дієслова виражають граматичне значення (спосіб, час, особу чи рід, число). Найчастіше в ролі допоміжного слова вживаються дієслова, що вказують на початок (*стати, почати*), продовження (*продовжити*), закінчення (*перестати, закінчувати*) або можливість, бажаність (*могти, хотіти, мусити*) дії. Зрідка допоміжне слово виражається прикметником (*повинен, готовий, згоден*), дієприкметником (*зобов'язаний, змушений*) або стійким сполученням слів (*бути не в силі, бути не в змозі, мати можливість, мати намір*).

- 104.** Прочитайте речення. Назвіть складені дієслівні присудки. Скажіть, що виражає допоміжне слово — початок, продовження, закінчення дії, її бажаність чи можливість.

1. Батько любить працювати в полі. Він хоче передати й мені любов до землі, пшениці, степу (В. Сухомлинський). 2. Я прагну усю свою тугу в єдине слово зложити. 3. Далі став помалу й дощик накрапати (З тв. Лесі Українки). 4. Лискуче срібло роси починає тремтіти синім туманцем (М. Стельмах). 5. Дід закінчив косити і сів під яблунею, важко задумавшись (О. Довженко). 6. Молодість здатна творити несподіване й неймовірне (Я. Качура).

- **105.** Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмиласняки складали речення зі складеним дієслівним присудком. Олесь записав у зошиті: «Сонячні зайчики почали мерехтіти на шибках». Ірина склала таке речення: «Про цю подію ми будемо пам'ятати завжди». Хто правильно виконав завдання?

- **106.** Спишіть текст, замінюючи виділені прості дієслівні присудки на складені дієслівні.

Жовтневі приємки швидко густішали. Тільки Десна ще світилася. Здавалося, вода віддавала все накопичене за день сонячне проміння. Сонце вже заховалося за деревами на протилежному березі, і вони стривожено тріпотіли гілками, наче птахи крилами.

Хлопці не припливли сюди засвітла, та вони добре знали річку, тому й правильно вибрали місце. Якорі-камені кинуто у воду, але сильна течія стиха-помаленьку несла човна. Рибалки підпливли ближче до берега. Тут запалили кишенькові ліхтарики, дістали ящичок із черв'яками і готували снасті (За О. Донченком).

107. Прочитайте речення лівої та правої колонок. Порівняйте лексичне і граматичне значення присудків.

1. Непомітно для матері син подорослішав.

2. Очерет колисав мене.

3. Михайлик чогось збентежився.

4. Мої гіркі пісні мережаться журбою.

1. Непомітно для матері син став дорослим (О. Гончар).

2. Очерет мені був за колиску (Д. Фальківський).

3. Михайлик чогось був збентежений (М. Стельмах).

4. Мої гіркі пісні були мережані журбою (П. Карманський).

Складений іменний присудок (рос. составное именное сказуемое) — це присудок, що виражається сполученням дієслова-зв'язки та іменної частини. Іменна частина виражає зміст (лексичне значення) присудка, а допоміжне дієслово передає граматичне значення способу, часу, особи або роду. У ролі дієслів-зв'язок вживаються дієслова *бути* (у теперішньому часі звичайно опускається), *стати*, *робитися*, *здаватися*, *вважатися*, *називатися*, *залишатися*. Наприклад: 1. *Хай кожна мить вам буде дорогою!* 2. *Тепер тобі весь світ здається чарівнім*. 3. *А дні ж стояли неповторні* (З тв. М. Вороного).

У ролі іменної частини складеного присудка можуть вживатися:

1) іменники в називному або непрямих (найчастіше орудному без прийменника) відмінках: 1. *Азбука — то до мудрості дорога*. 2. *Вовк ніколи ягням не стане* (Нар. творчість);

2) прикметники в називному або орудному відмінках: 1. *Неописанно чудова літня ніч у степах України*. 2. *Зовні майор не здавався запальним* (З тв. О. Довженка);

3) числівники: *Дорога правди одна* (Д. Павличко);

4) займенники: *Народ — це ми* (П. Тичина);

5) дісприкметники: *Повітря було насичене пахощами достиглих яблук, меду і квітів* (М. Стельмах);

6) прислівники: *Ледарю завжди ніколи* (Нар. творчість);

7) фразеологізми, які можна замінити прикметниками: *Батько на весіллі почувався білою вороною*. *Він і вбрався не так, як інші* (Р. Федорів).

108. Прочитайте речення, визначте граматичні основи. Скажіть, чим виражені складені іменні присудки.

1. З усіх утрат утрата часу найтяжча. 2. Насіння лихих справ — лихі думки. 3. Без ядра горіх ніщо. Без серця людина — тільки подо-

ба людини. 4. Тому завжди сумно, хто нічого не робить. 5. Творіть добро першими. Тоді будете щасливими (З тв. Г. Сковороди).

109. **Хто швидше?** Запишіть подані сполучення слів у три колонки: а) з простим дієслівним присудком; б) зі складеним дієслівним присудком; в) зі складеним іменним присудком.

Правди не приховаєш; дядько не в змозі мовчати; брат став мужнішим; одуд почав висвистувати; урок закінчений; іскри будуть мерехтіти; сам спіймав облизня; щастя не можна купити; агрус був ще зелений; ліс шумить; усі повинні знати; єдність — сила; я брав участь у концерті.

Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «...ясна погода».

110. I. Спишіть текст, вставляючи, де треба, знак м'якшення або апостроф. Підкресліть граматичні основи. Скажіть, чим виражені складені іменні присудки.

Дніпро — найбільша св..ятиня україн...кого народу. З цієї рікою пов..язане життя багатьох поколінь україн..ців та й сама історія нашої держави. З давніх-давен Дніпро тече крізь серце златоглавого Києва — нашої столиці. Для наших далеких предків віч..но молодий Борисфен був годувал..ником і оборонцем. Здавна на його крутих і пологих берегах почали зводитися села і міста. За непрохідними порогами виросла Хортиця — могутня ковац..ка фортеця. Звідси відважні козаки здійс..нювали свої легендарні походи проти завоювників (І. Січовик).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий усний опис «Вічна ріка українського народу», вводячи в речення складені іменні присудки.

Київ і Дніпро невіддільні

У більшості випадків підмет і присудок погоджують свої граматичні форми. Число, особа і рід присудка зумовлюються відповідними формами підмета. Однак, коли підмет виражений кількісним числівником, словосполученням, аббревіатурою, виникає складність у погодженні форм підмета і присудка.

1. Якщо підмет виражений кількісним числівником або поєднанням кількісного числівника з іменником, присудок вживається як в однині, так і в множині. Формі множини надаємо перевагу тоді, коли увагу зосереджено на кількості, а формі однини — коли увагу зосереджено на дії. Наприклад: 1. *Ой, три шляхи широкії до купи зішлись.* 2. *П'ять років минуло відтоді (З тв. Т. Шевченка).*

2. При підметах, виражених іменниками *більшість, меншість, частина, половина, решта*, присудок ставиться в однині і в тому самому роді, що й підмет. Наприклад: *За нашу пропозицію проголосувала меншість (В. Нестайко).*

3. При аббревіатурах дієслово-присудок погоджується в роді й числі з головним словом у словосполученні, від якого утворена аббревіатура. Наприклад: *ООН (Організація Об'єднаних Націй) створена 1945 року.*

111. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках дієслова-присудки у формі минулого часу. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Три верби (схилитися) над річкою. 2. Більшість (не прислухатися) до думки меншості. 3. У кошику (лежати) п'ять яблук. 4. НТУ (розпочати) пряму трансляцію футбольного матчу. 5. НБУ (ввести) в обіг гривні в 1996 році. 6. КРУ протягом місяця (здійснювати) перевірку фінансової діяльності підприємства.

Д о в і д к а: Національна телекомпанія України, Національний банк України, контрольно-ревізійне управління.

112. Пригадайте, як визначається рід незмінюваних іменників іншомовного походження. Спишіть речення, ставлячи присудки в минулому часі.

1. Блумаючи зеленим вогником, мчить таксі (В. Нестайко). 2. Какаду сідає мені на плече, торкається до щоки дзьобом (П. Стеценко). 3. Коли горить свічка, панно набуває особливої загадковості (В. Винниченко). 4. Кабальєро засмучено поглядає в бік дами (К. Тищенко). 5. Леді чомно усміхається і продовжує розмову (В. Кашин). 6. Кюре закінчує читати молитву і мовчки дивиться на ікону (К. Тищенко).

- 113. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть граматичні основи. Визначте види присудків.

Все в этом мире хотят быть счастливы. Существует один способ найти счастье. Для этого нужно научиться управлять своими

мыслями. Мы счастливы или несчастны не потому, что чего-то не имеем, не являемся кем-то, не пребываем где-то. Наше счастье определяется тем, что мы об этом думаем.

А вы хотите стать счастливыми? Твёрдо решите, чего вы хотите достичь. А потом, не отклоняясь, двигайтесь непосредственно к цели. Думайте о чудесных делах, которые вы собираетесь совершить. Шаг за шагом приближаясь к задуманному, вы обретёте счастье (За Д. Карнеги).

управлять — керувати
определяться — тут: визначатися

достичь — досягнути
обрести — знайти

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

114. І. Прочитайте виразно текст.

БЕЗСМЕРТНИЙ ПОЛТАВЕЦЬ

Іван Петрович Котляревський належить до тих довгожителів планети, які разом із витворами свого духу впевнено переступають грані сторіч, далеко йдуть за межі відміряного їм часу. Понад два століття живе на світі автор «Енеїди» й «Наталки Полтавки», поет, веселий мудрець, що в ньому ніби уособились оптимізм народу, невідчужливий смутковий дух, патріотичне чуття, обдарованість, моральна чистота.

Патріот, людина вірності обов'язку, Котляревський змолоду не раз опинявся у вирі пристрастей своєї доби. То бачимо його учасником штурму турецьких фортець, то він крокує вулицями Дрездена, — це вже по тому, як Котляревський з ентузіазмом формував із числа своїх земляків козацький полк для боротьби з наполеонівською навалою. Веселий полтавець не чужий у колі освічених, демократично настроєних людей своєї епохи.

Народився він у місті співучому та мужньому, в маленькому полтавському будиночку на горі біля собору — в старовинній українській хаті, з вікон якої було далеко видно. Внизу, за Ворсклою, розгорталися в заобрійну далеч мальовничі простори рідної України, а звідти попід самі вікна підступало море народного життя з його журбами й радощами, з чародійними пісенними вечо-

Іван Котляревський

рами. Допитливий Котляревський пильно приглядався до навколишнього життя. Вчителюючи після семінарії в поміщицьких маєтках, він «на сходьбищах та іграх народних» уважно прислухався до народної говірки, записував пісні, вивчав мову, побут, обряди українців, очевидно, готуючи себе до майбутньої праці.

Котляревський, звісна річ, іще в дитинстві багато чув про те, що діялося на Запорозжжі. Хлопчиком він був, коли знищено Запорозьку Січ, і її свіжі руїни не могли не хвилювати дитячої уяви. Може, саме тоді народжувався задум — обессмертити запорозьку Трою, під ім'ям античних героїв оспівати цих незнищених троянців із Дніпра.

У прадавні міфоповів Котляревський своїх запорозжців, та від того не перестали вони бути українцями. У мешканцях Олімпу читачі легко впізнавали українських селян, козаків, старшину.

«Енеїда» — витвір воістину дивовижний. Це був голос життя, перемога мистецької правдивості в літературі, де поет уперше узаконив живу, смаковиту народну мову, повнокровний народний образ.

Не менше значення, а в чомусь, може, навіть і більше, ніж вихід «Енеїди», мало для нашої культури ще одне творіння Котляревського — його знаменита «Наталка Полтавка», провісниця українського театру. П'єса була написана для Полтавського театру, що ним керував Іван Петрович від 1817 до 1821 року.

Іскрометний гумор автора, його лірична теплота, щирість, природність інтонації надали драмі Котляревського такої життєвості, яка не згасла й досі.

1838 року, коли Полтава прощалася з Котляревським, Шевченко у віршах, присвячених його пам'яті, назвав Івана Петровича *батьком*:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сая,
Тебе не забудуть!

Цим поетичним образом визначено місце Котляревського в українській культурі. Крізь століття нам чути сміх поета, і його смутки, і його мудрі задушевні поради. Чи це не безсмертя? (За О. Гончаром).

Садиба-музей
Івана Котляревського
в Полтаві

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Які риси українця уособлює Іван Котляревський?
2. Де народився майбутній письменник? Уважно розгляньте фотоілюстрацію на с. 67, опишіть садибу-музей Івана Котляревського в Полтаві.
3. Про які факти з життя Івана Котляревського ви довідалися з тексту?
4. Чим особлива поема Івана Котляревського «Енеїда»?
5. Що надає невмирущості п'єсі Івана Котляревського «Наталка Полтавка»?
6. Як Тарас Шевченко оцінив внесок Івана Котляревського в українську культуру?

§ 9. Тире між підметом і присудком

Тире між підметом і присудком ставиться:

1. Якщо підмет і присудок виражені іменниками або числівниками в називному відмінку. Наприклад: 1. Хліб — уському голова (Нар. творчість). 2. П'ять на п'ять — двадцять п'ять.

2. Якщо підмет і присудок виражені неозначеною формою дієслова. Наприклад: Життя прожити — не поле перейти (Нар. творчість).

3. Якщо один із головних членів виражений неозначеною формою дієслова, а другий — іменником у називному відмінку. Наприклад: Сперечатися з упертим — марна справа (Нар. творчість).

4. Перед частками *це, то, ось, значить*. Наприклад: Огонь і вода — то добро і біда (Нар. творчість).

Тире не ставиться:

1. Якщо присудок виражений прикметником, займенником, порядковим числівником. Наприклад: 1. Кожному свій край наймилиший. 2. Ледар до роботи останній, а до миски перший (Нар. творчість).

2. Якщо між підметом і присудком, вираженими іменниками, стоїть частка *не*. Наприклад: Кров не вода, а серце не камінь (Нар. творчість).

3. Коли до складу присудка входять слова *як, ніби, мов, наче, що*. Наприклад: Слова як мед, діла як полин (Нар. творчість).

В усному мовленні на місці тире робиться вичікувальна пауза, а далі тон підвищується. Логічний наголос падає на підмет.

Наприклад: Праця людини — (/) окраса і слава, (/) праця людини — (/) безсмертя *й* (В. Симоненко).

115. І. Виразно прочитайте поезію Олександра Підсухи. Прокоментуйте вживання тире між підметом і присудком.

ЩАСТЯ

Щастя — не знати спокою,
В далі йдучи невідомі.
Щастя — це мир після бою
В отчому домі.
Зустріч опісля розлуки.
Справджені мрії.
Щастя — це милої руки
В тебе на шиї.
Щастя — це вогник чудесний,
Вічне дерзання.
Це — нерозтринькані весни
В пору буяння.
Щастя не слава, не гроші, —
Все це минає.
Щастя — це друзі хороші,
Шана людська.
Там, де трудніше, де важче
Швидше знайти його вдасться.
Руки твої роблять —
Ось твоє щастя.

О. Підсуха

ІІ. Скажіть, які твердження автора ви поділяєте, а які — ні. Обґрунтуйте свої думки. Подумайте, чим би ви могли доповнити ряд визначення щастя.

116. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Тільки труд життя основа, краса всевладного життя. 2. Життя наче той сад барвистий (*З тв. В. Сосюри*). 3. Земля не полігон, земля це нива (*О. Гончар*). 4. Люди прекрасні. Земля мов казка. Ти і я це вічне, як і небо (*В. Симоненко*). 5. Жити мені без праці значить не жити (*Д. Павличко*). 6. А все ж моя втіха поплакати стиха, згадавши веселий свій край (*І. Манжура*). 7. Твій плач то хмари в дні осінні, сумної чайки голосіння... Твій сміх це танець водоспадів, це злива сонячних каскадів (*Олександр Олесь*).

117. **Попрацюйте в парах.** Запишіть подані прислів'я, вставляючи пропущені слова (за потреби скористайтеся довідкою). Поставте, де треба, тире між підметом і присудком.

1. Вовк козі ... 2. ... то лікар на всі хвороби. 3. ... не дощову погоду пересидіти. 4. ... не лютий, проте спитає, чи ти вдягнений і взу-

тий. 5. Сиротою жити ... 6. ... як ліхтар без свічки. 7. ... не дим, але очі вийсть. 8. Скорий поспіх ... 9. ... як снігова куля: чим далі котиться, тим більшою стає. 10. Слово матері ...

До в і д к а: сльози лити, не товариш, брехня, час, листопад, людям посміх, життя прожити, брехня, голова без розуму, найдорожче.

118. Дайте відповіді на запитання, оформивши їх як прості речення. Між підметом і присудком, де треба, поставте тире.

1. Який місяць є року початком, а зими серединою? 2. Що є найбільшим скарбом людини? 3. Хто став основоположником сучасної української літературної мови? 4. Яка пісня Павла Чубинського стала Державним Гімном України? 5. Що ми розуміємо під граматичною основою речення? 6. Який місяць найкоротший? 7. Яка пташка найменша у світі?

119. Відновіть речення, опускаючи у складеному іменному присудку дієсловозв'язку.

1. Наука для людини є як сонце для життя. 2. У світі сон є найсолодшим. 3. Закон не є вогонь, водою не заллеш. 4. Коли золото дзвенить, правда буває рідким гостем. 5. Мороз не є своїм братом. 6. Весна буває багата на квіти, а хліба в осені позичає. 7. Домівка не буває ворогом: коли прийдеш, тоді й прийме. 8. Юнацькі літа є золотим часом (*Нар. творчість*).

120. Складіть і запишіть речення за поданими схемами. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Неозначена форма дієслова значить неозначена форма дієслова. 2. Іменник мов іменник. 3. Іменник прикметник. 4. Іменник це іменник. 5. Займенник іменник. 6. Іменник не іменник. 7. Неозначена форма дієслова не неозначена форма дієслова. 8. Неозначена форма дієслова іменник.

121. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Красота — сестра добра і розума. Для человека воститанного очень важно не только то, что сделано, но и как. Наши слова, жесты, поступки не безразличны для окружающих.

Уклониться от приветствия или не ответить на него — верх невоститанности и неуважения. Приветствие — это не просто слово. В поклонах и коротких словах привета заключено очень большое и важное содержание: «Я тебя вижу, человек! Знай, что я тебя уважаю и хочу, чтобы и ты ко мне хорошо относился. Я желаю тебе всего самого доброго: здоровья, мира, веселья, счастья!» (*За Б. Бушелевою*).

воспитанный — вихований
безразличны — байдужий
окружающие — отбчення

уклониться — тут: уникнути
заключается — тут: міститися
веселье — тут: радість

122. Спишіть текст, ставлячи пропущені розділові знаки.

Слово то дивний витвір людини. Всі слова народжені діянням, трудом. Тому слово кість, мускул, нерв, тіло фактів... Янєість, простота мови великий дар.

Кожне слово ніби діамантова намистинка на величезному равку нашої пребагатої мови.

Слово це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її. Тож оволодіваймо цим різцем так, щоб з-під наших рук виходила тільки краса (За В. Сухомлинським).

КОРИСНА ПОРАДА

«Не бійтесь заглядати у словник», — писав Максим Рильський. Словники завжди «віддячать» тому, хто не полінується звернутися до них. Якщо забули правопис слова або ж вам необхідно з'ясувати його значення, орфографічний та тлумачний словники за посиланням в Інтернеті www.slovyk.net стануть у пригоді!

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС МІСЦЕВОСТІ

1. Які складові частини опису місцевості?
2. Що є «відомим», а що «новим» у реченнях опису місцевості?

Опис місцевості може бути складений у науковому, діловому або художньому стилях.

Мета наукового і ділового описів — точність, конкретність, вичерпність. Наприклад: *Від входу в парк «Софійка» веде головна алея, обсаджена каштанами і тополями. Поряд тече річка Кам'янка. Схили її долини спрямовані до купи каміння, що називається Тарпейською скелею. Головна алея приводить до павільйону — надзвичайно красивої архітектурної споруди з білою колонадою. Крізь її колони видно чарівні пейзажі ставу, фонтан «Змія» (водяний струмінь заввишки до 18 м)* (З довідника).

Художні описи місцевості передають не всі, а найбільш важливі, на погляд автора, її ознаки, а також ставлення автора до описуваного. Наприклад: *Село лежало в зеленому вибалку, а по горбах чорніли поля. Посеред осокорів ставок, наче голубе око, приглядався до неба над собою. Тиха, ніжна краса української весни* (С. Гуцало).

123. Добираючи порівняння, епітети і метафори, складіть з поданими словами по два речення, що містять опис місцевості. В одному реченні місцевість має вам подобатися, а в другому — ні.

Зразок. *Кущ. По той бік дороги спалахнули, мов іскорки багаття, котяги на кущиках калини. Чорні, безлисті кущі, мов страхітливі примари, тулилися край дороги.*

Берег, озеро, будинки.

124. І. Прочитайте текст. Визначте, до якого стилю мовлення він належить.

НІКІТСЬКИЙ БОТАНІЧНИЙ САД

Експонування об'єктів Нікітського ботанічного саду зазвичай починають із дуже гарного й досконало вирішеного партеру, архітектурне оформлення якого було завершено в 1938 році до 125-річного ювілею саду. Строгі форми фасаду головної адміністративної будівлі, легка біла колонада лекторію, групи декоративних дерев і кущів становлять єдину композицію. Перша від входу частина верхньої тераси парку відокремлена алеєю величних пірамідальних кипарисів, що є характерною деталлю кримського пейзажу. З алеї видно каліфорнійські гігантські секвої з мідно-червоними стовбурами. На майданчику, розташованому за тисоподібною секвою, знаходиться один із найкрасивіших куточків парку — квітковий партер із невеликим басейном, в якому є водяне латаття, ірис, японський айр. Кульмінацією ландшафтної композиції цієї частини парку є розарій. У ньому представлені найкращі сорти троянд вітчизняної та зарубіжної селекції. Розарій оточений деревами конусоподібної та округлої форм. Із майданчика розарію відкривається перспектива на гори, на тлі яких особливо ефектний вигляд має срібляста ялина (*З довідника*).

Крим. Нікітський ботанічний сад

II. З'ясуйте за тлумачним словником наприкінці підручника значення слів *фасад, партер, колонада, лекторій*.

III. Уявіть себе екскурсоводом. Підготуйте розповідь про Нікітський ботанічний сад, використовуючи матеріал вправи та фотоілюстрацію.

125. I. Прочитайте твір-опис місцевості, написаний восьмикласником.

ЕКСКУРСІЯ ДО ЧЕРНІГОВА

Після тригодинної подорожі автобусом ми опинилися в центрі Чернігова біля парку. Старі дерева, здається, були німими спостерігачами багатьох подій, що траплялися тут протягом кількох століть. Пожовкле листя дубів укривало стежки парку пухким килимом, що стика шарудів під ногами.

У парку — пам'ятник Олександрі Пушкіну. Підійшов екскурсовод — і ми попрямували до церков, розташованих біля парку. Це не просто церкви, це свідки давніх часів. Спасо-Преображенський і Борисоглібський собори були закладені ще в XI столітті.

За церквою — дзвіниця, а за нею — гімназія. Екскурсовод веде нас далі парком. Дорога повернула праворуч. Перед нами постала чудова картина. Ми стояли на кручі. Попереду, вкрита легким туманцем, плинула Десна. Ліворуч — старі двоповерхові будинки. Далі в ряд розташувалися гармати. Останній бій вони бачили, мабуть, років триста тому, а зараз затихли й перетворилися на звичайні пам'ятки історії цього краю. Аж ген-ген видніє парк. Між деревами застиг на постаменті Тарас Шевченко. Молодий поет задумливо дивиться на поодиноких відвідувачів парку.

Уже через кілька хвилин ми сиділи в автобусі, який прямував до іншої давньої пам'ятки Чернігова — Антонієвих печер. Незабутнє враження справили на мене ці печери. Спускатися в тьмяно освітлений тунель було трохи моторошно, але цікавість перемогла. Ми побували в келіях — кімнатах ченців. Прямуючи до Антонієвих печер через парк, я побачив два величезних, схожих, як дві краплі води, кургани. За ними — обеліск у пам'ять про солдатів Другої світової війни і Вічний вогонь. Унизу тяглася дорога, праворуч від якої тіснилися невеличкі хатки, а ліворуч розкинувся майдан. За майданом на нас уже чекав автобус.

Чернігів.
Антонієві печери

Екскурсія закінчилася. Проїхавши декількома осінніми вулицями Чернігова, автобус попрямував по трасі до Києва.

- II. Розгляньте пам'ятку. Чи відповідає твір учня всім зазначеним вимогам.

ЯК ПИСАТИ ТВІР-ОПИС МІСЦЕВОСТІ

1. Добре продумайте тему й основну думку твору. Виберіть для опису ту місцевість, яку ви добре знаєте.
2. Дотримуйтеся послідовності викладу думок.
3. Вживайте художні засоби й оцінні слова, щоб передати враження про місцевість, яку описуєте.
4. Побудуйте у творі опис і розповідь.
5. Доберіть влучний заголовок.

126. Напишіть твір-опис місцевості за власним спостереженням на самостійно обрану тему.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

У НЕЗНАЙОМОМУ МІСТІ

127. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте діалог за особами.

— Привіт, Олексію!

— Доброго ранку, Оксано! Дуже радий тебе бачити!

— Я теж рада нашій зустрічі. Спочатку дуже засмутилася, що з Чернівців до Дніпропетровська не йде жоден потяг, доведеться робити пересадку в Києві. Потім подумала, що можу зустрітися з тобою, поспілкуватися, поблукати вулицями столиці.

— Щасливий, що можу бути екскурсоводом для тебе. Скільки маємо часу?

— На вокзалі мені потрібно бути через дві години.

— Пропоную спуститися в метро, проїхати до станції «Університет». Вийшовши з підземки, побачимо Володимирський собор.

— А пам'ятник Тарасові Шевченку відвідаємо?

— Так, він знаходиться в парку навпроти головного корпусу Київського національного університету, який носить ім'я нашого видатного поета. Від станції метро ми попрямуємо до вулиці Володимирської, будемо проходити біля ботанічного саду.

— А на Хрещатик потрапимо?

— Так, звичайно. Побувавши в парку біля пам'ятника Тарасові Шевченку, перейдемо дорогу і побачимо монумент Михайлові Грушевському. Цей пам'ятник встановлено біля Будинку Центральної Ради (зараз це приміщення столичного Будинку вчителя). Побуваємо біля Інституту філології Київського національного університету, музею Тараса Шевченка. А потім спустимося на Хрещатик.

— Дуже хочу побачити майдан Незалежності. Давно вже там не була.

— Тоді рушаймо!

128. **Попрацюйте в парах.** Уявіть, що до вас має приїхати товариш з іншого міста, а ви не маєте змоги його зустріти. Ви повідомляєте по телефону, як доїхати з вокзалу до вашого будинку. Складіть і проговоріть за особами цей діалог, увівши в нього опис місцевості, через яку гостеві доведеться проїхати чи пройти.

ОЗНАЧЕННЯ, ДОДАТОК І ОБСТАВИНА ЯК ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 10. **Означення**

129. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок.

Чимало назв рослин не потребує особливих пояснень. Так, нечуївотром звать траву, що росте при самій землі, чоловічим віком — жовту лілею, що, раз посаджена, росте аж тридцять років. Мають свій привід для найменування і дзвіночки, незабудки, калачики, перекотиполе, вовчі ягоди, дурман, горицвіт, чистотіл, сухоцвіт, зозулині черевички, гусячі лапки, первоцвіт, подорожник. У їхніх назвах відображені зовнішній вигляд, внутрішні якості. У деяких, можливо, проглядають і давно забуті вірування чи легенди (З календаря).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. На які питання відповідають і що означають виділені другорядні члени речення?
2. Як називають такі другорядні члени речення?
3. Якими частинами мови вони виражені?

Означення (рос. *определение*) — це другорядний член речення, який вказує на різні ознаки предмета і відповідає на питання який? чий? котрий?

Наприклад: Легесенький вітерець колише нескошені трави (І. Цюпа).

За способом поєднання з означуваним словом означення поділяються на узгоджені та неузгоджені.

Узгодженим (рос. *согласованным*) називається означення, яке зв'язане з означуваним членом речення способом узгодження.

Узгоджені означення можуть виражатися:

- 1) **прикметниками:** *Геть понад морем над хвилями синіми в'ються, не спляться чашки білії (Леся Українка);*
- 2) **дієприкметниками:** *Засмагли обличчя світилися радістю (О. Гончар);*

3) займенниками: *Не вмирає душа наша, не вмирає воля* (Т. Шевченко);

4) числівниками: *Ще треті пісні не співали* (Т. Шевченко).

Поширені узгоджені означення можуть виражатися дієприкметниковими зворотами. Наприклад: *Дніпро! Ти тихо в день ясний пливеш, заглиблений в минуле* (Олександр Олесь).

Неузгодженим (рос. несогласованным) називається означення, яке зв'язане з означуваним словом способом керування або прилягання. Наприклад: 1. *За високим парканом темніло гілля дерева* (О. Донченко); *гілля (як е?) дерева* — узгоджене означення; спосіб зв'язку — керування. 2. *Дорога ліворуч була наглухо закрита дубовими завалами* (О. Гончар); *дорога (як а?) ліворуч* — узгоджене означення; спосіб зв'язку — прилягання.

Неузгоджені означення можуть виражатися:

1) іменниками в непрямих відмінках: *Дихання холоду і ночі розлуки вітер нам приніс* (В. Сосюра);

2) займенниками його, її, їх у присвійному значенні: *Мати... її серце завжди поруч із тобою* (Є. Гуцало);

3) неозначеною формою дієслова: *Наказ відступати не почують солдати* (В. Юхимович);

4) прислівниками: *Дорога додому — найкраща з доріг* (Д. Павличко);

5) дієприслівниками: *Вітанням стоячи зустрів клас учителя* (О. Донченко);

6) стійким словосполученням: *В морозному повітрі голоси виводили розкошисто і чисто незвичну пісню грізної краси* (М. Бажан).

130. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення у дві колонки: а) з узгодженими означеннями; б) із узгодженими означеннями.

Відкладений політ, наші родичі, його виступ, застелений скатертною стіл, любов матері, варення зі слив, удар навідріг, нестерпний біль, привітання по радіо, ваш заклик, перші заморозки, у шапці набакир, наказ збиратися.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів словосполучень складеться закінчення прислів'я: «*Поділена радість — подвійна радість, поділене горе — вже...*».

131. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть текст, розкриваючи дужки, добираючи з довідки потрібні за змістом узгоджені означення. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

ВЕРЕС

... пора року (по)своєму красава.
(На)провесні гарно в ... степу. (В)літку
тягне на річку. ... дні осені, коли ще
(по)літньому припікає сонце, буває
зелень і тільки де(не)де замайорить ...
листок, найкраще зустріти в лісі.

У сосняку до ... аромату живиці
приєднується ледве(ледве) помітний
запах квітів вересу. Зеленіють ... сте-
бельця, На кінець літа ... килими
(геть)чисто пишються цвітом.

Хороше в ... лісі, коли там ... осінь
постелила ... верес! (За В. Пархоменком).

Д о в і д к а: усяка, уквітчаний, перші, похов-
клий, хвойний, міцний, приземкуваті, вкри-
ті гострими листочками, вересовий, осін-
ній, рання, розквітлий.

Дарунок вересня

- 132. Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, добираючи з дужок потрібні за змістом узгоджені означення. Свій вибір обґрунтуйте.

1. Ставлення людини до природи — (боісне, болюче, больове)
питання для нас (*Остан Вишня*). 2. Допомогти людині у скруті — це
насамперед виявити своє (дружне, дружне) ставлення (*О. Гончар*).
3. Учитель зупинився біля (книжної, книжкової) шафи, узяв том
повесі (*О. Донченко*). 4. Донька має (музикальний, музичний) слух,
танцює дуже гарно (*О. Кобилянська*). 5. Повірю вам лише тоді, коли
надасте (переконані, переконливі) докази (*М. Коцюбинський*).
6. Вітер осінній реве і лютує. Дивлюся: під тином (сердечна, сердеш-
на, серцева) дитина, хлоп'ятко маленьке, — вся в латках свитина
(*В. Гринченко*).

- 133.** До поданих словосполучень з узгодженими означеннями доберіть і запишіть словосполучення-синоніми з неузгодженими означеннями. Чи різняться такі словосполучення смисловими відтінками?

Зразок. *Обідня перерва* — *перерва на обід*.

Батьків костюм, срібна прикраса, морські глибини, тролейбусна
зупинка, яблучний сік, високоякісна сталь, кришталева ваза,
командирський наказ, семирічна дівчинка, сапфірові родовища,
шовкова сорочка, жайворонкова пісня, гірські вершини, жасмино-
ві кущі.

134. Спишіть речення, підкресліть неузгоджені означення, вкажіть, якими частинами мови вони виражені.

1. Цей сніжний килим навкруги наче витканий із білої безголової музики (С. Гуцало). 2. Жайвір озвався з високості, його привабив спів на землі (В. Сухомлинський). 3. Сон переносив мене до похилого жита біля вітряків (М. Стельмах). 4. Рідко в кого з'являлось бажання виходити опівдні без діла із затінку на сонце (Ю. Збанацький). 5. Внизу простелилася сиза прохолода ночі (О. Гончар). 6. Вітер злегка колихав яблуню, а я дивився на її рухливу тінь (В. Довжик).

135. Накресліть таблицю і заповніть її прикладами з тексту.

Означення	Означуване слово	Узгоджене чи неузгоджене	Чим виражене
Вишитий багрянцем	сорочці	узгоджене	дієприкметниковим зворотом

У вишитій багрянцем сорочці з довгими полами по узгір'ях ступав жовтень. Зривав листя з дерев і стелив багатобарвну ковдру на стежці і полях.

Наша патлата груша-дичка була усипана тисячами мідяків. У гіллі пурхали зграйки перелітних птахів. Настала пора процатися їм із садом, полем і лісом, де знаходили привілля ціле літо і куди повернутися після снігу й березневих морозів.

Заклопотаний дятел підстрибував на дуплястому стовбурі яблуні. Підкидав голівкою в червоній шапочці, вистукував ритмічне «тук-тук...тук-тук» (За І. Чендесем).

§ 11. Прикладка як різновид означення

136. Прочитайте речення. Скажіть, на які питання відповідають виділені слова, якими вони є частинами мови.

1. В Путивлі-граді вранці-рано співає-плаче Ярославна (Т. Шевченко). 2. Пісня широко пливе, як Дніпро-ріка (О. Ющенко). 3. До колодязів-журавлів споконвіку ходять люди по воду (С. Гуцало).

Прикладка (рос. приложение) — це різновид означення, вираженого іменником, що вказує на ознаку предмета і дає йому другу назву. Наприклад: *Рєви, Дніпро старий, зметнувши хвилі-коні* (А. Малишко).

Прикладка може вказувати на:

- 1) особу за професією, рід занять: *лікар-стоматолог, козак-бандурист*;
- 2) національність, місце проживання: *юнак-білорус, дівчина-кичанка*;
- 3) родинні стосунки: *дівчата-сестрички, брати-близнюки*;
- 4) поєднання ширшого і вузького понять: *річка Десна, звіробій-трава*;
- 5) на якісну характеристику особи чи предмета: *хлопець-богатыр, дуб-велетень*.

Зазвичай прикладка узгоджується у відмінку і числі з означуваним іменником. Наприклад: *Місто Чернівці — центр Буковіни*.

Прикладки, що означають назви установ і організацій, газет, журналів, книг, поїздів, пароплавів, залізничних станцій, пристаней, портів завжди вживаються в називному відмінку. Наприклад: 1. *Я прочитав у журналі «Дзвін» цікаву статтю*. 2. *Нас поселили в готелі «Черемош»*.

Прикладки, що мають при собі залежні слова, називаються поширеними. Наприклад: *Ліворуч від зали містилася парадна їдальня — просторе приміщення з колонами* (П. Жур).

137. Прочитайте речення. Знайдіть прикладки і визначте, яку вони дають характеристику означуваному слову.

1. Сторож-дід змете з порога сніг і слід твоїх чобіт (А. Малишко).
2. Наші хлопці-чорноморці в штурмах побували (П. Воронько).
3. Сизопера пташка зозуля накувала мені довгі літа (І. Нехода).
4. Серпанком чорним жалібниці-мрії мені покрили очі, змеркнув світ, і залунали скарги жалібні моїх покинутих пісень-сиріт (Леся Українка).
5. Вертаючись додому, я бачив жінок-вірменок у чорному вбранні (М. Коцюбинський).
6. На лісових проталинах уже квітує сон-трава (Ю. Смолич).

У лапки беруться прикладки, що означають умовні назви газет, журналів, творів, теплоходів, колективів тощо. Наприклад: газета «Голос України», повість «Маруся», теплохід «Гетьман Сагайдачний».

Без лапок пишуться прикладки — власні назви, до складу яких входить слово *імені*. Наприклад: *Парк відпочинку імені Т. Шевченка*.

138. **Попрацюйте самостійно.** Спшіть, розкриваючи дужки. Які прикладки слід узяти в лапки?

(Т,т)овариство (П,п)росвіта (І,і)мені (Т,т)араса (Ш,ш)евченка, (М,м)істо (Г,г)ола (П,п)ристань, (С,с)ело (С,с)ухий (Я,я)р, (Д,д)онецька (Ш,ш)ахта (В,в)ітка-(Г,г)либочицька, (С,с)тадіон (Д,д)инамо,

(Р,р)есторан (Л,л)ибідь, (А,а)втомобіль (Т,т)аврія, (К,к)нязь (В,в)олодимир (В,в)еликий, (О,о)рден (К,к)нягині (О,О)льги, (Г,г)азета (В,в)ечірній (К,к)іів, (А,а)нсамбль (П,п)існі і (Т,т)анцю (І,і)мені (П,п)авла (В,в)ірського, (В,в)идавництво (О,о)брій.

Прикладки можуть писатися окремо й через дефіс.

1. Якщо спочатку йде вузла назва, а потім ширша, прикладка пишеться через дефіс (*Дніпро-ріка, Шевченко-художник, звіробій-трава*), якщо ж навпаки — то окремо (*ріка Дніпро, художник Шевченко, трава звіробій*).

2. Через дефіс пишуться сполучення слів із прикладкою, коли не можна встановити, яке значення ширше, а яке — вузла: *народи-брати і брати-народи, учитель-фізик і фізик-учитель*.

3. Через дефіс пишуться слова-терміни: *гриб-паразит, жук-коріод, засць-русак, льон-довгунець*.

4. Дефіс не ставиться після загальноприйнятих слів-звертань *громадянин, товариш, пан, добродій: Громадяни пасажири! Приготуйте свої проїзні квитки*.

- 139.** Прочитайте речення. Прокоментуйте правописне правило «Дефіс при прикладці».

1. «Ніщо мені так не пахне, як наш степ», — каже молодий льотчик Горпищенко, приїжджаючи до батька-чабана у відпустку.

2. Села Ключового нема вже, є натомість місто Нова Каховка, а джерельця-ключі зосталися, живуть, виструмовують всюди.

3. Увечері із Сергієм-оператором подовгу сидимо на балконі.

4. Подруги-італійки здобулися на квитка дівчині. 5. Живуть у заповіднику й екзотичні птахи: рожеві фламінго, лебеді-кликуни (*З тв. О. Гончара*).

- 140. Хто швидше?** Запишіть у дві колонки словосполучення з прикладками: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо. Яку прикладку слід узяти в лапки?

Одуд (птаха), квітка (ромашка), змія (кобра), сон (трава), яблуна (дичка), місто (Львів), крейсер (гігант), Петро (однокласник), станція (Берестейська), риба (окунь), твір (роздум), осетр (риба), студент (Петренко), пан (професор), Десна (ріка).

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... не все робити».

- 141. Попрацюйте самостійно.** Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Вже на вечірнім видноколі змигнула зірка(світлячок).

2. Ворухнеться вода у заплаві — місяць(серпик) зблисне на мить (*З тв. І. Білого*). 3. В золотій смушевій шапці циган(вечір) сховався

- з гір, ніс він ніченьці(циганці) з срібла кований набір (Олександр Олесь). 4. Мати(Україна) — радість солов'їна, що цвіте під сонцем, як в росі калина (В. Бичко). 5. Мене Вітчизна(мати) колихала і піднесла до сонця на руках (М. Стельмах). 6. Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина(дитина) (Т. Шевченко). 7. Кружляє над полем чорний птах(ворон) (Нар. творчість). 8. З криком сів на груди ворон, чорний ворон(птах) (В. Сосюра).

142. I. Складіть діалог «Чарівний куточок природи», використовуючи в репліках приклади. За потреби скористайтесь фотоілюстрацією.

- II. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

В углубленнях скал стояли озёра-лужи дождевой воды. Птицы трясогузки, подрагивая пёстрыми хвостами, пили тёплую воду из этих озёр. Неуклюжие шмели-накалы, свалившись с размаху в озёра, кружились и гудели, тщетно вывая о помощи.

Скалы обрывались отвесной стеной в реку Рось. Туда нам запретили ходить. Но мы изредка подползали к краю скал и смотрели вниз. Тугим прозрачным потоком, кружа голову, неслась вниз Рось. Под водой, навстречу течению, медленно шли узкие рыбы караси (К. Паустовский).

подрáгивать — тут: *посмікувати*

нахáл — *наха́ба*

тщётно — *дарёмно*

взыма́ть о по́мощи — *клікати на допомо́гу*

отве́сный — *прямо́вiсний*

тече́ние — *течія*

143. До поданих слів доберіть із довідки прикладки і запишіть. Усно поясніть правопис.

Трава, юнак, заець, гора, лікар, пісня, квіти, дуб, бджола, художник.

Довідка: харків'янин, русак, полин, терапевт, Говерла, дума, конвалія, Сошенко, дерево, трудівниця.

- 144. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, розкриваючи дужки.

Сонце(жарина) стоїть у зеніті, припікає. Ми зупиняємося коло однієї з придорожніх альтанок, забачивши коло неї криницю(журавля). Там відпочиває на лавці літній (сиво)чолоий чоловік. Вітаємося з господарем(невнайомцем) і, як годиться, просимо дозволу напитися.

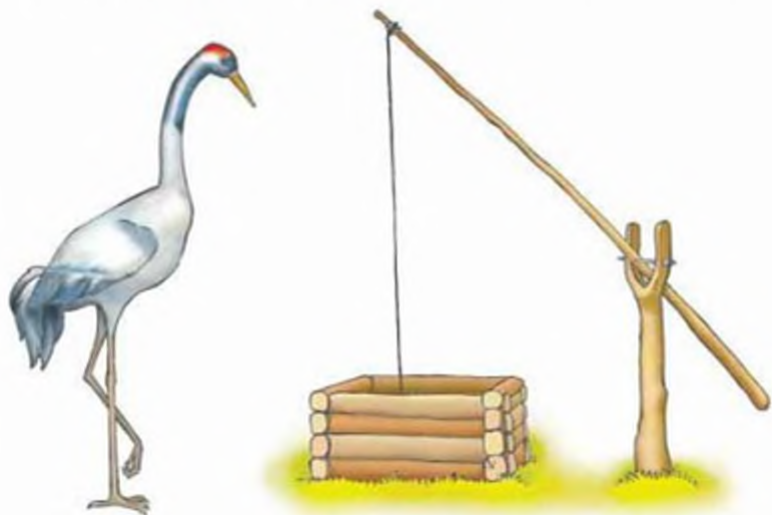
— Пийте, (будь)ласка! Для того й криниця!

Відерце припасоване на дерев'яній ключиці колодязя(журавля), на цямрині висить куклик. Вода блищить усього(лише) за (два)три метри, і в глибині криниці віддзеркалюються тихі небеса. Аж жаль дотиком відерця(цебра) змивати оту картину.

Право(руч) криниці росте горобина, а ліво(руч) — у пишному намисті червона калина.

«Люди, що створили цю живу красу, мабуть, у душі поети (романтики)», — подумав я, оглядаючи все на(в)коло (За І. Цюлою).

II. Розгляньте малюнки. Поміркуйте, слова журавель (птиця) і журавель (колодязь) — це багатозначні слова чи омоніми?

§ 12. Додаток

145. I. Виразно прочитайте поезію Вадима Крищенка.

Нам озвучився день
З материнської мови,
Нам розвиднівся він
Із її доброти.

Материнську печаль,
Що гірчить полиново,
Материнську сльозу
Ти собі не прости.

В. Крищенко

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чим виражені й на які питання відповідають виділені члени речення?
2. Яким способом вони з'єднані з членами речення, від яких залежать?
3. Як називаються такі члени речення?

Додаток (рос. дополнение) — другорядний член речення, який означає предмет і відповідає на питання непрямих (усіх, крім називного) відмінків. Наприклад: *Кожна птаха своє гніздо хвалить* (Нар. творчість).

Додатки зазвичай виражаються іменниками і займенниками. Наприклад: *Не бажай нікому лиха, і тобі нещастя ніхто не зичить* (Нар. творчість).

Крім того, додатками можуть бути слова інших частин мови, що вживаються у значенні іменника:

1) прикметник і дієприкметник: *Вередливому догодити неможливо. Вовк і лічене бере* (Нар. творчість);

2) числівник: *Хитрий і сімох перемудрує* (Нар. творчість);

3) неозначена форма дієслова: *Учився читати і писати, а навчився співати й танцювати* (Нар. творчість);

4) вигук, службові частини мови: *Ніжк не втну ні «тпру», ні «ну»* (Нар. творчість).

Додаток у реченні найчастіше залежить від дієслова-присудка. Наприклад:

Я люблю свою хату поліську, я люблю свій зажурений ліс (Д. Фальківський). Рідше додаток може залежати від члена речення, вираженого іменником, прикметником, дієприкметником.

Наприклад:

Я молодий любов'ю до народу (В. Сосюра).

146. Прочитайте речення. Визначте їх граматичні основи. Поставте питання до додатків. Якою частиною мови вони виражені?

1. Там під вітром печальним шипшина про минуле на сонці шумить (В. Сосюра). 2. Ніч осіння на дощі та тумани багата (Леся Українка). 3. Протягли своє «кукуруку!» горласті півні (Панас Мирний). 4. Вологий вітер двоє крил поклав на білий небосхил і дихає теплом, як молода жар-птиця (А. Малишко). 5. І знов мені не привезла нічого пошта з України (Т. Шевченко). 6. Лікар заборонив хворому рухатися і розмовляти (О. Довженко).

147. Накресліть таблицю, випишіть із тексту додатки і схарактеризуйте їх за поданим зразком.

Додаток	Від якого слова залежить	Чим виражається	На яке питання відповідає	У якому відмінку вжитий
(До) нас	промовляє	займенник	до кого?	Р. в.

Рушник! Як багато промовляє до нас це слово! Яке воно рідне й миле нам! Скільки зворушливих спогадів та образів із народного життя пов'язано з рушником! Він єднає минуле й сьогоднішнє. Чи знайдемо ми більш опоетизовану і популярну мистецько-побутову реліквію? Хіба що наша українська чарівна пісня. Власне, рушник — це та ж сама задушевна пісня чи дума. Тільки заспівана вона розмаїтими засобами ткання, вишиття, безмежно-буйною фантазією орнаменту (За І. Гончаром).

Трапляються випадки, коли буває важко розмежувати **додатки і неузгоджені означення**.

Неузгоджені означення можна замінити узгодженими: *барви осені — осінні барви, будинок із каменю — кам'яний будинок*. Проте таке перетворення не завжди можливе. Словосполучення з неузгодженим означенням можна замінити сполученням підмета і присудка: *шепєт трав — трава шепєче, розмова друзєв — друзєв розмовляють*.

В інших випадках залежний іменник виступає додатком: *редагування тексту — редагувати текст, викладання історії — викладати історію*.

148. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення у дві колонки: а) з неузгодженим означенням; б) із додатком.

Згода товаришів, відкриття виставки, звання до ліків, сукня з льону, порушення порядку, звернення до громадян, бруньки тополі, складання діалогів, статуя з мармуру, куц калини.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... не страшний».

Додатки поділяють на **прямі** й **непрямі**.

Прямі додатки (рос. прямые дополнения) — означають предмет, на який безпосередньо спрямована дія присудка.

Прямі додатки вживаються без прийменника:

1) у знахідному відмінку: *Любіть* (щ о?) працю на землі (О. Довженко);

2) у родовому відмінку при запереченні: *Без праці не буде* (ч о г о?) щастя нам і нашим дітям ні на якій планеті (О. Довженко);

3) у родовому відмінку, коли додаток позначає частину від цілого: *Мати попросила сина купити* (ч о г о?) хліба (В. Нестайко).

Усі інші додатки, тобто додатки, виражені іншими непрямими відмінками і знахідним відмінком із прийменником, є **непрямими** (рос. непрямыми). Наприклад: *Пахне* (чим?) хлібом і землею *вогкий вітер-срібнокрил* (М. Рильський).

149. Хто швидше? Запишіть у дві колонки словосполучення: а) з прямими додатками; б) із непрямими додатками.

Очистити територію, віддам другові, пекла пироги, сміються з нього, ускладнило завдання, дякуємо господареві, утримався від заперечень, розповів про подорож, не знайшов нічого, передали цукерок.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок прислів'я: «... *найдорожче багатство*».

150. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть підмети, присудки і додатки.

1. Лиха зима схова..т..ся, а сон..чко прогляне, сніжок води зляка..т..ся, тихенько тануть стане (Л. Глібов). 2. Влякле світло довго прод..ралося крізь густе плет..во хмар (В. Собко). 3. Подекуди селяни вже палили вогн..ща з сухого бур'яну (Григорій Тютюнник). 4. Під зорями тр..вожними щоночі я чую погляд предків на собі (Д. Павличко). 5. Мати всміха..т..ся, губи її поч..нають др..жати хвилюванням і ш..почуть уже щось найпестливіше, найніжніше (О. Гончар). 6. Соняшн..ки вже не ворухаться й нікуди не пов..ртають голів (Є. Гуцало).

151. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Визначте, у яких відмінках уживаються додатки. З трьома словосполученнями складіть речення.

Причинить вред, извинить товарища, подражать артистам, нуждаются в помощи, ходите по комнате, выполните распоряжение, стремиться к победе, интересоваться новостями, болей гриппом, приобрести билет, прислушиваться к мнению, произвести впечатление, справиться с делами, сдать экзамены, выписывать газеты.

причинить — тут: *завдати*
подражать — *наслідувати*

приобрести — *придбати*
произвести — тут: *справити*

КОРИСНА ПОРАДА

Щоб запобігти помилкам у мовленні, варто звернути увагу на книгу Євгенії Чак «Чи правильно ми говоримо», яка доступна в мережі Інтернет за посиланням <http://chak-chy-pravylyno-my-hovorymo.wikidot.com>

Додаток може виражатися неозначеною формою дієслова.
Наприклад: *Осінь матусі їсти несе: борщик у горщику, кашка у жменьці (П. Тичина).*

Щоб відрізнити додаток, виражений неозначеною формою дієслова, від складеного дієслівного присудка, потрібно правильно поставити питання. Слід пам'ятати, що складений дієслівний присудок називає одну дію і стосується однієї особи.

Дівчина (щ о р о б и л а?) не могла мовчати, слова пісні, здавалося, злітали з її вуст (І. Нечуй-Левицький).
Присудок *не могла мовчати* означає одну дію, стосується однієї особи.

Я тобі (щ о р о б л ю?) наказую (щ о?) мовчати, з коня я не зйду (Ю. Яновський).
Присудок *наказую мовчати* стосується однієї особи, а додаток *мовчати* — іншої.

152. Прочитайте речення. Скажіть, у яких випадках неозначена форма дієслова є додатком, а у яких — частиною складеного дієслівного присудка.

1. Гоць — народи хочуть жити, і розвиватись, і творити. Так хто ж їм смів заборонити про сонце правди говорити? (П. Тичина).
2. Ковак сам собі повинен знайти долю (Панас Мирний).
3. Привчав мене батько трудитись до поту, а мати — любити пісні (І. Франко).
4. Я так люблю сіяти! Люблю орати, косити, молотити! (О. Довженко).

153. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть підмети, присудки, додатки й означення.

В этом лесу всегда стоял шум — ровный, протяжный. Он был похож на дальний звон, на тихую песню без слов, на неясное воспоминание о прошедшем. Тут всегда стоял шум, потому что это был старый бор. Высокие столетние сосны с красными могучими стволами стояли хмурой ратью. Сквозь полог сосновых игл пробивались яркие папоротники. В сырых уголках тянулись высокими стеблями зелёные травы (За В. Короленком).

вспоминання — спогад
ствол — стобвур

рать — військо
пблог — тут: шар

154. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Підкресліть підмети, присудки, означення і додатки.

ДОРОГА ЖИТТЯ

I ранкові, й в..чірні дороги таять у собі таємницю, сподівання і жаль. I скільки не зб..раєшся в ті дороги, вони кол..ваються перед очима, бродять через твоє серце, насновують на нього надії, розм..тують пережите.

Якась незбагненна сила й принада є в синім туманці дал..ни. Він з д..тинства б..нтежить і вабить тебе. Здається, за тим туманцем чи мар..вом дал..ни лежить твоя найкраща сторінка життя. Здається, там у рамці росяних дібров чи синьооких луків загубився найкращий куточок з..млі. Здається, там по ранішніх чи в..чірніх росах поспішає назустріч тобі твоє щастя (За М. Стельмахом).

- II. Складіть невелику усну розповідь «Дорога життя, про яку я мрію».

§ 13. Обставина

155. Прочитайте уривок з поезії Григорія Сковороди. Поставте питання від присудків до виділених членів речення.

Стоїть явір над горою,
Все киває головою,
Буйні вітри повівають,
Руки явору ламають.
А вербички шумлять низько,
Заколишуть мене в снах,
Тут тече потічок близько,
Видно воду аж до дна.

Г. Сковорода

Обставина (рос. обстоятельство) — це другорядний член речення, який вказує на ознаку дії (спосіб, міру і ступінь, причину, мету).

Обставини звичайно виражаються іменниками і займенниками в непрямих відмінках, прислівниками, дієприслівниками, дієприслівниковими зворотами і залежать від присудків, виражених дієсловами. Наприклад: 1. *Палають огні при дорозі* (А. Малишко). 2. *Зів'яла вже зоря остання* (Б.-І. Антонич). 3. *I минатиме час, нанизавши сотні вражень, імен і країн* (Л. Костенко).

156. Уважно розгляньте таблицю, підготуйте усну розповідь про види обставин за значенням.

ВИДИ ОБСТАВИН ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Вид обставини	На яке питання відповідає	Приклади
1. Способу дії	як? у який спосіб?	<i>Діти розмовляли пошепки, ішли повільно й обережно (О. Донченко).</i>
2. Міри і ступеня	як? наскільки? в якій мірі? скільки?	<i>Тричі крига замерзала, тричі й розмерзала (Т. Шевченко).</i>
3. Місця	де? куди? звідки?	<i>У травах стежка свище, мов батіг (В. Симоненко).</i>
4. Часу	коли? з якого часу? до якого часу? як довго?	<i>На сьогодні, на завтра, назавжди ти залишишся в серці моїм (Л. Костенко).</i>
5. Причини	чому? з якої причини?	<i>Хлопець зацікавився від здивування (Д. Ткач).</i>
6. Мети	з якою метою? навіщо? чого?	<i>Марія замітала в хаті для порядку.</i>
7. Умови	за якої умови?	<i>При дощовій погоді доведеться відкласти подорож (Григорій Тютюнник).</i>
8. Допусту	незважаючи на що? всупереч чому?	<i>Незважаючи на дощ, валка вирушила в дорогу (О. Гончар).</i>

Обставини допусту вводяться в речення за допомогою прийменників *незважаючи на, всупереч, наперекір, попри* і, як правило, виділяються з обох боків комами.

157. Прочитайте прислів'я. Усно визначте вид обставин. Вкажіть, на яке питання відповідає, чим виражена обставина і від якого члена речення залежить.

1. Найгірше колесо у воді найголосніше скрипить. 2. Сім разів відмір, а один раз відріз. 3. Без роботи день роком стає. 4. Не взявшись за сокиру, хати не зробиш. 5. Вдома і стіни допомагають. 6. Кобила навмисне воза побила: щоб новий був. 7. Попри розмови солоденькі, залишились справи рідненькі. 8. Спершу треба розсудити, а тоді робити. 9. У річці грибів не назбираєш, у лісі риби не зловиш.

158. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення в такій послідовності, як вказано в таблиці «Види обставин за значенням».

Переходили вбрід, трохи прогріб, до хати зайде, забув уже давно, у зв'язку з туманом аеропорт закрито, навмисне не докинув м'яч, співав тихо, двічі перевір, залишаймося тут, одразу запряг, спересердя закривав, сіли відпочити, з вашою допомогою змайструю пліт, всупереч обіцянкам не зробили, виконав вчасно, зателефонував зранку.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів словосполучень складеться початок прислів'я: «..., хто все хоче знати».

159. Прочитайте речення. Випишіть присудки з обставинами способу дії, міри й ступеня. Визначте, якою частиною мови виражені обставини.

Зразок. *Летять ключами* — імен.

1. Ключами й поодинокі летять журавлі (Ю. Збанацький).
2. Так піду я в поля неозорі із піснями один на один (А. Малишко).
3. Ми тричі без відпочинку оббігли стадіон (В. Нестайко).
4. Я вхожду в ліс, трава стає навшпиньки, кошлатий морок лапу подає (Л. Костенко).
5. Коли ти маєш зробити щось погане, сім разів подумай і не вчини, а добро роби не думаючи (М. Рильський).
6. Рідний край щиріш любити навчає нас розлука (Леся Українка).

Щоб правильно визначити другорядний член речення, виражений іменником із прийменником, потрібно визначити, від якого члена речення він залежить і на яке питання відповідає. Додатки й обставини залежать від присудків, а означення — від підметів і додатків.

Порівняйте:

де? <i>У шлюпці було тіснувато, але хлопці розмістилися непогано (М. Трублаїні).</i>	які? <i>Люди у шлюпці мали шестеро весел (М. Трублаїні).</i>
---	---

Окрім того, додаток зберігає значення предметності, а обставина узагальнено характеризує дію.

Порівняйте:

на чому? <i>Павлуша ще не навчився кататися на велосипеді (В. Нестайко).</i>	як? <i>Хлопець зник без сліду (В. Нестайко).</i>
---	---

Трапляються випадки, коли однозначно відповісти, який це член речення, неможливо. Тоді визначаємо залежно від питання.

Порівняйте:

в чому? <i>Ключі від щастя тримаємо в своїх руках (М. Стельмах).</i>	де? <i>Ключі від щастя тримаємо в своїх руках (М. Стельмах).</i>
---	---

160. Прочитайте пари речень. Скажіть, якими членами речення є виділені іменники з прийменниками.

1. Вітер **зі сходу** приніс тепло. **Зі сходу** насувалася сіра важка хмара. 2. Листя **з клена** багрянцем укрило стежку. **З клена** вже облетіло листя. 3. Вишня **в цвіту** була схожа на білу хмарину. **У цвіту** яблуні дзижчали бджоли. 4. Життя **без книги** — це хата без вікна. **Я** не уявляю свого життя **без книги**.

161. Складіть і запишіть речення, у яких обставинами були б подані слова та сполучення слів. Визначте види обставин за значенням.

Не сказавши жодного слова, незважаючи на спеку, у зв'язку з несприятливою погодою, на крайній випадок, від здивування.

- 162. Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмикласники наводили приклади речень з обставинами мети, вираженими неозначеною формою дієслова. Оксана пригадала прислів'я: «Привів коня *кувати*, як *кузня згоріла*». Ярослав склав таке речення: «*Хлопець виніс теляті їсти*». Сашко навів такий приклад: «*Іван почав старанніше вчитися*». Хто правильно виконав завдання? Свою думку обґрунтуйте.

163. Прочитайте прислів'я і приказки. Визначте, якими членами речення є неозначені форми дієслова.

1. Обіцяла лисиця курей не красти. 2. Їсти дай, а про роботу не питай. 3. Люди йдуть на поле жати, а ми — на межі лежати. 4. Говорити — не ціпом молотити. 5. Бажання допомогти ближньому — найкраще бажання. 6. Ледачий лежав, лежав, а потім сів спочити.

164. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Доберіть до нього заголовок. Підкресліть присудки й обставини.

Солнце уже поднялось над землёй. Внезапно начался дождь. Ветер, пробуя силу, волной пробежал по ниве, пригнул одинокую берёзу у оврага и нежданно-негаданно взметнул столбы пыли, расстелил до земли хлеба и трепетной дугой выгнул берёзу. Упали первые крупные и тяжёлые капли, глубоко пробивая пухлый слой пыли.

Капли падали всё чаще и чаще, пошли мелкой трясучей дробью. Потом разом хлынул ливень (Г. Ніколасва).

одинокій — *самотній*
овраг — *яр*
трепетный — *тремтливий*
пухлый — тут: *пухкий*
слой — *шар*
дробь — *дріб*

165. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Підкресліть підмети, присудки і обставини. Визначте види обставин за значенням.

Тарас Підпригора, пр...івши за вербовим п...ньком, підглядає за сірою чаплею. Птаха завмерла на мілководді. П...ньок стр...мигь на самісінькому бер...ві. Хлопця вже, либонь, з півгодини не пол...шає надія, що чапля наблизиться. Тоді він зможе добре розд...витися її.

У чаплі чорні смуги розляглися обіч голови. Її смішний, страпатий чуб на потилиці теж чорний. Здається, птаха виваляла його в свіжому болоті. Довга чапл...на шия біла. Чапля мовби вгрузла, піддерши одну ногу.

Вона спершу не помічає Підпригору, опускає підігнуту ногу у воду, проворно ступає, крила її важко ч...ркають повітря. Птаха, почувши присутність когось чужого, знялася на крилах і зникла за стіною оч...ретів (За *В. Гуцалом*).

II. Скажіть, які типи мовлення поєднано в тексті.

III. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий усний опис чаплі.

Чубата мешканка боліт

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ОСОБЛИВОСТІ ОПИСУ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

166. З'ясуйте за тлумачним словником наприкінці підручника значення слів *пам'ятка* і *пам'ятник*. Складіть і запишіть речення з цими словами. Наведіть приклади пам'яток і пам'ятників.

Опис пам'ятки культури є різновидом опису предмета. У реченнях опису пам'ятки «відомим» є назва предмета чи його частини, а «новим» — характеристика його ознаки (ознак).

Наприклад: *Декоративним прикрасам львівського «Апостола» ^{відоме} ^{нове} ^{нове} ^{нове} властива висока графічна культура, красива композиція з рослинних орнаментів — пишню закрученого широколисту, стилізованих квітів, плодів (М. Русяєва).*

Власне описові речення у текстах зазвичай поєднуються в розповідними реченнями з елементами опису пам'ятки.

167. І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Скажіть, які типи мовлення поєднані в тексті.

СОВОР СВЯТОГО ЮРА У ЛЬВОВІ

Собор Святого Юра у Львові — найбільший збудуток архітектури епохи бароко XVII–XVIII століть.

Пам'ятка розташована на пагорбі, децо осторонь історичного центру Львова, піднімається над рівнем моря на 312 м й органічно поєднується із природним ландшафтом.

Львів. Собор Святого Юра

На місці нинішнього кам'яного собору Святого Юра ще в XI–XII століттях було збудовано дерев'яну церкву з бука. Пізніше дерев'яний Юрївський храм замінили кам'яною церквою. Простоявши понад три століття, будова храму занепала. У XVIII столітті церкву було розібрано. На її місці за проектом архітектора Вернарда Меретина закладено величний собор греко-католицької церкви.

Зведення нового собору тривало майже двадцять років, а оздоблювально-декоративні роботи тривали ще довше. Після смерті автора проекту роботами керував зодчий Севастьян Канти Фесінгер.

Собор кам'яний, чотиристовпний. Каплиці в поєднанні з центральною банею нагадують п'ятиверхі православні храми, проте, на відміну від них, цей унікальний собор зорієнтований не на схід, а на захід. Бана собору покоїться на високому барабані, який спирається на високі арки.

Зовнішні фасади храму розчленовано пілястрами, що виступають із стін. Пірамідальність собору підкреслюють будівлі монастиря (З довідника).

II. З'ясуйте значення слів *каплиця, баня, барабан, фасад, пілястра* за тлумачним словником наприкінці підручника.

III. Користуючись фотоілюстрацією, опишіть собор Святого Юра у Львові.

168. I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.

БУДИНОК ІЗ ХИМЕРАМИ

У Києві на вулиці Банковій у 1902–1903 роках було зведено дивовижний особняк за проектом одного з найвідоміших архітекторів кінця XIX — початку XX століття, справжнього романтика і невтомного мандрівника — Владислава Городецького.

Цю будівлю, яку справедливо вважають вершиною творчості архітектора, було споруджено на дешевій (з огляду на крутосхили) ділянці землі, яка довгий час була незабудованою через складність інженерних підготовчих робіт. Владислав Городецький давно хотів жити у власному будинку, а не винаймати квартиру, тому з особливим ентузіазмом узявся до роботи. Треба сказати, що навіть колеги архітектора не вірили в успішне завершення будівництва.

Особливості обраної ділянки вимагали створення оригінальної будівлі. Особняк збудовано з цегли. З боку вулиці Банкової в ньому три поверхи з підвалом, а з дворового, що виходить на площу біля Національного академічного театру імені Івана Франка, він шестиповерховий.

Будівля стала популярною завдяки оформленню фасадів та інтер'єрів своєрідними скульптурами, які створив друг Владислава Городецького Еліо Салія з Мілана. З метою реклами нового будівельного матеріалу — цементу, з якого виготовлені чудернацькі фігури, виробники надали його безкоштовно. Архітектор зумів «оживити» будинок зображеннями рослинності, реальних і міфічних тварин. Більшість істот: слони, носороги, козулі, ящірки — мають спокійний і мирний вигляд, споглядаючи вулиці й будівлі. Скульптури доповнені численними атрибутами полювання і рибальства: головами оленів і носорогів, рибальськими сітями й

Київ. Будинок із химерами — витвір мистецтва

корабельними канатами. Поблизу будинку встановлено композицію, що зображує смертельну боротьбу орла з пантерою.

Величезна кількість скульптур, народжених багатого уявою архітектора, дала споруді її сучасну назву — «будинок із химерами».

1918 року архітекторові довелося продати своє творіння. У часи пореволюційного лихоліття Владислав Городецький змушений був виїхати за кордон (*За О. Седяком*).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Коли на вулиці Банковій у Києві було зведено дивовижний особняк? Хто став автором проекту?
2. Чому навіть колеги архітектора Владислава Городецького не вірили в успішне завершення будівництва особняка?
3. Завдяки чому будівля стала особливо популярною?
4. Користуючись фотоілюстрацією, опишіть Будинок з химерами.
5. Чому одне з найвизначніших творінь Владислава Городецького отримало таку назву?

III. Підготуйте докладний усний переказ тексту за самостійно складеним планом.

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне) та за емоційністю (окличне чи неокличне).
2. Дати характеристику речення за його будовою:
 - а) просте чи складне; б) двоскладне чи односкладне; в) непоширене чи поширене; г) повне чи неповне.
3. Якщо речення ускладнене однорідними або відокремленими членами речення, звертаннями чи вставними словами, вказати їх.
4. Розібрати речення за членами і схарактеризувати їх (спочатку розібрати підмет і присудок, потім другорядні члени речення, які входять до складу підмета, далі ті, які входять до складу присудка).

А вночі вересень-чародій трусив з неба далекі зорі (І. Цюпа).

Зразок усного розбору

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне, неускладнене. Граматична основа — *вересень трусив*. Підмет *вересень* виражений іменником, присудок *трусив* — простий дієслівний. *Трусив* (к о л и?) *вночі* — обставина часу; *трусив* (з в і д к и?) *з неба* — обставина місця, *трусив* (щ о?) *зорі* — додаток. *Вересень* (я к и й?) *чародій* — прикладка. *Зорі* (я к і?) *далекі* — означення.

Зразок письмового розбору

А вночі вересень-чародій трусив з неба далекі зорі (Розпов., неокл., просте, двоскл., пошир., повне, неускл.).

- 169.** Спишіть текст. Зробіть синтаксичний розбір речень.

Деся угорі тонко видзвонює жайворонок. Мелодійні, ледве вловимі звуки тануть у гарячому мареві і народжуються знов. Вони бентежать мою душу, кличуть її за собою. Народився вітерець. Колихнулося золоте море хлібів. Пісня жайворонка потонула в живому гомоні. Важке колосся гойдається, перекочується хвилями (За Д. Ткачем).

- 170.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть синтаксичний розбір першого і другого речень.

С самого утра парят в небе два орла. Лишь изредка неохотно шевельнут они крыльями и потом долго кружат в выси. Кажется, они плывут в воздухе свободно, чуть-чуть только покачиваясь на тугих крыльях.

В этой глубокой, беспредельной стихии господствуют только орлы... Всё у них вмещается под распростёртыми крыльями: и горы, и хребты, и снега, и реки! Всё до мельчайших подробностей видят они, что делается на земле (Ч. Айтматов).

шевельну́ть — *ворухну́ти* *беспредельный* — тут: *безме́жний*
кружи́ть — *кружа́ти* *господствовать* — *панува́ти*

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

171. І. Прочитайте текст, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати три хвилини).

СПРАВА № 318

Про арешт Тараса Шевченка, який стався 5 квітня 1847 року, у журналі «Киевская старина» було написано: «...Шевченко з багатим поміщиком Солоніним під'їхав до Дніпра... Але Дніпро весною дуже розлився — переправи не було. Стояв тільки великий човен для переправи поштита кур'єрів з квартальним наглядачем і двома жандармами... Шевченко попросив перевести його з товаришем, але відмовили; коли ж Солонін пообіцяв добру винагороду, поліцейський наглядач і жандарми взяли їх у човен. Власне, човен очікував на Шевченка, але, щоб не викликати підозри і не дати йому можливості сховати чого-небудь із його речей, спершу ніби не погоджувалися взяти. На середині річки квартальний наглядач показав Шевченкові розпорядження й оголосив його арештованим». Приводом до арешту поета був донос студента Олексія Петрова про існування в Києві таємного політичного товариства — Братства св. Кирила і Мефодія. У канцелярії Київського військового генерал-губернатора було заведено справу № 318 про студентське слов'янське товариство в Київському університеті.

Під час арешту поет був одягнений у фрак, бо поспішав до Миколи Костомарова на весілля, не знаючи, що товариша вже заарештовано. У Шевченка було знайдено зв'язку віршів, листів і паперів; книжки писаних віршів під заголовком «Три літа»; маленький альбом із віршами й малюнками. Усе, а серед того і поему «Сон», у якій поет зі зневагою описує імператора та його дружину, відправлено до Петербурга. Керуючий слідством у справі Кирило-Мефодіївського товариства Олексій Орлов доповів цареві, що Тарас Шевченко «писав вірші малоросійською мовою найбухлівішого змісту... висловлював наклепи й жовч на осіб імператорського дому... З його віршами на Україні могли посягтися і згодом закорінитися думки про вигадане блаженство часів гетьманщини...

і про можливість існування України як окремої держави... Шевченко здобув славу чудового малоросійського письменника, тому його вірші подвійно шкідливі й небезпечні... Він мусить бути визнаний як один із важливих злочинців».

К. Філатов. Шевченко на засланні

Під час допитів звинувачення щодо участі у Братстві св. Кирила і Мефодія Тарас Шевченко категорично заперечував. Відповідав лише на ті запитання, які стосувалися його самого, щоб не кинути підозри на своїх товаришів. Перебуваючи в Петербурзі під арештом, Шевченко пише нові поезії, відомі під загальною назвою «В касематі» і присвячені «союзникам». Серед них — відома усім нам з дитинства поезія «Садок вишневий коло хати...», рождум поета «Мені однаково...», вірш до Миколи Костомарова і пройняті болем рядки-звернення до друзів:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем'я люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Тепер десять довгих років заслання відділятимуть поета від Батьківщини й однодумців. Вирок оголосили 28 травня 1847 року. Шевченка було визнано найнебезпечнішим і винесено кару: вислати в окремий Оренбурзький корпус. Цар Микола І власноруч дописав: «Під найсуворіший нагляд, із заборонаю писати й малювати» (За Д. Чубом).

II. Складіть план тексту у формі питальних речень. Попрацюйте з однокласником у парі, відповідаючи на запитання одне одного.

III. Розгляньте репродукцію картини Костянтина Філатова «Шевченко на засланні» на с. 97. Які художні образи використав майстер пензля, щоб передати самотність поета? Як композиція і фон картини втілюють авторський задум? Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 14. Порівняльний зворот

172. Прочитайте текст. З уроків української літератури пригадайте, як називається художній засіб, який використав Іван Нечуй-Левицький. Від яких членів речення залежать виділені слова, на які питання відповідають?

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібенька, тонісінька осока доходять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені куші верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки. Між м'якими зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадукою Раствавиця... (І. Нечуй-Левицький).

Порівняльний зворот (рос. сравнительный оборот) — це сполучення слів, яке шляхом порівняння образно характеризує дію, предмет чи його якісну ознаку. Наприклад: Час летів, немов на крилах, і, мов сон, життя минало (Леся Українка).

Порівняльний зворот є членом простого речення — найчастіше обставиною способу дії, рідше — присудком. Наприклад: 1. Осінь танула (як? у який спосіб?), як воскова свічечка, ставала все прозорішою і легшою (М. Коцюбинський). 2. Мамина ласка (що вона є?) як сонце (Нар. творчість).

173. Прочитайте речення. Визначте, якими членами речення є порівняльні звороти.

1. Роса посипалась, як дощ (О. Гончар). 2. Слова як мед, а діла як полин (Нар. творчість). 3. Дівчина була невелика на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина (І. Нечуй-Левицький). 4. І зоряне небо як споминів рій (В. Сосюра).

174. Спишіть прислів'я, добираючи з довідки потрібні за змістом слова. Скажіть, на які моральні та фізичні якості людини вказують подані порівняння.

1. ..., як кошеня в попелі. 2. ..., як жаба на кладці. 3. ..., як оса в очі. 4. ..., як мокре горить. 5. ..., як коза на льоду. 6. ..., як індик переяславський.

Довідка: заспівав, дметься, працює, пишається, лізе, походжає.

На письмі порівняльні звороти звичайно виділяються комами. Наприклад: Наче хмари, стольний Київ печеніги облягли (Олександр Олесь).

Порівняльні звороти не виділяються комами в таких випадках:

1) якщо є частиною складеного іменного присудка. Наприклад: Вчена людина як сонце, невчена як ніч (Нар. творчість);

2) якщо перед порівняльним зворотом стоять частки *майже, зовсім, цілком, справді*. Наприклад: Діти інколи міркують цілком як дорослі (В. Сухомлинський);

3) коли порівняльний зворот став частиною стійкого сполучення слів: *білий як сніг, ляс як із відра, упав наче підкошений*. Наприклад: Андрій спав як убитий (Іван Багряний).

175. Прочитайте речення. Прокоментуйте правило «Кома при порівняльному звороті».

1. Поникли голови козачі, неначе стоптана трава (Т. Шевченко).
2. Від люті дядько став червоний як рак (С. Васильченко).
3. А дівчина була як сонце (Марко Вовчок). 4. Є слова, що білі-білі, як конвалії квітки, лагідні, як усміх ранку, ніжносяйні, як зірки (Олександр Олесь). 5. Працюючи наполегливо, хлопець уже через рік учився як справжній відмінник (О. Донченко). 6. Була ти наче лісова царівна у зорянім вінку на темних косах (Леся Українка).

176. Спишіть речення, виділяючи, де треба, порівняльні звороти.

1. І дуб зелений мов козак із гаю вийшов та й гуляє попід горою (Т. Шевченко). 2. Слова були мов великодній дзвін мов оживляюча роса (І. Франко). 3. Пшениці стоять між лісоємугами справді як море золоте (О. Гончар). 4. Немає мудріших ніж народ учителів (М. Рильський). 5. Хмара як лебідь пливе над лісами. Хмара за обрій як річка тече (П. Осадчук). 6. Як витязь рідний Київ над Дніпром одяг осінній бронзовий шолом (Д. Луценко).

177. Спишіть речення, замінюючи виділені слова порівняльними зворотами.

1. Один із вершників **стрілою** понісся до лісу. 2. Моя вільна пісня **птахом** літає по світу. 3. У повітрі **джмелиним** росм закружляли іскорки сонячного світла. 4. Страшна **повинна** громом упала з ясного неба. 5. Каштани **маленькими колючими їжачками** лежать біля стежки. 6. Море **горами** котило хвилі.

178. Прочитайте сполучення слів. Скажіть, чому перед словами *як, мов, наче* кома не ставиться. З трьома сполученнями слів складіть і запишіть речення.

Сидить мов на жаринах; холодний як лід; плаче як дитина; жах як страшно; чистий наче дзеркало; міцний як діб; упав як сніг; росте як на дріжджах; верткий як дзиґа.

179. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Спишіть, ставлячи розділові знаки.

Сади були як справжнє диво. Вони, пригнуті на горах або сховані в западинах, були наскрізь пронизані сонцем, зеленіли до самого дна. Через яблуні та вишні блищала ясно-зелена трава як килим розстелений на крутих горах. Сади неначе висіли над нашими головами. Круглі гіллясті яблуні неначе були готові скотитися в крутої гори як зелені м'ячі... (За І. Нечуєм-Левицьким).

180. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть порівняльні звороти.

Не жалейте времени. Соберитесь в лес, сядьте там или походите тихонько, затавив дыхание. Прислушайтесь. И вы услышите настоящие лесные хоралы. Вот пропела иволга, как скрипка. Соловей заливаается, как дудочка. Дятел бьет в ствол, как умелый бубнист. Сорока пугливо трещит, как трещотка. Грач и тот посвистывает, как петух из басни. Ясен, как контрабас, тужливо скрипит могучими ветками в подмогу трепетному шелесту осины (За В. Біанкі).

затаїть — затамувати
дудочка — сопілка

бубніст — бубнар
трещотка — тріскачка

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який член речення називається підметом?
2. Чим може виражатися підмет? Наведіть приклади.
3. Розкажіть про присудок. Які види присудків вам відомі? Наведіть приклади.
4. Чим складений дієслівний присудок відрізняється від складеного іменного?
5. Розкажіть про погодження граматичних форм підмета і присудка.
6. Коли ставиться тире між підметом і присудком?
7. Спишіть, ставлячи, де треба, тире між підметом і присудком.

1. Упевненість і шлях ясний це половина діла будь у чому (В. Шевчук). 2. Ранок хмарний, сірий (О. Довженко). 3. Життя прожити потоптати сум, еством своїм прославити Людину (А. М'ястківський). 4. Червоне то любов, а чорне то журба (Д. Павличко). 5. Україно! Ти моя молитва, ти моя розпука світова (В. Симоненко). 6. Промені як вії сонячних очей (П. Тичина).

8. Розкажіть про другорядні члени речення.
9. Який член речення називається додатком? Якими частинами мови виражаються додатки?

10. Який член речення називається означенням? Якими частинами мови виражаються означення?
11. Що таке прикладка? Які бувають прикладки? Чим вони можуть бути виражені?
12. Сформулюйте правописне правило «Дефіс при прикладці».
13. Запишіть у дві колонки подані словосполучення з прикладками: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо.

Яструб (птах), сльози (роси), співець (Боян), водоспад (Вікторія), Говерла (гора), плазун (удав), свічка (береза), добродій (директор), квітка (волошка), заєць (русак), газ (азот).

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших записаних слів складеться початок вислову І. Франка: «... але огонь в одежі слова — безсмертна чудотворна фея, правдива іскра Прометей».

14. Який член речення називається обставиною? Назвіть види обставин за значенням.
15. Що таке порівняльний зворот? Наведіть приклад речення з порівняльним зворотом.
16. Сформулюйте правило «Кома при порівняльному звороті».
17. Спишіть речення, ставлячи, де треба, розділові знаки.

1. Голова без розуму як ліхтар без свічки. 2. Щире слово всіх як сонце вігріває. 3. Буває, що восени сонце пригріває майже як улітку. 4. Дощ ллє як із відра (*Нар. творчість*).

18. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. Козаки-запорозжці своєю мужністю дивували світ (*Петро Панч*). 2. Над синим Дніпром струнка берега розпустила коси-віти (*А. Шиян*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ

181. І. Прочитайте твір-опис пам'ятки архітектури, написаний восьмикласницею.

АРХІТЕКТУРНА ОКРАСА КИЄВА

У давнину на цих крутоскилах поблизу Дніпра була хаща. Поміж дерев ходили хижі звірі, а з чагарників випурхували птахи, лякаючи випадкових мандрівників лопотінням своїх крил. Навіть не вірилося, що так було колись, коли дивишся на сучасний вигляд парку біля Маріїнського палацу. Ця розкішна споруда з'явилася тільки 1755 року як одна із резиденцій імператриці Єлизавети. Новозбудований палац назвали Царським.

Будівля не завжди мала такий вигляд. За задумом російського архітектора, італійця за походженням Франческо Бартоломео Растреллі, другий поверх був зведений із дерева. 1819 року спалахнула пожежа, яка знищила верхню частину споруди. Після цього велична будівля довгий час була в руїнах. Реставрувати Царський палац було вирішено лише 1870 року, коли до нашого міста приїхав імператор Олександр II із дружиною Марією. Відбудовану пам'ятку минулого на честь імператриці стали називати Маріїнським палацом.

Окраса Києва — Маріїнський палац

Тривалий період у приміщенні Маріїнського палацу була клініка водолікування. У величю оздоблених колах стояли ящики, наповнені пляшками з водою, а в розкішних кімнатах — ванни. Після буремних подій 1918 року нова влада вподобала приміщення історичної пам'ятки. Там розмістилася Київська міська рада народних депутатів. Згодом тут знаходилася Всеукраїнська рада миру. Коли Україна здобула незалежність, Маріїнський палац став офіційною резиденцією Президента.

Нині Маріїнський палац такий, яким він став після реконструкції 1870 року, хоча його не раз ремонтували. Флігелі, парадний двір і частина парку збудовані симетрично до центрального двоповерхового корпусу. Південний фасад — урочистий, представницький, з двома жіночими статуями, що символізують Милосердя і Правосуддя. Перед ними — фонтани, прикрашені скульптурами.

Люблю бувати біля Маріїнського палацу літнього вечора. Небесна блакить неба починає темнішати, густішати. У певний момент небо і стіни палацу набувають однакових відтінків. Пізніше спалахують ліхтарі. У їхньому освітленні все стає незвичайним, казковим.

II. Розгляньте пам'ятку. Чи відповідає твір восьмикласниці усім зазначеним вимогам.

Як писати твір-опис пам'ятки архітектури

1. Доберіть і систематизуйте матеріал для розповіді про пам'ятку архітектури:

а) де розташована; б) коли і ким споруджена; в) яке було призначення споруди; г) чи зберегла пам'ятка архітектури свій первісний вигляд.

2. Доберіть і систематизуйте матеріал для опису:

а) який загальний вигляд має пам'ятка; б) чим особливий фасад будівлі; в) що розташовано поряд із спорудою.

3. Зробіть висновок про загальне сприйняття будівлі в архітектурному ансамблі міста (села).

182. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Використовуючи поданий матеріал, складіть усний твір-опис пам'ятки «Символ Криму».

Ластів'яче гніздо — символ Криму

МАТЕРІАЛ ДЛЯ РОЗПОВІДІ

Казкова споруда біля селища міського типу Гаспра стала символом Криму, своєрідною емблемою його Південного берега. Так само незвичайна і назва палацу — «Ластів'яче гніздо». Палац збудований у стилі модерн за проектом Всеволода Шервуда. Архітектор мандрував Кримом і несподівано отримав замовлення — збудувати замок на скелі над морем. А через кілька місяців проектування споруду почали зводити і завершили будівництво в дуже короткий термін — 1912 року.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ОПИСУ

«Ластів'яче гніздо» — невелика споруда 20 м завдовжки, 10 м завширшки і 12 м заввишки. Засобами художньої виразності замку є зубці, башти та об'єми з декоративними вежками, завершені шпилями з флюгерами. Його викладено з каменю, облицьовано вапняком.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

НА ЕКСКУРСІЇ

183. І. Прочитайте діалог за особами.

— Сьогодні ми побуваємо на екскурсії в прекрасному парку міста Умані — «Софіївці».

— А чому парк має таку назву?

— Один із найбагатших людей XVIII століття граф Фелікс Потоцький вирішив піднести своїй дружині Софії, грекині за походженням, романтичний дар любові. Граф вирішив закласти парк казкової краси — такий, щоб була в ньому і частина Еллади — батьківщини Софії, і Єлисейські поля, і дивні рослини, і скульптури — словом, усе, що розвіяло б у душі коханої тугу за рідним краєм.

— А чому для парку було обрано саме це місце?

— На околиці Умані якраз і віднайшли потрібне для будівництва місце: мальовнича ріка, вікові дерева, балки й ручаї, нагромадження кам'яних брил...

— Невже сам граф Потоцький керував усім будівництвом?

— Керував роботами ад'ютант графа — військовий інженер Людвіг де Метцель. З 1796 по 1801 рік кріпаки копали стави, підземну річку, споруджували водоспади і фонтани, прокладали алеї, переносили величезні кам'яні брили. Скульптури завозилися із Франції та Італії. У парку висаджували дерева як місцевих порід,

У подорож «Софіївкою» вирушаємо від павільйону Флори

так і екзотичні, привезені з різних країн світу. Всього за кілька років уманські будівельники і садівники створили справжнє диво! Парк був подарований Софії в день її іменини у травні 1802 року. Дружина графа була в захопленні.

— Даруйте, ви говорили, що граф Потоцький хотів, щоб у парку була частина Еллади. А як удалося втілити це в життя?

— Ось ми знаходимося біля головного входу до «Софіївки», який прикрашають дві сторожові вежі, вінець яких заповичений із храму давньоримської богині домашнього вогнища Вести в Тиволі. А ще під час екскурсії ви побачите павільйон Флори — богині весни і квітів, терасу Муз, здійсніте дивовижну мандрівку підземною річкою Стікс, що веде до Мертвого озера.

II. Попрацюйте в парах: уявіть, що ви екскурсовод, а ваш товариш — екскурсант. Складіть запитання екскурсанта і відповіді екскурсовода про історичні пам'ятки вашого міста (села).

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Ви дізнаєтесь

- про те, що бувають речення з одним головним членом (у формі присудка або підмета), а другого головного члена і не повинно бути;
- як розрізняти види речень з одним головним членом у формі присудка;
- з якою метою вживаються односкладні речення.

Ви навчитеся

- розрізняти односкладні і двоскладні речення;
- правильно визначати види односкладних речень;
- будувати речення з одним головним членом;
- уживати односкладні речення в мовленні, правильно інтонуючи їх.

§ 15. Односкладні прості речення. Основні групи односкладних речень. Означено-особові речення

184. I. Прочитайте текст. Визначте граматичні основи речень.

Вечір. Село лежить, як у колисці, в ватишному наддніпрянському лузі. З гори мені видно далеку блискучу смугу Дніпра. Спочивши перед селом, іду по вулиці, зарослій старими пахучими вербами. Їх посадили ще наші прадіди. Сутеніє. На небі з'являються ворі (За Г. Цюлою).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чи всі речення мають підмет і присудок?
2. Чи зрозумілий зміст речень з одним головним членом?
3. Підметом чи присудком є в них головний член речення?

Односкладним (рос. односоставным) називається таке речення, у якому є тільки один головний член — підмет або присудок, і його достатньо для розуміння змісту речення. Наприклад: 1. Вчись не до старості, а до смерті (Нар. творчість). 2. Легідний ранок (Панас Мирний).

Розрізняють дві основні групи речень — з головним членом речення присудком і головним членом — підметом.

Речення з головним членом присудком поділяються на такі види:

а) означено-особові: *Бачу далекі вершини в тумані повитих Карпат (О. Гончар);*

б) неозначено-особові: *Тут монастир давно збудували (Л. Костенко);*

в) узагальнено-особові: *Вчителя й дерева пізнають з плодів (Нар. творчість);*

г) безособові: *Правду зрадою ніколи не здолати (Р. Братунь).*

Речення з головним членом підметом — це називні речення: *На майдані пил спадає. Замовкає річ. Вечір. Ніч (П. Тичина).*

185. Запишіть спочатку двоскладні речення, а потім — односкладні.

1. Інеєм окутало скрізь дерева (С. Васильченко). 2. Хвилююча мить зустрічі (О. Гончар). 3. Теплий грім у синій хмарі грима (С. Гуцало). 4. Розкажу тобі думку тасмну (Л. Костенко). 5. Цвітуть волошки в золотому житі. 6. Білі ручки чорної роботи не люблять. 7. Клин клином вибивають, а правду правдою шукають (Нар. творчість). 8. Посадили над козаком явір та ялину (Т. Шевченко).

186. Користуючись таблицею, вміщеною на другому форзаці підручника, підготуйте розповідь про види односкладних речень.

Означено-особові речення (рос. *определённо-личные предложения*) — це такі односкладні речення з головним членом присудком, який означає дію, що стосується певної особи (або осіб). Наприклад: *Назриваю в гаю запашиного листя, запашиного листя, вибуялих трав (В. Чумак).*

Присудок в означено-особових реченнях виражається дієсловом у формі першої або другої особи дійсного або наказового способів. Наприклад: 1. *Люблю чернігівську дорогу весною, влітку, восени.* 2. *Любить травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня, вечірню в попелі жаринку; шляхетну інохідь коня.* 3. *Поїдемо поговорити з лісом (З тв. Л. Костенко).*

187. Прочитайте означено-особові речення. Визначте, у якій формі (спосіб, час, особа, число) виражені дієслова-присудки.

1. Для тебе все зроблю на світі (Олександр Олесь). 2. В передчутті грози виходжу з дому (О. Дорошко). 3. Вдармо ж в струни разом, браття, в золотії, розпалімо знов багаття з іскр надії! (М. Рильський). 4. Чого являєшся мені у сні? (І. Франко). 5. З вершин минулого майбутнє бачим (І. Вирган). 6. Осінні тумани! Завжди навіюєте сум (К. Тищенко).

188. I. Запишіть, вставляючи пропущені букви, спочатку двоскладні речення, а потім — односкладні означено-особові.

1. Запалай, мій вогн...ку кр...латий, полум'ям пр...вітним і незлим (А. Малишко). 2. Сосновий бір пер...б...рає струни (Л. Костенко). 3. Дорога гадюкою зв...валася вздовж потоку (З. Тулуб). 4. Сьогодні маємо по правді жити! (Б. Олійник). 5. Любіть Україну у сні й наяву, в...шнену свою Україну (В. Сосюра). 6. Дзв...нить у зорях небо чисте (Д. Павличко). 7. Стоять д...рева в тихім забутті, від яблук аж гілля сх...лили (П. Сліпчук).

II. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

189. Відновіть речення, переробивши двоскладні речення на односкладні, і запишіть. Поясніть різницю у смислових відтінках (у яких реченнях більше наголошується на дії, а в яких — на особі).

1. Знаймою стежкою я пробираюсь у парк до Аскольдової могили, сідаю на лавці під білим наметом розквітлої акації і слухаю дивний зачарований гомін землі (І. Цюпа). 2. Ми за мир підносим голос і ростем, як колос (О. Підсуха). 3. Ти звершуй задуми і справи, не залишай на кращі дні (М. Сягайський). 4. О, ви принесіть як не надію, то крихту рідної землі (Олександр Олесь).

190. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Шагаю не торопясь по мягкой серой дороге между высоких — по грудь мне — хлебов. Среди этого поля чувствуешь себя совсем крошечным.

Вдруг дорога повернула в правую сторону — распахнулась стена хлебов. Вижу степную балку. По дну вьётся голубая река, новый мост висит над нею, отражённый в воде. За мостом приникли к угорью семь белых хат. Осокори бросают на деревню длинные пушистые тени. Стреноженный конь ходит между серо-серебряных стволов. Густо вее дымом. Отчётливо слышу кудахтанье кур (За Максимом Горьким).

распахнётся — тут: розквітнутися
отражённый — тут: віддзеркалений

угорье — підгір'я
отчётливо — виразно

191. I. Прочитайте народну байку, доберіть до неї заголовок. Спишіть текст, замінуючи, де це можливо, у репліках діалогу двоскладні речення на односкладні.

Один чоловік піймав соловейка, а птах до нього й каже:

— Чоловіче, краще ти пусти мене, а я тоді навчу трьох речей, які тобі у пригоді стануть.

Чоловік пообіцяв відпустити соловейка, птах і говорить:

— Ти віде того не їж, що не годиться. Ти того не шкодуй, що не можна повернути. Ти ніколи речам неподібним не вір.

Почувши це, чоловік відпустив соловейка. Птах хотів довідатися, чи засвоїв той чоловік його поради, полетів угору й каже:

— Ох, чоловіче, але ти зробив, що мене відпустив! Якби ти знав, який я скарб маю у собі, ніколи б не відпустив. У мене всередині велика перлина. Ти її дістанеш — багатцем станеш.

Почувши це, чоловік засмутився.

— Тепер я бачу, що ти не розважливий. Все, чого я тебе вчив, пішло марно.

II. Складіть невелику усну розповідь про пригоду, яка трапилася з вами, використовуючи означено-особові речення.

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

192. I. Прочитайте текст. Укладіть словничок незрозумілих слів і з'ясуйте їх значення, користуючись словниками у розділі «Додаток».

УЧЕНИЙ-ЕНЦИКЛОПЕДИСТ

Зовсім не дивно, що нащадку давнього козацького роду Михайлові Олександровичу Максимовичу випала честь стати одним із фундаторів і першим ректором Київського університету святого Володимира. Адже інтереси і сфери діяльності Михайла Максимовича були різноманітні: ботаніка, історія, етнографія, лінгвістика, археологія, філософія, поезія... Коло досліджень цієї людини, багатогранність обдаровання, вільне володіння давніми й сучасними мовами викликали захоплення в тих, хто знав його.

Михайло Максимович

У свої неповні тридцять років Михайло Максимович мав професорське звання й очолював кафедру ботаніки Московського університету. Перебуваючи в Москві, молодий учений захоплювався філософією і фольклористикою, вивчав творчість Григорія Сковороди, видав збірку «Малоросійські пісні», поява якої стала могутнім поштовхом до подальшого розвитку українознавства.

Уже давно обговорювалося питання про заснування в Києві університету сучасного типу. Кандидатуру Михайла Максимовича на посаду ректора підтримали Олександр Пушкін, Василь Жуковський, Микола Гоголь.

Після обрання ректором Київського університету святого Володимира Михайло Олександрович переїхав до Києва. Заняття в новоствореному університеті, який за задумом царя Миколи I повинен був стати «розумовою фортецею» Південно-Західного краю імперії, розпочалися у вересні 1834 року з урочистої промови ректора. Спочатку університет мав усього два факультети — філософський і юридичний. Пізніше було відкрито медичний факультет.

Під час роботи в Києві Михайло Максимович займається археологією, історією, фольклористикою, розробляє найдетальнішу на той час класифікацію слов'янських мов, здійснює переклади українською мовою. У цей час виходять збірки «Українські народні пісні» та «Збірник українських пісень». У передмові до останньої збірки Максимович утверджує ідею розуміння пісні як прояву душі народу, його характеру, прагнень, поривань.

Пішовши з посади ректора, він очолює філософський факультет, а згодом, перебуваючи у відставці, присвячує життя науково-дослідницькій роботі в галузі фольклористики, історії України та Києва. Михайло Максимович зажив слави як видатний учений і педагог, почесний професор багатьох російських та європейських університетів. Завдяки його вмілому керівництву Київський університет перетворився на один із потужних наукових центрів (За Л. Семакою).

II. За самостійно складеним планом підготуйте докладний усний переказ тексту.

§ 16. Неозначено-особові та узагальнено-особові речення

193. I. Виразно прочитайте уривок із поезії Дмитра Луценка. Визначте граматичні основи речень. Скажіть, на що вказує дієслово-присудок у першому реченні. Чи можна сказати, що тут важливіша сама дія, її результат, а не особа-виконавець?

Давно липневий викачали мед.
Горбатіють картопляні кагати.
Старий вишняк лякливо коло хати
Закутався в багряно-сизий плед.

Д. Луценко

II. З'ясуйте за тлумачним словником значення слів *кагат*, *горбатити*, *вишняк*.

Неозначено-особові речення (рос. неопределённо-личные предложения) — це такі односкладні речення з головним членом присудком, який виражає дію, виконувану невизначеною особою. У неозначено-особових реченнях важлива сама дія, а не її виконавець. Наприклад: *Цілющі трави збирають до схід сонця.*

Присудок у неозначено-особових реченнях виражається дієсловом у формі третьої особи множини теперішнього чи майбутнього часу або ж у формі множини минулого часу. Наприклад: 1. *По селах святкують обжинки (І. Цюпа).* 2. *Засіють лани житом і пшеницею (Григорій Тютюнник).* 3. *Нас зустрічали хлібом-сілля (Л. Костенко).*

194. Прочитайте речення. Скажіть, чим виражені дієслова-присудки в неозначено-особових реченнях.

1. Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно і голосисто, як у нас в Україні (*О. Довженко*). 2. Рано-ранесенько ударили в дзвони (*А. Свидницький*). 3. Письменників називають інженерами людських душ (*О. Донченко*). 4. У минулому вербовим частокором обсаджували ставки, розмежовували поля і сіножаті (*І. Цюпа*). 5. Чи хоч пучечок тої калини мені на груди покладуть (*Л. Костенко*).

195. І. Спишіть текст, ставлячи дієслова в дужках у формі множини минулого часу. Підкресліть присудки в неозначено-особових реченнях. Які види односкладних речень є ще в тексті?

З давніх-давен у народі (шанувати) жайворонків. Їх (називати) «Божими посланцями», бо (вірити), що ці птахи приносять весну.

Існував звичай випікати на Сорок святих (22 березня) обрядове печиво. Його (називати) «жайворонками». Було заведено готувати в кожній оселі до сорока таких виробів, які за формою нагадують птахів. Ними пригощали як своїх, так і сусідських дітей. Отримавши почастунки, підлітки, ходячи по селу, піднімали пташок над головами й приказували:

Пташок викликаю:
— Летить, жайворонки,
До нашої сторонки,
Спішіть, ластів'ята,
До нашої хати —
Весну зустрічати,
Зиму провжджати!

(За В. Скуратівським)

II. **Попрацюйте в парах.** Складіть і розіграйте діалог за текстом і малюнком.

196. **Хто швидше?** Ставлячи коми при порівняльних зворотах, запишіть речення в такій послідовності: а) двоскладні; б) односкладні означено-особові; в) односкладні неозначено-особові.

1. Отак і я додому як лелеки з чужих країв як з вирію лечу.
2. Тут на Купала зустрічали літо, стрибаючи з розгону у вогонь.
3. Верези як неньку Україну, повну мрій про щастя й процвітання.
4. Стояли яблуні рядком у барвах наче наречені.
5. Над Дніпром посадили доні на щастя берівку.
6. Твою палаючу зорю як щастя в серці буду нести (З *тв. Д. Луценка*).

Узагальнено-особовими (рос. обобщённо-личными) називають такі односкладні речення, у яких присудок означає дію, що може стосуватися будь-кого з людей. Такі речення виражають узагальнені судження, поради, вастереження і здебільшого вживаються у прислів'ях, приказках, афоризмах. Наприклад: 1. Добром лиха не зробиш. 2. Випустивши стрілу, лук не ховають (Нар. творчість).

Присудок в узагальнено-особових реченнях найчастіше виражається дієсловом у формі другої особи однини або множини. Наприклад: 1. Чесне діло роби сміло. 2. За науку цілуйте батькам руку (Нар. творчість). Рідше присудок в узагальнено-особових реченнях набуває форми першої особи множини або третьої особи множини. Наприклад: 1. Як *дбаємо*, так і *маємо*. 2. Давніх друзів не забувають (Нар. творчість).

197. Прочитайте речення. Скажіть, чим виражені дієслова-присудки в узагальнено-особових реченнях.

1. Добрим словом і мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш.
2. Будь господарем своєму слову. 3. За гарне писання хвалимо перо, а не писаря. 4. Гостя по одягу зустрічають, а по розуму проводжають. 5. Не брудни криниці, бо схочеш водиці. 6. Вчорашнього дня і кіньми не здоженеш. 7. Не мудруймо багато, а працюймо завзято (Нар. творчість).

- 198. Розв'яжіть мовну задачу.

Наводячи приклад узагальнено-особового речення, Олесь пригадав прислів'я: «Не за свою справу не берись», а Ірина записала таке: «Кожен початок важкий». Хто правильно виконав завдання?

199. Спишіть спочатку двоскладні, а потім односкладні узагальнено-особові речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть граматичні основи. Визначте види односкладних речень.

1. Зв..кай до діла змолоду, не буд..ш знати на старість голоду.
2. Шилом моря не нагрі..ш, від тяжкої роботи не розбагаті..ш.
3. Удар забува..ться, а слово пам'ята..ться. 4. Розум силу переваж..ть.
5. Розум за гроші не куп..ш. 6. Лиш до доброї кр..ниці йдуть люди пити водиці. 7. Лиха іскра поле спал..ть і сама щезне (Нар. творчість).

200. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Визначте вид односкладних речень, спосіб вираження головного члена.

1. Уважайте в себе и в других человеческую личность (Д. Писарев).
2. От добра добра не ищут (Нар. творчість). 3. Сквозь густые кусты орешника, перепутанные цепкой травой, спускаемся на дно оврага (І. Тургенєв). 4. Не гордись званием, а гордись знанием (Нар. творчість). 5. Не забудь, не забудь дней весны, юных дней (А. Сурков). 6. Душистую ягоду землянику начинают собирать в конце июня (А. Потапова). 7. Нас учили не останавливаться перед преградами (Максим Горький).

лічність — особістість
орешник — ліщина
цепкий — чіпкий

душістий — духмяний
земляніка — суніця
преграда — перешкода

201. Порівняйте синонімічні речення: односкладні неозначено-особові, двоскладні й односкладні означено-особові. Поясніть їх будову, різницю у змісті.

1. Вас просять почекати кілька хвилин. Я прошу почекати кілька хвилин. Прошу почекати кілька хвилин. 2. У вихідний день для нас організували екскурсію за місто. У вихідний день для нас організована екскурсія за місто. Організуймо у вихідні екскурсію за місто!

202. Доберіть шість узагальнено-особових речень — прислів'їв або приказок: а) два речення з присудком, вираженим дієсловом у другій особі однини дійсного способу, наприклад: *Зі сну кожуха не пошиєш* (Нар. творчість); б) два речення з присудком, вираженим дієсловом у другій особі однини наказового способу, наприклад: *За рідний край життя віддай* (Нар. творчість); в) два речення з присудком, вираженим дієсловом третьої особи множини: *Коли косять, дощу не просять* (Нар. творчість).

§ 17. Безособіві речення

203. Виразно прочитайте уривок із поезії Андрія Демиденка. Визначте граматичні основи речень. Скажіть, чи можуть бути в цих реченнях присудки?

Можна знайти в природі півтони,
Можна життя спинити на півслові,
Але нема в житті напівціни,
Але нема в житті напівлюбові.

А. Демиденко

Безособовими (рос. безличними) називаються такі односкладні речення з головним членом присудком, який означає дію, процес або стан, що відбувається незалежно від особи. Підмета в цих реченнях немає. Наприклад: *Не буває диму без вогню* (Нар. творчість).

Присудок у безособовому реченні може виражатися:

- 1) безособовим дієсловом: *І світає, і смеркає. День Божий минає* (Т. Шевченко);
- 2) особовим дієсловом у значенні безособового: *У полі пахне полином* (Є. Гуцало);
- 3) дієслівними формами на *-но, -то*: *Багато слів написано пером* (Л. Костенко);
- 4) неозначеною формою дієслова: *Вареників сметаною не зіпсувати* (Нар. творчість);
- 5) прислівником: *У хаті тихо і сумно* (В. Винниченко);
- 6) словом *немає (нема)*: *Немає мудріших, ніж народ, учителів* (М. Рильський).

204. Прочитайте безособіві речення. Скажіть, чим виражені присудки.

1. Жити. Творити. Світ берегти. Світити людині на цілі світи (І. Драч).
2. Нема без втрати перемоги, без горя радості нема (В. Сосюра).
3. Вдаряло! Гроном торохнуло, стисло звідусіль (Б. Олійник).
4. На полях скошено хліб, і там сумно тепер зробилося (Ю. Старостенко).
5. Знання треба добувати власною працею (О. Копиленко).

205. Усно опишіть репродукцію картини Юрія Бондаренка «Туманні сутінки. Друзі». Вживайте безособові речення.

Ю. Бондаренко. Туманні сутінки. Друзі

206. **Попрацюйте самостійно.** Вставляючи пропущені букви, запишіть подані прислів'я в такій послідовності: а) двоскладні речення; б) узагальнено-особові; в) безособові речення.

1. Гість пр..йде на хвилину, а бач..ть на милю. 2. Видно птаха по польоту. 3. Серцю не підкаж..ш. 4. За гроші не куп..ш ні батька, ні матері, ні родини. 5. Вік звікувати — не в гостях побувати. 6. Двічі молодим не бути. 7. Без здоров'я нема щастя. 8. Менше говори — більше почу..ш. 9. Добра книжка кожну голову на правильну дорогу направ..ть.

207. **Попрацюйте в парах.** Подані двоскладні речення переробіть на синонімічні односкладні і запишіть. Підкресліть граматичні основи.

З р а з о к. Я дуже хочу побачити морське узбережжя (двоскл.). Хочу побачити морське узбережжя (односкл., озн.-ос.). Мені хочеться побачити морське узбережжя (односкл., безос.)

1. Ми хочемо поїхати на відпочинок на Десну. 2. На правому березі річки будівельники звели новий готель. 3. Навіть у дощ я не можу всидіти вдома.

208. Складіть і запишіть з дієсловами *пахло*, *віє*, *шумить* по два речення: а) двоскладне; б) односкладне безособове.

З р а з о к. Темніє. Темніє дзеркало ставка, вкрите лататтям (двоскл.). На заході уже темніє (односкл., безос.).

209. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Підкресліть присудки у безособових реченнях.

За яром обізвався грім. Несподівано стало темно. Знову загриміло. Синім коренем вималювалася блискавка, розкрила шматок другого неба і згасла у хмарі.

Усе в лісі затремтіло від грози. Стало лячно. Під темним небом затривожився, загудів ліс, закипіло листя на ньому. Деревам чогось захотілося бігти, але вони не знали, куди податися. Ліс і зверху, і всередині просвітився недобрим блакитним вогнем. Грім, як навіжений, лупнув у кілька ців, неначе хотів обмолотити землю.

На землю звалилася елива. Лило як із відра. Одразу невидимим став ліс. Тільки стогін його охоплював, затискав і перекочувався в різні боки. Та ось блискавка влучила в серцевину лісу, і він засвітився величезним фіалковим ліхтарем. А коли блискавка згасла, в'явився інший вогонь — біля самого яру, заломивши руки, горіло скалічене дерево.

Ось знову, як із гармати, тарахнуло громом. Дуб на галевині скрипів і стогнав, обвалюючи на землю потоки дощу.

Грозу несло далі. Громи відкочувалися. Над лісом стихувався дощ. Від нечастих подувів вітру вигиналися, щасно плакали трави і цвіт. Пахло сунцею, грибами, розіпрілим хмелем і житньою свіжістю... (За М. Стельмахом).

- II. Підготуйте докладний письмовий переказ. За потреби скористайтеся фотоілюстрацією.

210. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Визначте вид односкладних речень, спосіб вираження головного члена.

1. С вашими-то способностями как не учиться! (Л. Толстой).
2. Все людей нашего времени, полного побед и человеческой теплоты, нет прекрасного ни в цвете морей, ни в ветрах, ни в облаках, ни в полёте птиц (К. Паустовский). 3. Не зная броду, не суйся в воду (Нар. творчість). 4. Выпрягли и отпустили собак, поставили палатку (Г. Ушаков). 5. Каждый раз удивляюсь близкому соседству белого гриба и яркого мухомора (В. Солоухин).

способность — здібність

палатка — намет

211. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Визначте вид односкладних речень, спосіб вираження головного члена.

1. О, як, напевне, хочеться вітряку струсити з себе, з полів дримоту, зачирпнути крилами небо, озватися наколиханим за літо зерном, пролитися борошном. 2. Лягаю на землю біля кринички, набіраю повний глек води, ставлю його в траву, а сам прудивляюся до неба (З тв. М. Стельмаха). 3. Сійте вчасно — матимете рясно (Нар. творчість). 4. Принесли світло й поставили на невеликому столічку (Панас Мирний).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС ПАМ'ЯТНИКА

212. І. Прочитайте твір-опис пам'ятника, написаний восьмикласником.

ПАМ'ЯТНИК ТАРАСОВІ ШЕВЧЕНКУ В КИЄВІ

Але не тільки в бронзі і граніті —
З любов'ю, гнівом, правдою між нас
Живе і вічно житиме Тарас.

Д. Луценко

Слава Шевченкова — слава України. Коли вийшов у світ «Кобзар», він розбудив національну свідомість українців, виборів право на існування мови, власної історії. Сам поет став символом невичерпності українського народу.

За часів самодержавства увічнювати поета заборонялося. Перший пам'ятник Шевченкові — невелике гіпсове погруддя — був встановлений 1881 року на півострові Мангишлак, де Тарас Григорович відбував заслання. 1889 року введено мармурове погруддя поета в Харкові перед жіночою недільною школою Христини Алчевської.

До двадцятип'ятиріччя з дня народження великого Кобзаря 6 березня 1989 року пам'ятник поетові було відкрито в Києві. Монумент встановлений навпроти червоного корпусу університету, де молодий поет працював в археографічній комісії.

Пам'ятник стоїть на пірамідальному горбку, що символізує степову могилу. На постаменті з рожевого граніту підноситься постать поета. Він у глибокій задумі, ніби стримуючи незбориму силу гніву проти гнобителів народу, величний і непримиренний, мудрий і по-народному простий. Скульптор Матвій Манізер зобразив Тараса Григоровича на схилі літ. Здається, поет після довгої вимушеної розлуки знову побачив рідний край. Подолавши далеку дорогу, зупинився.

На п'єдесталі напис: «Т. Г. Шевченко. 1814–1861». А нижче — слова із його «Заповіту»:

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Віля монумента Тарасові Шевченку завжди людно. Адже, кажучи словами поета Василя Симоненка, і сьогодні «нам треба голосу Тараса». Голосу люблячого, ласкавого й доброго — до матері й дитини, до людини-трудівника. Гнівного голосу — для всіх «врагів-супостатів».

II. Розгляньте пам'ятку. Чи відповідає твір учня всім зазначеним вимогам?

Як писати твір-опис пам'ятника

1. Зберіть відомості про те, де встановлено пам'ятник і хто його автор.
2. Коротко розкажіть про людину, якій встановлено пам'ятник.
3. Опишіть саму скульптуру.
4. Опишіть постамент.
5. Зазначте, чи гармоніює пам'ятник із місцевістю.
6. Дайте загальну оцінку монументу, його значенню для історії культури народу.

III. Напишіть твір-опис пам'ятника, що є у вашому місті (селі).

Пам'ятник
Т. Г. Шевченку. Київ

213. І. Прочитайте текст, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати дві з половиною хвилини). Після прочитання з'ясуйте значення незрозумілих вам слів, звернувшись до словників у розділі «Додаток».

ОСНОВОПОЛОЖНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ПРОФЕСІЙНОГО ТЕАТРУ

У другій половині XIX століття в Україні поширився аматорський театральний рух. В аматорських гуртках розпочинали свою діяльність корифеї українського театру — драматурги і режисери Михайло Старицький і Марко Кропивницький. Провідна роль у становленні й розвитку українського театру належала також родині Тобілевичів, яку справедливо називають основою українського театру, бо завдяки діяльності цієї родини Україна нарешті отримала свій професійний театр і чудову драматургію. Іван Тобілевич (псевдонім — Іван Карпенко-Карний), за словами Івана Франка, «був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література...» Його брати — Микола Тобілевич (псевдонім Микола Садовський) і Панас Тобілевич (псевдонім Панас Саксаганський) — були режисерами та акторами; сестра — Марія Садовська-Барілотті — актрисою та співачкою. До того ж до родини Тобілевичів увійшли найкращі артистки українського театру: Марія Заньковецька (стала дружиною Миколи) та Софія Тобілевич (дружина Івана).

У 1888 році створено першу українську професійну трупу, яку очолив Михайло Петрович Старицький. Значну частину репертуару складала твори Михайла Старицького, Марка Кропивницького та Івана Карпенка-Карого. Музику до багатьох спектаклів писав композитор Микола Лисенко — троюрідний брат Старицького, він же працював із хором і оркестром.

Панас Саксаганський у книзі «Думки про театр» зазначав: «Від матері, Євдокії Зиновійни, діти вперше почули про театр. Вона знала напам'ять усю «Наталку Полтавку», і не тільки знала, а й уміла надзвичайно цікаво проказувати окремі ролі та відобразити різних дійових осіб... Завдяки нашій матері мої старші брати, сестра Марія і я теж знали всю «Наталку» напам'ять. На мене, як і на Миколу, мав великий вплив аматорський гурток, яким керували Марко Кропивницький і старший брат Іван». Дебютував Панас Саксаганський на великій сцені у ролі возного в п'єсі «Наталка Полтавка». П'єса, яку так любила його мати, проклала актору шлях до вершин. За своє творче життя Саксаганський зіграв понад сто головних ролей.

Корифеї українського театру

Відомий театральний діяч Костянтин Станіславський писав у листі до мовознавця Агатагела Кримського: «Той, хто бачив гру українських акторів, зберіг світлу пам'ять на все життя. Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський — блискуча плеяда майстрів української сцени, — викарбувалися золотими буквами на скрижалях історії світового мистецтва» (За Л. Семакою).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Коли в Україні особливо поширився аматорський театральний рух?
2. Кому належала провідна роль у створенні першого українського професійного театру?
3. Що писав Іван Франко про Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)?
4. Хто очолив новостворену театральну трупу?
5. Чий твори становили основу репертуару театру?
6. Яка роль Миколи Лисенка в першому професійному театрі?
7. Під чий впливом формувалася любов до театру в Тобілевичів?

§ 18. Називні речення

214. Виразно прочитайте уривок із поезії Ліни Костенко. Знайдіть односкладні речення з головним членом — підметом. Чим він виражений? Про що повідомляється в цих реченнях.

Звичайна собі мить. Звичайна хата з кбмином.
На росах і дощах настояний бузок.
Оця реальна мить вже завтра буде спомином,
А післязавтра — казкою казок.

Л. Костенко

Називними (рос. назывными) називають такі односкладні речення, якими стверджується наявність, існування якого-небудь явища, предмета, названого головним членом — підметом. Наприклад: *А потім зникла музика. Антракт* (Л. Костенко).

Називні речення вимовляють особливим тоном. Вони найчастіше вживаються в художніх описах, вказуючи на час, місце, послідовну зміну картин. Наприклад: *Гарно як у полі! Так би йшов завжди! Вітер і тополі. Сонце і сади* (В. Сосюра).

У називному реченні, крім підмета, можуть бути означення й додатки, які відносяться до нього. Наприклад: *Дощ. Блящаний звук води. Веселих крапель кроки* (Л. Костенко). Обставин у називному реченні не буває. Якщо в реченні є будь-яка обставина, то це речення не називне, а двоскладне з пропущеним присудком. Наприклад: *Тиша в Сонгороді* (В. Винниченко) — у реченні пропущено присудок *панує*, від нього ставимо питання до обставини: *панує (де?) в Сонгороді*.

215. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть усі члени в називних реченнях.

1. Давня українська хата. В..сокий поріг. На стінах та вікнах розвішені рушн..ки. Розмальована піч. Скриня — просто красуня (Л. Орел). 2. Минуле? Там не змін..мо ні йоти. Майбутнє? Клич до творчої роботи (Д. Павличко). 3. Шалені темпи. Час не наша власність (Л. Костенко). 4. Каштанів шум. Дніпра пр..віти. Х..мерні тіні ронять віти на тротуар (В. Сосюра). 5. Надгірна піч. Холодні роси (М. Філякський). 6. Гніздо лелече. Осокір. Ст..жина до кр..ниці (М. Луків).

216. Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмикласники отримали завдання написати твір-мініатюру «У лісі», розпочавши його називним реченням. Галина так сформу-

лювала перше речення: «Серед лісу невеликий ставок». Наталка розпочала твір так: «Велика лісова галявина». Хто правильно виконав завдання?

217. I. Виразно прочитайте уривок із поезії Олександра Олеся. Випишіть двоскладні речення з пропущеним присудком.

Літній вечір... Гори в млі...
В золоті вершини...
А під ними ллється десь
Пісня України.
Гасне вечір... Сон обняв
гори і долини...
А між горами літа
Пісня України.
Ніч давно... Заснуло все...
Тільки море плине
Та щебече понад ним
Пісня України.

Олександр Олесь

II. Зробіть розбір виділених слів як частин мови.

218. Прочитайте пари речень. Яке з речень односкладне, а яке — двоскладне? Свою думку доведіть. Визначте види односкладних речень.

1. Небо безхмарне і блискучо-синє. — Небесна блакить. 2. Тиша навкруги. — Навкруги тихо й похмуро. 3. Не вчи орла літати, а соловейка співати. — Орел — символ сміливості. 4. Шум пшениць. — Ще недавно тут шуміли пшениці. 5. Учні зібралися біля школи. — Учнів зібрали біля школи. 6. За чесне діло стій сміло. — Я завжди дотримуюся слова.

219. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Знайдіть односкладні речення, визначте їх види.

Виходжу зранку з будинку на поріг та й заст...гаю від под..ву.
З...лені сосни стоять по коліна в снігу. Справжнє диво!

А б...рези! Яким дивом іскряться б...рези! Вони ніби піднялися із снігів і були схожі на царівен. Справжні гордовиті дочки зими. Все, все було запорош...не ворохами сніжинок. По тих чарівних кил...мах ще не ходили.

Якими барвами емальювати мені цю красу? Тільки под..віться!
Вона виткана не з буйного з...леного листу, не з розмаїтості трав і квітів, не із золотого колосу, не з осінніх щ...дрот дозрівання. Ні! Вона створ...на з води. Зв...чайна вода пер...творилася на чарівні сніжинки (*За І. Цюлою*).

Гордовиті дочки зими

II. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Напишіть твір-мініатюру «Зимова казка», вживаючи односкладні речення різних видів.

- 220. Хто швидше?** Запишіть подані речення в такій послідовності: а) означено-особові; б) неозначено-особові; в) узагальнено-особові; г) безособові; г) називні.

1. Скористайтесь мудрою порадою. 2. Вирядкали плугатарів у поля цілим селом. 3. За двома зайцями поженешся — жодного не впіймаєш. 4. Учора задощило. 5. Старий сад. 6. Тьохкання солов'я. 7. Димом повіяло з городу. 8. Хвали день увечері. 9. Згадають про ці події в майбутньому ще не раз. 10. Знаю ціну і дружбі, й ворожнечі.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... , як на світі жить».

- 221. Попрацюйте в парах.** Подані двоскладні речення переробіть на синонімічні односкладні та запишіть. Підкресліть граматичні основи.

Зразок. Настав вечір (двоскладне). — Вечоріє (безособове). Вечір (називне).

1. Цього року селяни зібрали небувалий урожай. 2. Степ духмяно пахне квітами. 3. Я хочу подивитися ще раз на цю дивовижну квітку.

- 222.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Знайдіть односкладні речення, визначте їх види.

Становилось темно. Натаскали огромную кучу хвороста и прошлогодних сухих листьев и зажгли костёр. Широкий столб весёлого

огня поднялся к небу. Точно вспугнутые, исчезли последние остатки дня. Мрак. Казалось, он, выйдя из рощи, надвинулся на костёр. Багряные пятна пугливо затрепетали по вершинам дубов. Деревья зашевелились, то выглядывая в красное пространство света, то прячась в темноту. «Нам страшно! Воимся огню!» — шептали они листвою (За О. Купріним).

костёр — багаття, вогнище
остаток — залишок
пространство — простір
пугливо — ляжливо

мрак — мóрок
роща — дiбрóва
темнота — тёмрява

МОВНИЙ РОЗБІР

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

При виконанні синтаксичного розбору простого односкладного речення слід користуватися схемою розбору, що вміщена на с. 95.

Вслухаюся ночами в дощ, в гromіве гортанні перегуки (П. Осадчук).

Зразок усного розбору

Речення розповідне, неокличне, просте, односкладне з головним членом присудком — означено-особове, поширене, повне, ускладнене однорідними додатками.

Граматична основа складається тільки з присудка *вслухаюся*. *Вслухаюся* (в що?) *в дощ, в перегуки* — додатки. *Вслухаюся* (ко ли?) *ночами* — обставина часу. *В перегуки* (які?) *громіве* — означення. *Перегуки* (які?) *гортанні* — означення.

Зразок письмового розбору

Вслухаюся ночами в дощ, в гromіве гортанні перегуки (Розпов., неокл., просте, односкл. (озн.-особ.), поширене, повне, ускл. однорід. додатками).

223. Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Зробіть повний синтаксичний розбір речень.

1. Люблю слова ще повнодзвон.і, як мед, пахучі та п'янки (М. Драй-Хмара). 2. Снігів підсинен..і полотна (П. Засенко). 3. Чути дальній крок важкого грому в тишині навислій (М. Рильський). 4. Біля кузні кували підкови степовим жеребцям (О. Довженко). 5. У сіні вогню не сховаєш (Нар. творчість). 6. Ввійдіть у гай, без поспіху ввійдіть, знайдіть себе у щebetі і квіті (М. Лукіє).

224. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Підготуйте докладний усний переказ.

Йду недільного полудня широкою стежкою, порослою подорожником і споришем. Ліворуч і праворуч жито хвилює, вибиває нижній колос. Тут пахне квітом. Іноді колоски примовляють співом великим. Далі вище починається ліс. Спочатку то там, то там сосна самотньо стоїть. Здається, кожна із них дивується, що так далеко наперед вибігла. Під соснами траву всипано минулорічними розчепіреними голівками. Десь-не-дезь піднімається самотнє стебло лісових дівачоків. У старих, погнилих пнях можна побачити вужиків.

А далі, вище, починається мішаний ліс і все гущішає, і гущішає. Дуби, липи, ясени, берези. Чорний ліс. Похмурий ліс. Скільки тіні й свіжості! Після дощу в лісі пахне водою. А скільки тут шуму всякого! Птахи літають поміж гілляччям. От промайнула мейка тінь по гіллію. Вілочка. Хочеться їй схватися. Для чого ж потрапляти на очі людини? (За У. Самчуком).

- ІІ. Випишіть односкладні речення, зробіть їх синтаксичний розбір.

225. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Зробіть їх синтаксичний розбір.

1. Невозвратимая пора детства! Как не любить, не лелеять воспоминаний о ней! (Л. Толстой). 2. Пройдите нашей рощей ранним утром! (І. Тургенев). 3. Мне уже вкратце поведали эту историю (К. Симонов). 4. Счастья за деньги не купите (Нар. творчість).

лелѣють — плекати
невозвратимый — тут: безповоротний
вкратце — стисло
повѣдаютъ — переповісти

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

226. І. Прочитайте виразно текст.

РОДИНА СИМИРЕНКІВ

Історію кожного роду найчастіше змальовують як дерево, листки і квіти якого позначають конкретних людей. А ось династію

Симиренків можна представити як квітучий яблуневий сад. Кожна людина з цієї сім'ї — це творча особистість, новатор, який присвятив своє життя обраній справі й людям.

У XVII столітті родина вільного запорозького козака Степана Симиренка з містечка Городище на Черкащині була віддана в кріпаки графу Воронцову. Завдяки наполегливій і важкій праці синові Степана Федору вдалося викупитися з неволі. Він одружився з дівчиною із великої сім'ї Анастасією Яхненко. Її брати — Терентій, Кіндрат і Степан — успішно вели торгівлю борошном, орендуючи млини. Коли до них приєднався Федір, справи пішли на краще. Компаньйони створили промислову фірму «Врати Яхненки і Симиренко». Зароблені гроші вони витрачали не тільки на зміцнення підприємств, а й щедро віддавали на благородні й милосердні справи.

Квітучий яблуневий сад

Ініціатором будівництва першого парового цукрового заводу в селі Мліїв на Черкащині був Платон, старший син Федора Степановича. Окрім цукроварень, обладнаних за останнім словом техніки, було зведено ще й механічний завод, що випускав новітнє обладнання. На цьому заводі були збудовані перші на Дніпрі металеві пароплави — «Українець» і «Ярослав». Робітниче селище Платон Федорович перетворив на «райський куточок»: робітники отримували платню в чотири рази вищу від середньої, кожній

родині був виділений окремий будиночок із городом, для самотніх — гуртожиток, працювала безкоштовна лікарня, діяв самодіяльний театр, вулиці були освітлені газовими ліхтарями.

Тарас Шевченко, побувавши в гостях у найбільшого українського промисловця, був захоплений побаченням. Платон Федорович запропонував йому за рахунок фірми видати «Кобзар». Це останнє прижиттєве видання поета було віддруковане 1860 року в петербурзькій друкарні Пантелеймона Куліша.

Платон Федорович був одним із засновників наукового садівництва в Україні. Завдяки йому ми знаємо смак зелених, у «сонячних веснянках», яблук Ренет Симиренка.

Справу батька продовжив Лев Платонович. Успішний студент складав випускні іспити в супроводі жандарма. А про те, що його дипломна робота визнана гідною ступеня кандидата природничих наук, дізнався в Мценській пересильній тюрмі. Його було вислано в Красноярськ як політичного злочинця. У Сибіру Лев Симиренко провів дев'ять років. Тут він розробив нові технології вирощування плодівих дерев, що дало змогу запобігти їх вимерзанню взимку.

Повернувшись у Мліїв, Лев Симиренко поставив за мету врятувати залишки колекції плодівих культур свого батька і налагодити промислове виробництво фруктів. Слава про знаменитий рід купців, промисловців, учених, меценатів живе у квітучих яблуневих садах, що дають людям духмяні плоди землі та сонця (З журналу).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Як була створена промислова фірма «Брати Яхненки і Симиренко»? На що компаньйони витрачали зароблені гроші?
2. Розкажіть про умови життя робітників на першому цукровому заводі у Млієві на Черкащині.
3. Що ви дізналися про внесок Платона Федоровича Симиренка у становлення наукового садівництва в Україні?
4. Як продовжив справу батька Лев Симиренко?
5. Яку мету поставив перед собою вчений?

III. З'ясуйте за тлумачним словником наприкінці підручника значення слів *спонсор* і *меценат*. Поміркуйте, чи можна назвати діяльність родини Симиренків меценатством.

У нас свято.
Добра вам!

ПОВНІ ТА НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

Ви дізнаєтесь

- про те, що бувають повні й неповні речення;
- як відрізнати односкладні речення від неповних речень;
- з якою метою вживаються неповні речення.

Ви навчитеся

- розрізнати односкладні й неповні речення;
- будувати неповні речення;
- правильно інтонувати неповні речення і вживати тире на місці пропущеного члена речення;
- вживати неповні речення в мовленні, правильно інтонуючи їх.

§ 19. Повні та неповні речення. Тире в неповних реченнях

227. З правої та лівої колонок складіть прислів'я. Скажіть, чи зрозумілими є продовження речень без першої частини. Чому?

Ранні пташки росу п'ють,	а дитя — матері.
Пташка радіє весні,	а пізні слізки ллють.
Пташку пізнають у польоті,	а людину в роботі.

Речення бувають **повними** і **неповними**.

Повними (рос. полными) називають речення, зрозумілі самі по собі, бо вони мають усі необхідні для цього члени речення. Наприклад: Місяць човном золотим над містом сонно пливе (В. Сосюра).

Неповними (рос. неполными) називаються речення, у яких пропущено один або кілька членів.

Найчастіше пропущені члени речення в неповному реченні вставляються зі змісту попереднього речення або із ситуації спілкування. Наприклад: *Іван приходить. Так посидіє трохи, устає, пішов, оглянуся з воріт* (Л. Костенко). «А куди ти маюруєш, парубче?» — «Додому» (С. Васильченко).

Неповні речення найчастіше вживаються у висловлюваннях розмовного і художнього стилів мовлення, щоб уникнути зайвого повторення вже відомих слів і словосполучень.

228. Спишіть складні речення. Підкресліть ті частини, які є неповними. Скажіть, які члени речення пропущені.

1. З одного берега у ставок сосни заглядають, а з другого, протилежного — дуби (*Остан Вишня*). 2. Встає хмара з-за лиману, а друга з поля (*Т. Шевченко*). 3. З лісу шепче гілка, з жита — перепілка, з-за широкого лиману журиться сопілка (*А. Малишко*). 4. У озеро — камінь, і підуть круги (*П. Воронько*). 5. Під хатою — квіття грядкою, а на хаті — лелека з лелеченятами (*О. Гончар*). 6. Лютий воду відпускає, а березень підбирає (*Нар. творчість*).

229. Прочитайте народну гумореску. Скажіть, чому між співрозмовниками сталося непорозуміння. Чи дотримувалися вони норм культури спілкування? Перебудуйте діалог і розіграйте його за особами.

ПАН І ПАСТУШОК

Якось пан, їдучи до сусіда в гості, побачив на березі річки пастушка, що пильнував овець. Пан зупинив карету й питає хлопчика:

— Скільки в тебе овець? Чи далеко до села? Як тебе звуть? Чи глибока ця річка?

Пастушок відповідає:

— Сімсот. Сім верст. Мартин. По коліна (*Нар. творчість*).

230. І. Прочитайте текст. У репліках діалогу опустіть зайві слова і словосполучення. Перероблений текст запишіть. Підкресліть неповні речення.

Василько доглядав за щигликами, яких посадив у клітку. А вони ніяк не хотіли співати... Може, клітка для них замала? Може, їм зерно не смакує?

— Тату, чому щиглики не співають? — запитав хлопець одного разу.

Тато подумав хвилинку, а тоді відповів:

— Щиглики не співають, бо вони сидять у неволі, сину.

— Щиглики сидять у неволі?

— Так, вони сидять у неволі й тому не хочуть співати.

— Так само щиглики сидять у неволі, як козаки сидять у каторзі турецькій? А козаки таки співали: «Ой нема ні вітру, ні хвилі з нашої України».

— Це ж були козаки, а щиглики — лише пташки. Але неволя одна. Не пускаєш їх із хати, і вони тобі не співають. Що з того, що мають зерно і воду, коли не мають волі! (*За Б. Лепким*).

Щиглик на волі

II. Уявіть ситуацію, що вас познайомили з однолітком з іншої країни. Складіть і розіграйте діалог, метою якого є дізнатися про захоплення одне одного. У репліках вживайте неповні речення.

Тире ставиться в неповному реченні, якщо пропущеним членам речення є присудок. Наприклад: *Для мене — цілий світ в твоїх очах (І. Кочерга).*

Якщо пропущений будь-який інший член речення, тире може ставитись і не ставитись, залежно від авторського бажання. Наприклад: *Перший урок минув швидко, а другий — тягнувся, здавалося, безкінечно (В. Нестайко).* *Перший урок минув швидко, а другий урок тягнувся, здавалося, безкінечно.*

На місці пропуску члена речення після тире робиться вичікувальна пауза, а далі тон підвищується. Наприклад: *Ось тут зацівила сон-трава, (/) а там ген (/) — жоржини (П. Мовчан).*

231. Прочитайте уривок із поезії Бориса Олійника. Прокоментуйте вживання тире в неповних реченнях.

Мати наша — сивая горлиця.
Все до її серденька горнеться:
Золота бджола — намистиною,
Небо — празниковою хустиною,
Сивий дуб — прокуреним прадідом,
Білочка — мальованим пряником,
Жура-журавель над криницею —
Чистою сльозою-водицею,
А земля — пшеницею ярою,
А літа — замисленим явором.

Б. Олійник

232. Спішіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. Син припав до матеріної руки, а мати до синовї голови (*Панас Мирний*). 2. В оцім яру є озеро й ліс під горою, а в лісі скарб (*Т. Шевченко*). 3. Степу і моря вічна розмова... Яка ти ваблива, яка загадкова! Степ морю колосом. Море прибоєм... Тільки надвечір замовкнуть обоє (*М. Нагнибіда*). 4. Мудрість іде без блиску, бездумність у позолоті (*А. Малишко*). 5. Земля не може жити без сонця, а людина без щастя (*М. Стельмах*).

233. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Моросит дождик, мелкий, холодный. С высоких деревьев падают тяжёлые капли на малые, с малых — на кусты, с кустов — на траву, а с травы — на сырую землю (*М. Пришвін*). 2. В простоте слова — самая большая мудрость (*Максим Горький*). 3. На небе с

одной стороны угасаєт зарево заката, а с другой из-за гребней леса медленно развёртывается туча (І. Тургенєв).

закат — захід

развёртываться — розгортітися

234. Відновіть прислів'я, опускаючи слова і словосполучення, що повторюються. Перероблені речення запишіть, ставлячи, де треба, тире.

1. Повний колос до землі гнеться, а порожній колос догори пнеться. 2. Шабля ранить тіло, а слово ранить душу. 3. Весна красна квітками, а осінь красна плодами. 4. Порожня бочка гучить, а повна бочка мовчить. 5. У серпі серпи гріють, а вода у серпні студить. 6. Дерево міцне корінням, а людина міцна друзями. 7. Лягідні слова роблять приятелів, а лихі слова роблять ворогів.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

1. Які основні ознаки має науковий стиль?
2. У якій сфері він уживається?
3. Назвіть основні види висловлювань наукового стилю.

235. І. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання. Які ознаки підтверджують науковий виклад тексту?

У різних народів існують свої принципи називання дітей. Східні слов'яни на час утворення Давньоруської держави мали досить розгалужену систему власних імен. Дітей називали самі батьки на підставі різних ознак дитини, її поведінки, часу та обставин її народження. Тому нерідко траплялися імена *Зав'ял* («в'ялий»), *Валуш* («пустун»), *Бажеч* («бажаний»). Імена *Весна*, *Зима*, *Підосінь*, *Субота* вказували на час народження, а *Одинець*, *Первуша*, *Друзак* на те, якою за черговістю була дитина в сім'ї. За імена людей правили також назви тварин, птахів, риб, комах та інших живих істот навколишнього світу. Тому діти могли мати такі імена, як *Борсук*, *Заєць*, *Веркут*, *Жук*, *Сож*. Зауважимо, що в таких випадках слово не сприймалося в реальному значенні, тому ні в кого не виникало ніяких асоціацій між ім'ям та відповідною істотою.

Певна частина особових імен була пов'язана з марновірствами й заклинаннями. Наприклад, імена *Ведмідь*, *Возк* давали дітям, щоб відлякувати злих духів, а такі як *Некрас*, *Худяк*, *Ненаш* — аби не привернути уваги нечистої сили, яка могла нашкодити дитині. Щоб дитина не померла, їй надавали ім'я як своєрідне заклинання. Батьки вірили, що коли дитину назвати, наприклад, *Некрас* або *Худяк*, то вийде навпаки: вона виросте красивою, мужньою.

Східнослов'янські племенні вожді й давньоруські князі IX–XI століть, починаючи від Святослава Ігоревича, мали милозвучні слов'янські імена, переважно складні, з другою частиною на *-волод*, *-жир*, *-полк*, *-слав*, з якими пов'язувалися поняття володіння, миру, слави: *Всеволод*, *Володимир*, *Творимир*, *Мирослав*.

Серед найпоширеніших давньоруських жіночих князівських імен були *Предислава*, *Сбислава*, *Святослава*. Про їхню популярність свідчить, наприклад, те, що київський князь Володимир, розгромивши незадовго перед хрещенням Русі половецького князя Рогволода й узявши собі за дружину його дочку Рогніду, змінив її ім'я, назвавши *Гориславою*.

У кінці X століття, після введення християнства, у Київській Русі поширюються власні імена із складених монахами календарних святців, які містили тисячу сто імен. Усі вони виникли в середовищі греків або були ними запозичені від інших народів, з якими Візантія підтримувала жваві культурно-економічні й політичні зв'язки (*З довідника*).

II. Складіть складний план тексту, підготуйте докладний усний переказ.

III. Пригадайте, чим відрізняється докладний переказ від стислого. Складіть план у формі питальних речень і підготуйтеся до стислого письмового переказу.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

НАУКОВЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

236. I. Прочитайте текст. Складіть пам'ятку «Як готуватися до наукового повідомлення».

Повідомлення — це усне монологічне висловлювання, невелика доповідь на якусь тему.

При підготовці повідомлення необхідно не просто опрацювати матеріал, а глибоко усвідомити його, визначити головне й другорядне. Щоб слухачі краще зрозуміли зміст вашого виступу, потрібно ретельно переглянути записи, переробити текст, дібрати найяскравіші приклади, які, на вашу думку, найкраще зрозуміють однокласники. Спробуйте себе поставити на місце слухачів. Подумайте, чи допоможуть вам наочні посібники (схеми, малюнки, таблиці).

II. Підготуйте невелике повідомлення «Що означає моє ім'я».

КОРИСНА ПОРАДА

Щоб більше дізнатися, що означають імена, прочитайте книгу Івана Глинського «Твоє ім'я — твій друг». Цікаву інформацію про наймення людей можна знайти в мережі Інтернет за посиланням: www.sjogodni.org.ua/index/0-20

МОВНИЙ РОЗБІР

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ

При виконанні синтаксичного розбору простого неповного речення слід користуватися схемою розбору, вміщеною на с. 95. Указавши, що речення неповне, треба зазначити, який член (чи члени) речення пропущено.

В слові — мудрість і душа народу (Д. Вілоус).

Зразок усного розбору

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, неповне (пропущено присудок *міститься*), ускладнене однорідними підметами.

Граматична основа — *мудрість і душа* (підмети) і пропущений присудок *міститься*. Підмети виражені іменниками. *Душа* (чи *я?*) *народу* — означення. Від пропущеного присудка *міститься* ставимо питання до обставини місця (*де?*) *в слові*.

Зразок письмового розбору

В слові — мудрість і душа народу (Розпов., неокл., просте, двоскл., поширене, неповне (пропущено присудок), ускладнене однорід. підметами).

237. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. Я в д.настії хлібороба (П. Перебийніс). 2. Степ навкруги. В траві ст.жина біла (Д. Павличко). 3. В мові — воля героїв, вняв вільного духу (Д. Вілоус). 4. В піснях — дівоча світла туга і вільний помах косаря (М. Рильський).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яке речення називається односкладним?
2. На які дві основні групи поділяються односкладні речення?

3. Які речення називаються означено-особовими? Як виражаються присудки в таких реченнях?
4. Розкажіть про способи вираження присудка в неозначено-особових реченнях.
5. Які речення називаються узагальнено-особовими? Як виражаються присудки в таких реченнях?
6. Розкажіть про способи вираження присудка в безособових реченнях.
7. Які речення називаються називними? Чим виражається підмет в таких реченнях?
8. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Визначте види односкладних речень.

1. Не погасни маревом, не розвійся сном, хмаркою ласкавою за моїм вікном (*А. Малишко*). 2. Майстра по роботі пізнати. 3. У чужій пасіці бджіл не розведеш (*Нар. творчість*). 4. Напевно, через годину буде світати (*О. Гончар*). 5. Тиша. Тільки іноді заскрипить старий дуб (*Є. Гуцало*). 6. Задзвонили в усі дзвони по всій Україні (*Т. Шевченко*).

9. Які речення називаються неповними?
10. Чим неповні речення відрізняються від односкладних?
11. Коли ставиться тире в неповному реченні?
12. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. Немає лісу без вовка, а села без лихого чоловіка. 2. Тримай хліб на обід, а слово на відповідь. 3. Однією рукою дає, а другою забирає. 4. Праця приносить користь, а пусті слова голод. 5. Великому кораблю велике плавання. 6. Лагідне слово душу зігріває, а лихе змією кусає.

РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Ви дізнаєтесь

- про те, що бувають речення з кількома рядами однорідних членів;
- про зв'язок між однорідними членами речення (сполучниковий, безсполучниковий і змішаний);
- про місце й роль узагальнювального слова при однорідних членах речення;
- про вживання розділових знаків при однорідних членах;
- чим відрізняються однорідні означення від неоднорідних.

Ви навчитесь

- визначати однорідні члени, ряди однорідних членів у реченні;
- будувати речення з однорідними членами; з узагальнювальним словом перед і після однорідних членів;
- відрізняти однорідні означення від неоднорідних;
- правильно інтонувати речення з однорідними членами, з узагальнювальним словом при однорідних членах, правильно вживати розділові знаки при них;
- знаходити помилки в побудові речень з однорідними членами.

§ 20. Однорідні члени речення. Інтонація речень з однорідними членами

238. Прочитайте текст. Скажіть, від яких слів залежать виділені слова, на які питання відповідають, як вони з'єднані між собою.

Україна здавна славиться народним **мистецтвом** і народними **талантами**. Дівоче **вбрання** і ковацька **люлька**, **топірець** гуцула і **спинка** саней, вишитий **рушник** і звичайний віконний **наличник** ставали витвором мистецтва.

Людина **оточувала** себе красою, **знала** в ній смак, художньо **оздоблювала** життя, заповнена одвічним бажанням творити (О. Гончар).

Однорідними (рос. однородными) називаються члени речення, які відносяться до одного й того самого члена речення і відповідають на одне й те саме питання. Наприклад: *А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Шевченко).

Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення. Нерідко однорідні члени речення мають при собі залежні слова, є поширеними. Наприклад: *Сивий полин і листатий подорожник кущилися обабіч дороги* (Григор Тютюнник). Однорідні підмети *полин і подорожник* відносяться до присудка *кущилися* і пояснюються означеннями *сивий полин, листатий подорожник*.

Однорідні члени речення зазвичай виражають словами однієї частини мови, проте зрідка в одному ряді однорідних членів можуть вживатися слова різних частин мови. Наприклад: *Хата стояла на горі, чиста, біла, весела, з блискучими вікнами* (І. Нечуй-Левицький).

Однорідні члени речення з'єднуються:

а) сполучниковим зв'язком (за допомогою сурядних сполучників). Наприклад: *А соловейко на каліні то затихав, то шебетав* (Т. Шевченко);

б) безсполучниковим зв'язком (тільки за допомогою інтонації). Наприклад: *Впали роси на покоси, засвітилися навколо* (Д. Павличко);

в) змішаним зв'язком (частина однорідних членів з'єднана сполучниками, а частина — тільки за допомогою інтонації). Наприклад: *Кожна професія цікава, потрібна і захоплююча* (О. Копиленко).

Можливі випадки, коли в реченнях є кілька рядів однорідних членів. Наприклад: *Весь зелений степ і синє кругле небо заливало проміння гарячого, золотого сонця* (І. Нечуй-Левицький).

- 239.** Прочитайте речення. Назвіть ряди однорідних членів і визначте, на які питання відповідають однорідні члени, якими членами речення виступають і як з'єднані між собою.

1. Поклич і мрію, і надію, світи вогонь (М. Сом). 2. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине (Т. Шевченко). 3. З ластівками прокидався яблуневий, у білих крапах сад (М. Сингаївський). 4. Яюсь тужно, надсадно шуміли на вітрі мокрі, обважнілі сосни (В. Козаченко). 5. Ми віддамо Вітчизні всі пориви, і душ політ, і силу наших рук (В. Сосюра). 6. Краю мій! Люблю я тебе вдень і вночі, вранці і ввечері і не знаю краю своєї любові (Панас Мирний).

- 240. Попрацюйте самостійно.** Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Підкресліть однорідні члени речення.

Людина стала людиною, коли почувла шепіт лист..я і пісню солов'я, дзюрчан..я веснян..ого струмка, передзвін срібних дзвіночків жайворонка в бездон..ому небі, шерех сніжинок і завиван..я

завірюхи, лагідний плескіт хвиль і урочисту тишу ночі. Почув і, затамувавши подих, слухає сотні і тисячі років чудесну музику жит..я. Умій і ти слухати цю музику, насолоджуватися красою.

Споглядан..я і слухан..я, переживан..я побачен..ого і почутого — це ніби перше віконце у світ краси. Краса — джерело морального багатства людини (В. Сухомлинський).

 241. Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмикласники складали речення з однорідними присудками. Ірина записала в зошиті: «*Вітер збивав сніжинки з дуба, колихав їх у повітрі*». Ярослав склав таке речення: «*Сонце сховалося за хмару, воно ніби запалило її край*». Хто правильно виконав завдання?

242. Складіть речення за поданими схемами.

1. [_____ і _____ _____, _____ і _____].
2. [_____, _____ і _____].
3. [*То* _____, *то* _____].
4. [_____, _____].
5. [_____ і _____, _____ і _____].

 Найчастіше однорідні члени речення вимовляються перелічувальною інтонацією: однаковим тоном, окремо або парами.

Наприклад: *Тягнуться до сонця і квіти, (/) і трави, (/) віти кучеряві, (/) гори голубі (В. Сосюра).*

При протиставленні однорідних членів перший із них вимовляється висхідною інтонацією, а другий — спадною. Наприклад: *Голос у молодій вчительки був не сильний, (/) але ніжний (В. Кучер).*

243. Прочитайте поезію Миколи Луківа, дотримуючись правильного інтонування речень з однорідними членами.

ПЕРЕВАЛ

Гора, дорога, перевал,
Стара каплиця на вершині,
А далі — обрій, як обвал,
І небеса високі й сині.

У небесах орли плывуть.
Літа спливають за літами.
І люди йдуть і розтають,
Зливаючись із небесами.

М. Луків

244. Випишіть із підручника географії п'ять речень із однорідними членами. Зробіть висновок, як поєднуються між собою однорідні члени речення в текстах наукового стилю мовлення.

 Однорідними можуть бути лише слова одного плану як за змістом, так і за граматичним оформленням.

Неправильно	Правильно
<i>Дерева, кущі, трави, сосни тягнуться до сонця.</i>	<i>Дерева, кущі, трави тягнуться до сонця.</i>
Слово <i>дерева</i> охоплює своїм значенням слово <i>сосни</i> , яке є зайвим у переліку.	
<i>Мені подобається отримувати й відповідати на листи бабусі.</i>	<i>Мені подобається отримувати листи бабусі й відповідати на них.</i>
Від двох однорідних присудків може залежати один додаток тільки тоді, коли обидва дієслова вимагають від іменника тієї самої форми.	
<i>Пливуть хмари і човен за водою.</i>	<i>Линуть у небі хмари, пливе човен за водою.</i>
Не можуть уживатися з присудком однорідні підмети, якщо один із них вимагає прямого значення присудка, а другий — переносного.	
<i>У долині ростуть червоні маки і волошки.</i>	<i>У долині ростуть червоні маки й сині волошки.</i>
Означення, що стоять перед рядом однорідних підметів або додатків, стосуються всіх однорідних членів.	
<i>Народ не тільки творить матеріальні цінності, а й духовні скарби.</i>	<i>Народ творить не тільки матеріальні цінності, а й духовні скарби.</i>
Однорідні члени речення можуть поєднуватися парними сполучниками як... так, не так... як, не тільки... а й, хоч... але й, не стільки... скільки, наскільки... настільки, якщо не... то. При цьому перша частина сполучника ставиться перед першим однорідним членом, а друга — перед другим.	

- 245. Попрацюйте в парах.** Прочитайте уривок. Знайдіть помилки у вживанні однорідних членів речення. Відредагований текст запишіть.

Вітер гнув тополі, дерева і кущі, відіймав і кружляв курявою над висохлим полем. Від його нещадних поривів розпочався справжній і золотий листопад. Не тільки вітер не вщухав, а й посилювався. Здається, його підбадьорювало срібне мереживо бабиного літа і листя. У садку на гілках тривожно похитувалися червонобокі яблука і сливи. От-от вірветься обважнілий і перестиглий плід, лунко гупне об землю. Неможливо не любити й не милуватися осінню (З *учнівського твору*).

Похитуються червоні яблука

246. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть однорідні члени речення.

И вот вы на Говерле. Стоите на гребне разбушевавшегося и застывшего океана. Плавные очертания гор в дымке. Богатство красок очаровывает и удивляет путешественника. Перед глазами расстилается зелёное море лесов, захватывающая панорама гор.

Путешествие на Говерлу — как будто путешествие в сказку, в край таинственной красоты, давних легенд и сказаний. Если вы преодолеете десятки километров и встретите рассвет в сердце Карпат, вы обязательно вернётесь сюда ещё раз (*З журналу*).

Гора Говерла

разбушева́ться — *розбушува́тися*
очертáние — *обрис*
таи́нственный — *таємни́чий*
преодоле́ть — *подола́ти*

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Чи доводилося вам долати гірські підйоми, переживати радість підкорення вершини? Опишіть усно свої враження, використовуючи в мовленні речення з однорідними членами.

§ 21. Розділові знаки в реченнях з однорідними членами

247. Пригадайте, на які групи за значенням поділяються сурядні сполучники. Запишіть у три колонки подані сполучення слів із сполучниками: а) єднальними; б) розділовими; в) протиставними.

Яблуна та горіх; диня чи гарбуз; не кіт, а пес; дуб або ясен; не тільки я, а й брат; думав, та не зробив; тихо, проте виразно; і село, і місто; чи блакитна, чи сіра; море й океан; обіцяв, та не допоміг; то співає, то танцює; впевнено, однак непереконливо; ні щастя, ні горе.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться початок вислову М. Рильського: «...минулого, той не вартий свого майбутнього».

Кома між однорідними членами речення ставиться в таких випадках:

- 1) якщо вони не з'єднані сполучниками, наприклад: *Мені приснились ночі солов'їні, дівочі співи, пахощі левад (М. Рильський);*

... ○, ○, ○ ...

- 2) якщо однорідні члени з'єднані протиставними чи повторюваними єднальними або розділовими сполучниками, наприклад: 1. *Не баранці, а білі коні по морю синьому летять.* 2. *В піснях і труд, і даль походу, і жаль, і усміх, і любов, і гнів великого народу, і за народ пролита кров.* 3. *Чи влітку це було, чи взимку, чи восени, чи, може, і весною? (З тв. М. Рильського);*

... не ○, а ○ ...

... і ○, і ○, і ○, і ○, і ○, і ○, і ○ ...

... чи ○, чи ○, чи ○, чи ○ ...

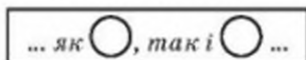
- 3) якщо в одному ряді однорідних членів сполучниками з'єднано лише частину однорідних членів, коми ставимо між усіма однорідними членами, наприклад: *Запахла осінь в'ялим тютюном, та яблуками, та тонким туманом (М. Рильський);*

... ○, та ○, та ○ ...

4) якщо однорідні члени речення з'єднані парами, коли ставимо між парами однорідних членів, наприклад: *Наука й труд, знання і школа манливо кличуть до мети* (П. Усенко);

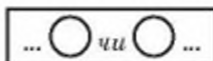

5) якщо однорідні члени речення з'єднані парними сполучниками як...так, не так...як, не тільки...а й, хоч...але й, не стільки...скільки, настільки...настільки, якщо не...то, кома ставиться перед другою частиною сполучника, наприклад: *Кожній людині потрібні як похвала, так і критика* (О. Гончар).

Кома між однорідними членами речення не ставиться в таких випадках:

1) якщо однорідні члени речення з'єднані неповторюваними єднальними або розділовими сполучниками, наприклад: 1. *Сніг падав безшелесно й рівно*. 2. *В чийх очах не заблищала іскра напівкохання чи напівжурби від звуків тих?* (З тв. М. Рильського);

2) між двома дієсловами в однаковій формі, що вказують на рух і його мету, наприклад: *Гей, підіте приведіте музику трієсту* (Леся Українка);

3) між двома однаковими або близькими за значенням словами, в яких друге вжите із заперечним *не*, якщо таке словосполучення становить єдине ціле, наприклад: *Тінь не тінь, щось темне, невідоме закрило рідне дворище перед очима* (Панас Мирний);

4) між двома однорідними членами, з'єднаними повторюваними сполучниками *і* або *ні*, що утворюють усталений вираз: *ні те ні се, ні слуху ні духу, ні собі ні людям, ні риба ні м'ясо, ні світ ні зоря, ні пуху ні пера, ні за що ні про що, і туди і сюди, і сміх і горе*, наприклад: *Відтоді Василь зник. Ні слуху ні духу* (Г. Квітка-Основ'яненко).

248. Прочитайте речення. Прокоментуйте вживання розділових знаків між однорідними членами речення.

1. Жайворонки то підлітав вище й зникав у блакиті, то опускався й розсипав дзвоники над самою головою (Ю. Збанацький). 2. Тече вода в синє море, та не витікає. 3. Зеленіють по садочку черешні та

вишні (З тв. Т. Шевченка). 4. Квіти і трави, віти кучеряві і гори голубі тягнуться до сонця (В. Сосюра). 5. Картина була надзвичайна, наче сон чи казка (О. Довженко). 6. Летять, плывуть і сурмлять у імлі шовкові, й жовті, й сизопері птиці із континентів чорної землі у рідні гнізда, на свої криниці (А. Малишко). 7. Гриць ні живий ні мертвий сидів і чекав (Панас Мирний). 8. Працею людина і сильна, і красива (О. Гончар). 9. Навколо високої кам'яної стіни проліг не так глибокий, як широкий рів (І. Нечуй-Левицький).

✿ 249. Розв'яжіть мовну задачу.

Подумайте, чому в поданому реченні: «Учні обкопали й підрізали дерева й декоративні кущі», — відсутні розділові знаки, хоч сполучник *й*(*і*) повторюється два рази?

250. Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. Я на голос батьків (з)діда(п)радіда йду, розділяючи з ними і славу й біду (М. Сингаївський). 2. Ми (по)новому розумієм світ (по)іншому і любимо і страждаєм (А. Малишко). 3. І (на)гору високою виходжу дивлюся і згадую Україну і згадають боюся (Т. Шевченко). 4. Краю мій! Люблю я тебе (в)день і (в)ночі (в)ранці і (в)вечері і не знаю краю своєї любові (Панас Мирний). 5. (Часто)густо я прокидався ні світ ні зоря (В. Підмогильний). 6. Хлопці засміялися так щиро (по)братерськи (по)давньому (по)хлоп'ячому (Іван Вагряний). 7. Ніч тільки(що) огорнула небо й будинок і двір і сад і ставок і тополі (О. Довженко).

🏠 251. I. Спишіть текст, ставлячи пропущені розділові знаки.

Нинішнього ранку ясени і клени берези й дуби горішина й калина позацвітали. Вони поводагалися у цвіт від підніжжя стовбурів до крон. Кожна гілочка цвіте кожен сучечок.

Інеєм порозцвітали дерева стоять одухотворено-ясні. Кожне видається великою квіткою. Гурт берізок оточений молодими дубками сприймається мало як не ефемерне видиво. Такі вони світлі чисті й повітряно-легкі.

Квітки інею на кожному дереві не схожі між собою відмінні. Особливо пишними видаються на сосні, де оточена інеєм хвоя нагадує хризантеми завбільшки з кулак. Гострі іскорки сіються донизу так, як навесні сіються пелюстки з розквітлої черешні та вишні (За Є. Гуцалом).

Березові сережки

II. Зробіть розбір виділеного слова як частини мови.

Крапка з комою ставиться між поширеними однорідними членами речення, особливо якщо всередині хоч би одного з них є свої розділові знаки. Наприклад: *Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирав навкруги своїми блискучими очима; іноді зупинявся й довго розглядав зелене нив'я (Панас Мирний).*

Тире між двома однорідними членами ставиться, якщо другий член протиставляється першому (перед ним можна поставити сполучники *а, але*). Наприклад: *І діло, як на гріх, не діло — тільки сміх (Л. Глібов).*

252. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. У труді солдат бувалий шукає щастя не біди (М. Гірник). 2. Не вітер буря над землею в замети клала білий сніг (Л. Первомайський). 3. Привіт тобі, зелена Буковино, твоїм хорошим горам і гаєм твоїм одважним, дорогим синам (В. Самійленко). 4. Закони вод вітрів і хмар і світла відкрились нам у ті далекі дні (В. Сосюра). 5. Сонце стояло якраз над головою не гріло палило (Панас Мирний). 6. Вода, нестримно спадаючи з гір, неслася без угаву швидко заповнювала улоговину, нічого не залишаючи на своєму шляху (І. Франко).

253. Складіть речення за поданими схемами.

- [_____ , _____ i _____ , _____ i _____].
- [*То* _____ , *то* _____ _____ *та* _____].
- [*Не* _____ — _____].
- [*То* _____ , *то* _____ _____].
- [_____ , *і* _____ , *і* _____].
- [_____ *і* _____ _____ *і* _____].

254. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Нет, пожалуй, ничего целебнее и прекраснее, чем воздух сосновых боров — смолистый, мягкий, настоянный на запахе хвои, трав и цветов.

Наш народ всегда любил, знал и ценил лес. Недаром столько сказок и песен сложено о наших дремучих лесах.

В лесах — наше будущее, судьба наших урожаев, наших полноводных рек, нашего здоровья и, в известной мере, нашей культуры. Поэтому лес надо беречь, как мы бережём жизнь человека, как мы бережём нашу культуру и все достижения нашей эпохи (К. Паустовський).

пожалуй — ма́бу́ть
целебный — цілю́щий

в известной мере — певною мірою
достижение — дося́гнення

ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

1. Які стилі мовлення вам відомі?
2. Назвіть особливості публіцистичного стилю.
3. Які спільні й відмінні ознаки мають публіцистичний і художній стилі мовлення?

255. Прочитайте текст. Визначте, до якого стилю мовлення він належить. Сформулюйте тему й основну думку тексту.

ШЛЯХЕТНІСТЬ

«Він вчинив шляхетно», «шляхетний вчинок» — кажемо ми, коли бачимо прояви безкорисливості, великодушності, самовідданої вірності обов'язку.

Шляхетність — це коли ти робиш добро непомітно, не заради визнання й нагород. Як влучно про це сказав Іван Драч:

Добро твориться просто — ні за так.
 Так, як цвіте і опадає мак,
 Як хмарка в'ється і сміється пташка,
 Як трудиться мурашка-горопашка.

Коли трапляється якесь лихо, десятки тисяч донорів безкоштовно здають свою кров, щоб урятувати життя зовсім незнайомих їм людей. Їх ніхто не примушує це робити.

Коли через два роки після винайдення радіо Олександр Степанович Попов на одному із засідань Російського фізико-хімічного товариства передав звичайною телеграфною азбукою слова «Геріх Герц», це було символічно. Ці слова знаменували місце Герца і його праць в історії радіо і шляхетність, притаманну фізику Попову, який відзначив внесок великого попередника у відкриття радіо.

Коли видатний польський педагог, лікар і письменник Януш Корчак відмовився залишити своїх вихованців, пішов разом із ними в газову камеру фашистського табору смерті в Треблінці, він ціною власного життя ствердив шляхетність і відданість професії.

Непомітна й безкорислива допомога тим, хто її потребує, робить кожного із нас сильнішими, мужнішими й благороднішими людьми. Дехто вважає, що сенс шляхетного вчинку полягає в таємниці. Це не зовсім так. Таємниці в доброму вчинку може й не бути, а от безкорисливість обов'язкова.

Не треба думати, що шляхетність виявляється в якихось особливих випадках. Виконати просте, здавалося б, прохання буває не так уже й легко — кожен із нас не раз бував у такій ситуації.

Якщо вам вдається цінувати те, що звеличує людину і підносить її у власних очах, ви на правильному шляху.

Але коли ви скептично ставитеся до проявів великодушності, розмірковуючи: «А що з цього буду мати я?» — вам є про що серйозно подумати.

Якщо ви щиро хочете вчинити шляхетно, спробуйте для початку зробити якусь добру справу для інших, щоб про це ніхто не дізнався. Хай це буде вашою таємницею. Але для цього потрібно самому спробувати здолати перешкоди. Потім ще і ще раз... (З журналу).

II. За самостійно складеним планом підготуйте докладний усний переказ тексту.

III. Складіть невеликий усний роздум «Людина, яку я вважаю шляхетною».

§ 22. Однорідні й неоднорідні означення

256. Прочитайте речення. Скажіть, як означення характеризують означувані слова.

1. На землю опустилася **чорна, безмісячна ніч** (Панас Мирний).
2. Ніч широким **вороним крилом обгорнула степ** (М. Драй-Хмара).

Означення можуть стосуватися того самого слова в реченні, відповідати на те саме питання і не бути однорідними.

Однорідними є означення:

1) якщо вони показують ознаки предмета одного порядку (колір, розмір, форму, матеріал, зовнішні ознаки), тобто характеризують предмет з одного боку: *Мерехтять роси, скочуються слізьми з білих, рожевих, жовтих квітів* (О. Кобилянська);

2) якщо означення є епітетами: *Холодний, колючий вітер гнав низько над землею важкі, олив'яні хмари* (В. Кучер);

3) якщо означення стоять після означуваного слова і на них падає логічний наголос: *І так повзла зима, заметільна, сніжна, морозна і чарівна* (М. Рильський);

4) якщо спочатку вживається непоширене, а потім поширене означення: *Рівний, залитий сонцем степ принишк* (О. Гончар).

Неоднорідними є означення:

1) якщо вони характеризують предмет з різних боків: *Глибокі зелені долини вкрилися прозорим туманом* (І. Нечуй-Левицький);

2) якщо спочатку вживається поширене, а потім непоширене означення: *Сонце було схоже на згасаюче в осиротілім полі осіннє багаття* (М. Стельмах).

257. Прочитайте речення. Прокоментуйте вживання ком між однорідними означеннями.

1. Гарна, розцвітлена пишню веселка півнеба підперла, в воду прозору річку спустивши кінці кольористі (*В. Самійленко*). 2. Невеличка дніпрова затока влилася між двома горами в густий сосновий та кленовий ліс (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Високі нескошені трави й хліба, не дочекавшись хліборобів, виблискували під сонцем (*І. Цюпа*). 4. На високих жовтогарячих шпильстих тополях іскрилось осіннє сонце (*Якіс Баш*). 5. З-під трохи збитої набакир чорної шапки впав у парубка на вухо темно-русий, із золотавими іскорками чуб (*М. Стельмах*). 6. Прийде пісня, мов дружна весна, шумовита, рвучка, голосна (*П. Воронько*).

258. Спишіть текст, ставлячи пропущені розділові знаки.

ЗИМОВИЙ ЛІС

За лугом на горах починався грабовий ліс. Дві високі його стіни обступили білу пухову дорогу. Тонке молоде грабове гілля спускалося зверху до самого долу на м'який сніг. Дрібний іній обсіпав його ніби тонким пухом та дрібними алмазами. Іній блищав і світився і переливався матовим білим світлом.

Ліс стояв, наче молода під вінцем, у дорогому білому вбранні, якого не вигадє ні одна людська думка.

І все те диво світилося наскрізь блищало сипало іскрами діамантами переливалося то різким то матовим світлом. То був тихий мрійний фантастичний сон заснулої землі (*І. Нечуй-Левицький*).

М. Крюченко. Зима

259. **Попрацюйте в парях.** Прочитайте текст, добираючи з довідки потрібні за змістом означення. Спишіть, ставлячи, де треба, коми.

На воді лежали листки латаття, а поміж ними жовтіли голівки лілей. Ці ... схожі на вогники цяточки чомусь здавалися тут зайвими. колір не пасував до плеса й буйної зелені, що була навколо.

І раптом я побачив серед жовтих одну лілею. Вона не стирчала, як її сусідки, а вільно лежала на воді. Її зелені черенці були як руки, що обережно й турботливо тримали вінчик пелюсток. Кожна пелюсточка була окремо від інших, але всі вони утворювали гармонію форм і барв, що не можна було відвести очей (*За Д. Ткачем*).

До відка: широкі, темно-зелені; жовті; жовтий, восковий; чистий, блакитний; ближні, жовті; добрі, лагідні; ніжний, білий; такий, дивовижний.

260. З поданими групами слів складіть і запишіть речення. Які означення будуть однорідними, а які — неоднорідними? Поясніть розділові знаки.

1. Спокійний, урівноважений (характер). 2. Імпульсивний, задалегідь не обдуманий (вчинок). 3. Сумний, народний (пісня). 4. Укритий свинцевими хмарами, низький (небо). 5. Рожевий, сонячний (промінь). 6. Білий, рожевий, ніжний (хмаринки).

261. Розв'яжіть мовну задачу.

Чому між тими самими словами у першому реченні ставиться кома, а у другому — ні?

1. Повітря у лісі **чисте, морозне**. 2. У **чистому морозному** повітрі не чути жодного звуку (З тв. М. Коцюбинського).

262. **Хто швидше?** Складіть речення з поданими сполученнями слів і запишіть у такій послідовності: а) з неоднорідними означеннями; б) з однорідними означеннями. Поставте, де треба, коми.

Шовкова біла серветка, зелена синя фарба, рідні знані змалку місця, обережний виважений крок, упокорена зимою мертва земля, кленові багряні листки, асфальтована вузька доріжка, душевні теплі слова, усміхнені сповнені теплоти очі, єдиний можливий вихід.

Якщо ви правильно виконали завдання, з початкових букв перших записаних слів складеться закінчення вислову Лесі Українки: «Герой користі не...».

263. Перкладіть текст українською мовою і запишіть.

Помните, каким шумным, оживлённым был лес весной и летом? Теперь он стоит в какой-то таинственной, непонятной мне тиши. Но даже в этой тишине есть своеобразная привлекательность. Зеленеют ели, тяжело опустившие свои одетые снежными гирляндами пушистые ветви. За ними виднеются чёрные, лишённые листья осины. Кое-где возвышаются старые сосны с яркими буро-красноватыми стволами. От деревьев, освещённых косыми холодными лучами, ложатся длинные серые тени. Глаз слепит сверканье мягкого снега (За С. Огневим).

оживлённый — тут: *гомінкий*
своеобразный — *своєрідний*
привлекательность — *привабливість*
лишённый — *позбавлений*
кое-где — *де-не-де*
возвышаются — *височіти*
ствол — *стоббур*
сверканье — тут: *білизна*

264. І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати три хвилини).

ФІЛОСОФ МОВИ

«Обставини мого життя визначили те, що в науковій моїй роботі вихідним пунктом, іноді помітним, іноді непомітним для інших, була українська мова і українська словесність». Ці слова належать видатному філологу Олександрові Опанасовичу Потебні.

Народився майбутній учений 1835 року в селі Гаврилівка (тепер Гришине, Сумської області) в родині відставного військового. Навчаючись у польській гімназії в Радомі, майбутній лінгвіст вивчав мови: польську, російську, старослов'янську, латину, грецьку, французьку. А ось українську в школі не вивчали, Сашко знав її завдяки бабусі.

Олександр Потебня

Продовжив освіту Олександр Потебня в Харківському університеті — вступив на юридичний факультет, а потім, захопившись українським фольклором, перейшов на історико-філологічний факультет. І хоч в університеті було заборонено викладання рідної мови, випускну роботу «Перші роки війни Хмельницького» Олександр написав на основі козацьких літописів та народних пісень і переказів.

Молодий науковець починає викладати російську словесність у Харківському університеті. Саме в той час Олександр Потебня став одним із засновників культурно-просвітницької організації «Харківська громада». Христина Алчевська згадувала: «Він привертая до себе полум'яну увагу молоді, а коли говорив про минуле нашої Батьківщини, про нашу пісню, нашу поезію і закликав нас до вивчення її, кожен із нас клявся в ті хвилини присвятити їй усі свої сили, віддати їй усе життя».

Захоплено ставився Олександр Потебня до ідеї народної освіти. Він створив для недільних шкіл «Буквар», який, як і більшість тогочасних підручників і книг, українською мовою так і не вийшов у світ.

Робота молодого вченого «Думка і мова» дала йому можливість очолити кафедру порівняльного мовознавства. Учений розрізняв мову і мовлення. Мову Потебня розглядав як механізм, що породжує думку, як сукупність засобів, за допомогою яких будують і

розуміють тексти. Мовлення — це процес говоріння, писання. На думку Олександра Потебні, у мові споконвічно закладено величезний творчий потенціал.

Праці Олександра Потебні — дослідження мови і слова в історичному розвитку — несли такий новаторський заряд, що самого науковця почали називати «філософом мови». У праці «Мова і народність» учений розглядає мову в нерозривному зв'язку з культурою народу. Оскільки творцем мови є народ, то вона уявлялася вченому витвором «народного духу», але водночас і тим, що зумовлює особливості світосприйняття та світогляду кожного народу.

Докторська дисертація Олександра Опанасовича «Із записок з російської граматики» поставила вченого в ряд провідних філологів свого часу.

Учений-українець, що бездоганно володів давніми і сучасними мовами, вимушений був вести викладання й писати праці російською. Валуєвський циркуляр забороняв українське друковане слово. Тому навіть дослідження з діалектології («Записки про малоруське наріччя», «Огляд звукової історії малоруського наріччя») були написані російською мовою.

Дослідження Олександра Потебні в галузі взаємовідношення мови і нації, мови і мислення, походження мови, філософії мовознавства отримали подальший розвиток і сьогодні викликають великий інтерес філологів (*За Ю. Павленком*).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Де і коли народився Олександр Потебня?
2. Яку освіту здобув мовознавець?
3. Розкажіть про діяльність Олександра Потебні у громадській організації «Харківська громада».
4. Яка основна думка наукової праці молодого лінгвіста «Думка і мова»?
5. За що Олександра Опанасовича називали «філософом мови»?
6. Чому вчений-українець, що бездоганно володів давніми і сучасними мовами, вимушений був викладати й писати наукові праці російською?

§ 23.

Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами

265. Доберіть до поданих слів однорідні члени речення, що називають вужчі поняття.

Зразок. *Дерева: клен, ясен, дуб, тополя.*

1. Перелітні птахи: ...
2. Гори: ...
3. Річки: ...

При однорідних членах речення можуть вживатися узагальнювальні слова.

Узагальнювальні слова (рос. обобщающие слова) — це слова або цілі словосполучення, що об'єднують в одну групу всі перелічувальні однорідні члени речення.

Узагальнювальні слова є тими самими членами речення, що й однорідні члени, і вживаються або перед однорідними членами, або після них. Наприклад: 1. Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі (Б. Олійник). 2. На будинках, на деревах, на парканах — усюди червоний відблиск (Марко Вовчок).

У ролі узагальнювальних слів вживаються слова різних частин мови, але найчастіше — займенники *все, всі, ніхто, ніщо*, прислівники *всюди, скрізь, ніде*.

Залежно від місця узагальнювального слова щодо однорідних членів речення змінюється інтонація речення, а саме: узагальнювальне слово вимовляється з сильним підвищенням голосу після однорідних членів і тривалої паузи; перед однорідними членами голос на узагальнювальному слові дещо знижується, робиться пауза. Однорідні члени речення в обох випадках вимовляються перелічувальною інтонацією. Наприклад: 1. *На річці, (/) в лісі, (/) на полі (/) — всюди тихо, німо* (Панас Мирний). 2. *А ніч була дивна: (/) тепла, (/) темна та тиха* (І. Нечуй-Левицький).

266. Доповніть подані речення однорідними членами так, щоб вони розкривали зміст узагальнювальних слів. Перероблені речення запишіть. Визначте, якими членами речення є однорідні члени речення.

1. Паморозь укрила все: 2. Снігова ковдра лежить скрізь: 3. ... — голі стоять усі дерева в саду. 4. ... — маленькі пташки прилітають до годівнички.

1. Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами речення, то перед ними ставиться двокрапка. Наприклад: *Ах, як усього багато: неба, сонця, веселої зелені* (М. Коцюбинський).

... (ус) : ○, ○, ○.

Після узагальнювального слова перед однорідними членами речення можуть вживатися слова *як-от, наприклад, а саме*. Перед ними ставиться кома, а після них — двокрапка. Наприклад: *Усякі люди трапляються на містку, як-от: щедрі і скупі, веселі й сумні, мовчазні й говіркі* (М. Стельмах).

... (ус), як-от: ○ і ○, ○ й ○, ○ й ○.

2. Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, то одразу після них ставиться тире. Наприклад: *Стежка, озеро, стіжок — все у падолисті* (В. Скоморовський).

3. Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, а після них речення продовжується, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них — тире. Наприклад: *Все навколо: дерева, птахи, люди — сповнене весняної, дружньої, нестримної сили* (В. Собко).

267. Прочитайте речення. Прокоментуйте вживання двокрапки і тире при узагальнювальних словах.

1. І плесо, і освітлені місяцем шатра плакучих верб та кущів попід берегом — усе принишло, мовби заворожене, усе причаїлось у якомусь чеканні (О. Гончар). 2. Молоді деревця: вільха, осокір, клен, береза — зеленіють коло плеса (А. Камінчук). 3. Ранок зачинався тихий та лагідний, все наокіл: і трави, і дерева, і кущі — наче завмерло (Ю. Смолич). 4. Деякі речі, як-от: порожнечу душі, моральну ницість, дворушність — нічим не можна виправдати (О. Довженко).

268. Виразно прочитайте уривок із поезії Дмитра Луценка. Поясніть вживання розділових знаків при однорідних членах речення. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

ДОЛЯ

Всього доволі:
зел..ні, й небес,
і мрій, і весен, і з..мних чудес,
і чесного неспокою, і болю —
дала мені ти на добро і долю,
щоб жив я на з..млі не сл..маком —
кам..неборцем і садівником.

Д. Луценко

❁ 269. Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмикласники складала речення з узагальнювальним словом *усе*. Ірина записала в зошиті: «*Мерехтливими сніжинками, білою*

пamorоззю все вкрила зима-чарівниця». Олесь склав таке речення: «Усе: дерева, будинки, навіть дорога — замерло, спить». Хто правильно виконав завдання? Чому в реченні, складеному Іриною, не потрібно ставити тире?

270. Попрацюйте самостійно. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю і дитинства й розлука і твоя материнська любов. 2. У мудрості свої закони є: і цвіт і злет і несходимі пущі (З тв. А. Малишка). 3. Срібна кашка яскравий золотецвіт дика гвоздика біла ромашка синя волошка все це злилося у якийсь надзвичайної краси килим і навіть закривало собою високу світлу траву (М. Старицький). 4. В Індії та Єгипті зимують наші перелітні птахи наприклад ластівки жайворонки дикі гуси дикі качки журавлі (О. Корняєв). 5. І все і штурмуюче море і голубіюче небо і далекі ледь окреслені хмари пройняте легеньким серпанком рухливого туману (Ю. Збанацький).

271. Попрацюйте у групах. Доберіть узагальнювальні слова для опису зображеного на картині Юрія Камишного «Кожному мила своя сторона». Колективно складіть опис за репродукцією.

Ю. Камишний. Кожному мила своя сторона

272. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. В человеке должно быть всё прекрасно: и лицо, и одежда, и душа, и мысли (А. Чехов). 2. Шум реки, стук дятла и крик селезней — всё сливалось в одну бодряку, радостную мелодию (Г. Федосеев). 3. Везде и всюду: в поле, в лесу и в лугах — всё зазеленело и расцвело (М. Пришвин). 4. Среди птиц, насекомых, в сухой траве — словом, повсюду, даже в воздухе, чувствовалось приближение осени (В. Арсеньев). 5. Из множества звуков земли, как-то: пения птиц, трепетания листвы на деревьях, трескота кузнечиков, журчания лесного ручья — самый весёлый и радостный звук — песня полевых и луговых жаворонков (Ж. Паустовский).

селезень — *качур*

трёскот — *сюрчання*

бодрый — *бадьорий*

кузнёчик — *кобчик*

множество — *тут: безліч*

журчание — *тут: джуркотіння*

273. У подані речення введіть узагальнювальні слова. Перероблені речення запишіть, ставлячи розділові знаки.

1. Смуток і радість, ностальгія і захоплення огортають мене, коли блукаю старим бабусиним садом. 2. Восени доріжки вкриває листя жовте, вогненно-червоне, тьмяно-коричневе. 3. Тоді здається, що під цим пухким килимом ховаються яблука, груші, сливи. 4. Взимку земля, дерева, кущі вкриті снігом. 5. До годівнички, почепленої на куці калини, злітаються горобці, синички, снігурі. 6. Люблю блукати поміж груш, слив, яблунь, абрикос у пору цвітіння. 7. Навесні відбджіл, ос, джмелів усе гуде. 8. У повітрі справжній снігопад із пелюсток білих, ніжно-рожевих, біло-жовтих.

МОВНИЙ РОЗБІР

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР РЕЧЕНЬ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Речення з однорідними членами розбираються за схемою, поданою на с. 95. Слід зазначити, що речення ускладнене однорідними членами.

Березу, вільху і ліщину, дубів могутність величаву і навіть тихий верболіз — люблю я ліс (П. Воронько).

Зразок усного розбору

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене однорідними додатками з узагальнювальним словом (*ліс*).

Грамаітична основа *я* (щ о р о б л ю?) *люблю*. Підмет *я* виражений займенником, присудок *люблю* — простий дієслівний. *Люблю* (к о г о? щ о?) *ліс, березу, вільху, ліщину, могутність, верболіз* — додатки. *Могутність* (ч и ю?) *дубів* — означення. *Могутність* (я к у?) *величаву* — означення. *Верболіз* (я к и й?) *тихий* — означення.

Зразок письмового розбору

Березу, вільху і ліщину, дубів могутність величаву і навіть тихий верболіз — *люблю я ліс* (Розпов., неокл., просте, двоскл., пошир., повне, ускл. однор. додатками з узагальн. словом *ліс*).

274. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть їх синтаксичний розбір.

1. У мрії все рівне й сьогодні й минуле і щастя і мить (*В. Сосюра*).
 2. Весь степ і лиман і озеро і море все закуталось в чарівний тихий світ повилось прозорим сизим туманом (*І. Нечуй-Левицький*).
 3. Деякі птахи як-от зозуля і соловей іволга й ластівка відлітають ледве зачувши першу прохолоду осінніх ночей (*О. Копиленко*).
 4. Ні праворуч ні ліворуч ні на воді ні на березі нікого не було (*С. Скляренко*).
 5. На ослонах на столі на причілку скрізь понаставляно немитого начиння горщиків мисок ложок (*М. Коцюбинський*).

275. Спишіть текст, ставлячи розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір другого і четвертого речень.

Був теплий травневий вечір. Сонце заходило за легеньку хмарку й наче обвело її навкруги золотим обручиком. Синє небо було прозоре глибоке наче вода коло берега в морі. На небі подекуди плавали білі хмарки як білі лебеді й гралися й розкошували в темному повітрі. Небо на заході сміялося помальоване делікатними веселими фарбами білими опаловими синіми та рожевими. Покроплена травневим дощиком земля дихала пахощами весняних духмяних квітів (*За І. Нечуєм-Левицьким*).

276. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. Всё вокруг хаты: подсолнухи, акации и сухая трава — было покрыто шершавой пылью (*К. Паустовський*).
 2. Всюду: вверху и внизу — пели жаворонки (*А. Чехов*).
 3. То тут, то там слышались отдалённые голоса (*М. Горький*).
 4. Девственные чащи черёмух и черешен пугливо протянули свои корни в ключевой холод и изредка лепечут листьями (*М. Гоголь*).
 5. О необъятной глубине и безграничности неба можно судить только на море да в степи лунною ночью (*А. Чехов*).

подсолнух — *соняшник*
дévственный — *незйманый*

чаща — *хаща*
пугливо — *блязко*

ключею́й — тут: *джерельний*
необъя́тний — *неося́жний*

безгра́нічність — *безме́жність*
судіть — тут: *зробіти висновок*

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

277. І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати дві з половиною хвилини).

ХУДОЖНИК, ЩО ЗМАЛЮВАВ НІЧ

Народився Архип Куїнджі 1841 року в Маріуполі. Його батько Іван Христофорович був шевцем. Прізвище його було Єменджі. Слово це татарське й означає «трудова людина». «Куїнджі» — данина сімейному переказу, за яким дід художника був золотарем. Сам Архип Куїнджі вважав себе греком і сповідував православ'я. У родині говорили по-татарськи.

Ще в чотири роки хлопчик осиротів, його взяли до себе родичі. В одинадцять років він почав працювати в підрядчика Чабаненка на будівництві церкви. Письменному хлопчикові доручили приймати цеглу. У товстій книзі, виданій для цього, почали з'являтися записи й малюнки. Малював юний Куїнджі й на стінах кухні Чабаненка, де, власне, й жив. Утім, підрядчик ставився до творчості свого підопічного доброзичливо й навіть не без гордості показував його малюнки приятелям.

Архипові Куїнджі порадили поїхати у Феодосію до Айвазовського. Після навчання у видатного художника-мариніста юнак повертається до рідного Маріуполя, влаштовується ретушером до фотографа. Важання вдосконалити свої малярські здібності кличе художника до Одеси, а згодом — і до Петербурга, де він відвідує Академію мистецтв як вільний слухач.

У 1868 році на академічній виставці з'являється картина Архипа Куїнджі «Татарське село при місячному освітленні». Згодом експонуються й інші полотна, які роблять митця по-справжньому знаменитим.

Приголомшливий успіх приносить картина, написана 1880 року, — «Місячна ніч на Дніпрі». Коли Архип Куїнджі віддав її на виставку, деякі глядачі звинуватили художника в тому, що десь за полотном він заховав ліхтар. Не могли збагнути, як це зроблено, що місяць світить, як справжній. І серед живописців були такі, які не вірили, що ефекти світла Куїнджі відтворив звичайними фарбами. А фарби були звичайні, жодних таємниць, крім таємниць майстерності, якими охоче ділився Архип Іванович.

У місячному сайві виблискує гладінь дніпрових вод, і вона не тільки нічим не підсвічена, а навіть темніша за білий папір. Заради

того, щоб місячна доріжка сяяла на картині, як у природі, художник відкинув безліч подробиць, які можна спостерігати при місячному світлі. Ніч Куїнджі «така місячна, зоряна, ясна», що на березі нічого не видно: ні стежечки, ані пенька. Якби все це було, не пощастило б відтворити місячне світло, яке художник обрав головним мотивом свого ноктурна. Лише однієї подробиці вистачило художникові, щоб перенести глядача в Україну: на тлі сяючої річки, при першому погляді на картину, впадає в око чіткий силует вітряка.

Для посилення ефекту світла майстер використав і кольори. Місячної ночі земля сповита холодним сріблястим, блакитно-зеленкуватим світлом, що приглушує всі теплі кольори. Предмети, яскраво-червоні вдень, під місячним світлом здаються блідо-фіалковими, а рожеві — білими. Куїнджі все навколо місячної доріжки не лише затемнює, а й робить темряву теплою, рудувато-брунатною. Вода світиться і тому, що вона найсвітліша серед усього на картині, і тому, що вона найхолодніша, сріблясто-зеленкувата, тоді як усе оточення тепле.

Картину «Місячна ніч на Дніпрі» купив великий князь Костянтин. Він так захоплювався зображенням, що взяв полотно в навколосвітню подорож. Подорож виявилася для картини фатальною — вона безповоротно потемніла (За О. Ламоною, П. Вілецьким).

II. Розгляньте репродукцію картини Архипа Куїнджі «Місячна ніч на Дніпрі», складіть усний опис картини.

А. Куїнджі. Місячна ніч на Дніпрі

1. Які члени речення називаються однорідними?
2. Чи всі члени речення можуть бути однорідними?
3. Як поєднуються між собою однорідні члени речення?
4. Назвіть групи сполучників, за допомогою яких в'єднуються однорідні члени речення.
5. У яких випадках між однорідними членами речення ставиться кома, крапка з комою?
6. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Стомився день облишив косовицю дмухнув на сонце заморочив ліс узяв на плечі хмару-пуховицю та й рушив спати на небесний Віс (*І. Вирган*). 2. Над затоками над лиманами десь між зорями і туманами відлітають від нас журавлі (*М. Нагмбіда*). 3. І розкриває день свою зелену книгу, друковану вночі хмарами небес; в ній чебреці гречки і пшениці й овес напоєні теплом... (*А. Малишко*).

7. Як відрізнити однорідні означення від неоднорідних?
8. Запишіть у дві колонки подані словосполучення: а) з однорідними означеннями; б) з неоднорідними означеннями. Поставте, де треба, коми.

Привітне лагідне слово, усміхнена маленька дівчинка, запашна червона квітка, солом'яний сплетений дідусем бриль, змайстрований батьком новий стіл, яблуневий вишневий цвіт, жовті багряні листки, стрімкий швидкий потік, лапатий білий сніг, далекі вкриті млою краєвиди, двіinkinий мамин голос, занесений у море легкий човен.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... себе скаже».

9. Яке слово називається узагальнювальним?
10. Розкажіть про вживання двокрапки і тире при узагальнювальних словах.
11. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Все для мене тут рідне стіни білі як сніг і віконце привітне і дубовий поріг (*І. Гнатюк*). 2. А джерельця-ключі живуть виструмують всюди чи в тріщини берега чи в-під кореня а то й просто тільки гребні землю рукою. 3. Ні парку ні школи ні павутинок телевізійних антен нічого не розрізниш. Усе там злилося як у мареві (*З тв. О. Гончара*). 4. Все і похилені до води вільхи і засніжені береги тут здається однаковим (*П. Загребельний*).

12. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. В'ються тумани, плывуть над землею, линуть в простори на білих човнах. 2. В промінні місячним, як в морі, втонули ниви, і луги, темні праліси, і гори (*З тв. Олександра Олеса*).

Брату мій! Можже, ...
... .., сестро!

РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)

Ви дізнаєтесь

- про те, які бувають звертання за будовою і які розділові знаки при них уживаються;
- про групи вставних слів за значенням та роль вставних слів (словосполучень, речень) у мовленні;
- про вживання розділових знаків при вставних словах (словосполученнях, реченнях).

Ви навчитесь

- уживати правильні форми звертань у діалозі, листах тощо і виділяти їх відповідними розділовими знаками;
- будувати речення зі звертаннями і вставними словами;
- правильно інтонувати речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями); уживати розділові знаки при них відповідно до інтонації та значення.

Крім головних і другорядних членів, у реченні можуть бути слова, які відносяться до речення в цілому або якоїсь його частини. Такі слова не є членами речення, вони не з'єднані підрядним або сурядним зв'язком з головними чи другорядними членами речення. Мовець їх використовує для того, щоб привернути увагу слухача до повідомлення чи дати висловлюванню певну оцінку.

До таких слів належать **звертання, вставні слова (словосполучення, речення), слова-речення та вигуки**. Наприклад:
1. *Хай, милі друзі, вам щастить у дружбі вірній, у праці мирній!*
2. *Хто садить дуба, той його, можливо, і не побачить вищим, аніж сам.* 3. *Ні, прийдешиє — не казарма, не цементовий коридор.*
4. *О, кожна відпечаталась хвилиною в душі, так щиро відданій теплу!* (З тв. М. Рильського).

§ 24. Звертання

278. Прочитайте уривок із поезії Василя Симоненка. Знайдіть звертання. Скажіть, чим вони виражені.

Україно! Ти для мене диво!
І нехай пливе за роком рік,
Буду, мамо, горда і вродлива,
З тебе дивуватися повік...

В. Симоненко

Звертання (рос. обращение) — це слово або сполучення слів, яке називає особу або предмет, до яких звернене мовлення. Наприклад: *Розвивайся, старий дубе, завтра мороз буде! Убирайся, козаченьку, скоро похід буде! (Нар. творчість).*

Звертання вживають у кличному відмінку і бувають **непоширені** й **поширені**. Наприклад: *До тебе, Батьківщино, земле вічна, ведуть усі стежки й усі дороги (Б.-І. Антонич).*

279. I. Пригадайте, у яких іменниках у кличному відмінку вживаються закінчення -у, -ю, а у яких — -е, -є.

II. Поставте подані іменники в кличному відмінку і запишіть у дві колонки: а) із закінченнями -у, -ю; б) із закінченнями -е, -є.

Знавець, друг, батько, козак, яблуна, вчитель, Дунай, воля, джміль, сталевар, дудар, душа.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... дивитися — ситому не бути».

280. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники у кличному відмінку. Скажіть, які звертання є непоширеними, а які — поширеними.

1. (Народ) мій, ясна (любов), ти волю лиш яви свою, — поклич, а серце вже готове за тебе згинути в бою (*Д. Павличко*). 2. Лети, моя (пісня), за гори й долини (*В. Сосюра*). 3. Бажав би я, мій рідний (край), щоб ти на волю здобувавсь (*П. Грабовський*). 4. Ах, вернися, (молодість), раз до мене в гості. Визирати тебе буду на кленовім мості (*С. Воробкевич*). 5. В світ широкий навпростець ти веди мене, (надія)! (*Т. Масенко*). 6. Скажи мені правду, мій добрий (козак), що діяти серцю, коли заболить (*О. Афанасьєв-Чужбинський*).

Звертання може вживатися на початку, в середині і в кінці речення. На звертання падає логічний наголос. Якщо звертання стоїть на початку речення, після нього робиться тривала пауза. Якщо звертання вживається в кінці речення, перед ним робиться тривала пауза. Якщо звертання стоїть у середині речення, зазвичай пауза робиться тільки після нього.

Наприклад: 1. Дощик, (/) дощик голубий! (/) Колосків не обий (/) зливами-приливами, (/) хмарами огниви́ми! 2. Ти мене з дитинства підіймала, (/) хліб дала з піснями солов'я, (/) відвела доріг мені немало, (/) землі, (/) зореносице моя (З тв. А. Малишка). 3. До тебе, Україно, (/) наша бездо́льная мати, (/) струна моя перша озветься (Леся Українка).

Звертання на письмі завжди відокремлюється, переважно комами. Наприклад: 1. Мамо, вечір догора, вигляда тебе роса. 2. А хто нас, бабусю, у сон поведе по казках? 3. Так як же без вас ми?.. Та що ви намислили, мамо? (З тв. Б. Олійника).

Якщо звертання, що стоїть на початку речення, вимовляється з окличною інтонацією, то після нього ставиться знак оклику, а наступне слово починається з великої літери. Наприклад: *Моя Україно! Як я тебе любив, твої луки, твої степи розлогі, Дніпра ревучого славетній пороги і хвилі золоті твоїх шовкових нив* (М. Старицький).

281. Прочитайте виразно уривок із поезії Віолетти Дворецької. Прокоментуйте вживання розділових знаків при звертанні.

Всі ми знаємо, панове, що в історії мови
Першим виникло слово — спілкування основа.
Слів на нашім віку є так багато, мій друже,
Добре слово лікує і добру воно служить.

В. Дворецька

282. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть спочатку речення із непоширеними звертаннями, а потім — із поширеними звертаннями. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Чуєш серце? Ми все подужаєм! Чуєш слово? Ми вдох із тобою! (А. Малишко). 2. Котики вербові котики пухнасті що ви мої любі знаєте про щастя? (Г. Чубач). 3. Тебе я земле всю сходив (М. Вороний). 4. Історіє З твоїх важких томів крізь давнини завісу димно-сіру майбутнє дивиться (Є. Плужник). 5. Жагуча пісне України Через провалля й верховини плине твій голос солов'їний у даль немеркнучих століть (М. Рильський).

283. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. Ти ж (бо) українка Україно стрічкою в косах твоїх Дніпро (Є. Гуцало). 2. Думи мої думи мої Квіти мої діти Виростав вас, доглядав вас — де (ж) мені вас діти? (Т. Шевченко). 3. Слово моя ти єдина зброс Ми не повинні загинуть обое! (Леся Українка). 4. Вдар

нахмурений кобзарю вірний брате щирим серцем та (й) по сонячній струні (П. *Перебийніс*).

II. Скажіть, які звертання стосуються конкретного співрозмовника, а які є риторичними (тобто стосуються неістот або осіб, що є відсутніми). Яка роль риторичних звертань у мовленні? У якому стилі мовлення вони вживаються?

Перед звертаннями можуть вживатися вигуки. **Вигуки** від звертання **відділяються комами**. Не відокремлюються слова *о, ой*, якщо вони вжиті як підсилювальні частки: 1. *Ох, пісне, чому, як той птах, не лешиш?* (М. *Рильський*). 2. *О світе зелений, для тебе у мене багато, багато пісень* (В. *Сосюра*).

Не відокремлюються комами вигуки на початку речення, що стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання. Наприклад: *Ах ви, даль донецька, солов'їні ночі, я згадав сьогодні про свою весну* (В. *Сосюра*).

284. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. О земле рідна знаєш ти свій шлях у бурі у негоді (М. *Рильський*). 2. Ой ви сосни журливі задумані сосни Чи ви чуєте пісню мою? (Д. *Фальківський*). 3. Ох сестро коли ж ми побачимось знову? (О. *Кобилянська*). 4. О море море розкішне втіш мое серце, серце невтішне (Олександр *Олесь*). 5. Ой вербо вербо де ж ти росла, що твоє листячко вода знесла? (Нар. *творчість*).

285. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок у формі спонукального речення. Спишіть, ставлячи пропущені розділові знаки.

О рідна земле Ти як мати єдина і неповторна! Ти не обов'язково найкрасивіша. У світі є, можливо, інші краї, де ласкавий шум прибою поєднується з ніжним співом барвистих птахів, а пахощі лавра чи магнолій із свіжістю тропічних південних вітрів. Та що з того?

Хай твоя краса не така показна не кожному впадає у вічі але від того ти не менш рідна і люба синівському серцю земле рідна! Ти ввійшла в нього з молоком матері і шумом старої верби у воротах квітінням чайки біля степового озера і золотим дзвоном пшеничної ниви за селом із звуками рідної мови та пісень вечорових дівочих. Дорожчого за тебе рідний краю у світі немає (За В. *Земляком*).

Цвіт магнолії

II. Складіть і запишіть два речення зі звертанням, використовуючи фотоілюстрацію.

Звертання можуть складатися з кількох слів.

1. У звертаннях, що складаються з імені й по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка. Наприклад: *Надіє Миколаївно, Володимире Івановичу*.

2. У звертаннях, що складаються з двох загальних назв, форму кличного відмінка мають обидва слова, але друге слово може набувати форми називного відмінка. Наприклад: *добродію бригадире і добродію бригадир, пане лейтенанте і пане лейтенант*.

3. У звертаннях, що складаються із загальної назви та імені, обидва слова вживаються в кличному відмінку. Наприклад: *пані Олено, друже Ярославє*.

4. У звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, загальна назва вживається в кличному відмінку, а прізвище — в називному. Наприклад: *Добродійко Квітка, пане Іваничук*.

286. Поставте подані сполучення слів у кличному відмінку і запишіть. З утвореними формами складіть три речення, запишіть їх.

Іван Пилипович, Георгій Андрійович, Ярослава Дмитрівна, Світлана Василівна, пан професор, добродій меценат, друг Петро, колега Віталій, добродійка Степанюк, кобзар Вересай.

287. Переробіть речення, замінюючи підмети звертаннями. Новоутворені речення запишіть.

Зразок. *Зеленіють доли і лужечки. — Зеленійте, доли і лужечки.*

1. Бережно ставитися до книжок повинні всі учні. 2. Юні натуралісти оберігають ліси, насаджують дерева. 3. Студент Петренко підготує невелике наукове повідомлення. 4. Друг Ярослав допоможе підібрати мені необхідний матеріал для реферату. 5. Пані Олена принесла цікаву книгу з хімії. 6. Колега Середа уважно занотує всі повідомлення.

288. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Друг мой Андрей, жизнь состоит из многих испытаний, перед которыми человек бывает бессилён. 2. Добрый вечер, господа гимназисты! Хорошо ли вы отдохнули? 3. Георгий Максимович! На пути из Киева в Москву мы, к сожалению, не сможем остановиться в Брянске. 4. Товарищ Иванов, никогда не стоит пасовать перед предрассудками. 5. Я вам очень благодарен, господин профессор, за мудрый совет (За К. Паустовским).

состоятъ — тут: *склада́тися*
испытáние — *випробува́ння*
предра́ссу́док — *забобби*
совета́ — *пора́да*

ЗВЕРТАННЯ

289. І. Прочитайте виразно текст.

Спілкування починається зі звертання. Звертатися можемо до знайомої і незнайомої людини, старшої від себе й молодшої, до свого керівника й підлеглого працівника. І кожного разу робимо це по-іншому.

До незнайомої людини, з якою зустрічаємося вперше, дуже часто звертаються опосередковано, уникаючи слів звертання: *«Пробачте, я не знаю...», «Вибачте, я хотів би...», «Скажіть, будь ласка...», «Допоможіть, будьте ласкаві...»* Доречно тут було б вжити такі звертання: *пане, пані, панно, добродію, добродійко.*

Звертання *пане, панове* в українській мові мають давню традицію. Саме так зверталися один до одного козаки, у старовинних колядках вживається *пане господарю*. Це звертання використовували й селяни. Його застосовували в міжнародних відносинах, звертаючись до високих посадових осіб: *пане Посол, пане Міністре, пане Президенте*. Слова *добродій, добродійка* наперед дають зрозуміти, що людину, до якої звертаються, вважають здатною лише на добрі вчинки. Можна також поєднувати ці два звертання: *пане добродію, пані добродійко*. Нерідко до них приєднуються означення: *шановний пане, шановна пані*. На офіційному зібранні найуживанішим є звертання: «*Шановні (вельмишановні) пані й панове!*»

Між знайомими людьми, об'єднаними спільними ідейними засадами, можливе звертання *друзі, любі друзі, шановні колеги, поважне товариство*.

Звертання *громадянине, громадянко, громадяни* прийняте переважно під час спілкування у громадських та судових установах.

Знайому людину, офіційно звертаючись, варто називати на ім'я й по батькові в кличному відмінку: *Миколо Степановичу, Алло Георгійовно*. У жодному разі не слід скорочувати звертання лише до по батькові: *Степановичу, Георгійовно*. Можна, проте, називати тільки на ім'я, додаючи до нього слова *пане, пані*: *пане Миколо, пані Олено*.

У ділових, офіційних звертаннях завжди вживається пошанна форма *Ви* незалежно від віку й становища співрозмовників (З довідника).

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Як варто звертатися до незнайомих людей?
2. У яких ситуаціях спілкування доречними будуть звертання *пан, добродій, колеги, друзі*?
3. Які звертання є усталеними у громадських та судових органах?
4. Розкажіть про те, як потрібно звертатися до співрозмовників в офіційній обстановці.
5. Складіть діалог за ситуацією, зображеною на малюнку (с. 163).

§ 25. Вставні слова (словосполучення, речення)

290. Прочитайте речення. Скажіть, якими словами і якими відтінками значень вони різняться.

1. Дощ уже закінчився. 2. Дощ уже, здається, закінчився.
3. Дощ уже, безперечно, закінчився. 4. Дощ уже, кажуть, закінчився. 5. Отже, дощ уже закінчився.

Вставні (рос. вводные) — це такі слова або словосполучення, за допомогою яких мовець виражає своє ставлення до того, що повідомляє.

Вставні слова граматично не пов'язані з іншими членами речення і самі членами речення не бувають. Наприклад: *Одним із символів України стала, безумовно, біла хата* (В. Скурятівський).

291. Уважно розгляньте таблицю, підготуйте зв'язну розповідь про групи вставних слів за значенням.

ГРУПИ ВСТАВНИХ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Що виражають	Вставні слова і словосполучення
1. Упевненість	<i>дійсно, безперечно, справді, без сумніву, само собою зрозуміло, ясна річ, напевно</i>
2. Невпевненість	<i>очевидно, напевно, здається, мабуть, сподіваюсь, можливо</i>
3. Різні почуття	<i>на щастя, на радість, на жаль, на сором, як на біду, чого доброго, дивна річ, нівроку</i>
4. Джерело повідомлення	<i>по-моєму, по-твоєму, як кажуть, за словами..., на думку..., як відомо, за повідомленням..., як мені думається..., за визначенням...</i>
5. Порядок викладу думок	<i>по-перше, по-друге, по-третє, нарешті, отже, таким чином, значить, одним словом, можна сказати, між іншим, наприклад, з одного боку</i>
6. Ввічливість, привернення уваги співрозмовника	<i>розумієте, уявіть собі, зрозумійте, вірите, послухайте, погодьтеся, бачиш, дозвольте, даруйте, прошу Вас, вибачте</i>

292. Прочитайте речення, знайдіть вставні слова. Визначте, до якої групи за значенням вони належать. Зробіть висновок про розділові знаки при вставних словах.

1. Мабуть, людині не можна відриватися від рідного берега (Ю. Мушкетик). 2. Доброго, кажуть, дождити треба, а лихе — саме прийде (Панас Мирний). 3. Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні ранки... (М. Хвильовий). 4. Ну, словом, є чимало дивних див у цім саду (М. Рильський). 5. Рів, розуміється, тільки згори здавався таким глибоким (В. Винниченко). 6. Повітря в горах дуже прозоре, отже, і видимість тут набагато краща, ніж на рівнині (О. Гончар). 7. На диво, Тимко одразу пристав на мою пропозицію (В. Нестайко).

Вставні слова і словосполучення в усному мовленні не завжди виділяються паузами, але на письмі обов'язково відокремлюються комами. Наприклад: *Може, сонце правди хоч крізь сон побачу* (Т. Шевченко).

Ніколи не бувають вставними слова *навіть, майже, приблизно, все-таки, мовби, неначе, нібито* і не відокремлюються комами.

293. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки, розкриваючи дужки. Прокоментуйте вживання ком при вставних словах.

1. Відступати нам (по) перше пізно (по) друге немає підстав (В. Собко). 2. Досі дні стояли теплі сонячні а сьогодні мов (би) (на) гріх задощило (Ж. Тищенко). 3. Може ви чували коли (небудь) про побратимство? Це наш січовий звичай (П. Куліш). 4. Випадково ясна річ може на вас налетіти табун гусей, іноді навіть можете потрапити на гусячу вграю, але що (ж) то за полкування, коли воно випадкове? (Остан Вишня).

294. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Знайдіть вставні слова. Визначте, до якої групи за значенням вони належать.

По-справжньому літо, здається, починається тоді, коли настають Зелені свята (Трійця). За давньою традицією на заплавах річок, на болотах і на берегах озер рвуть лепеху, приносять цілими снопами, розтрушують під ногами у дворі, у хаті. І топчеться, і терпко пахне прив'яле татарське зілля...

Відомо кілька пояснень того, як аір (лепеха, татарське зілля) був занесений у наші краї з півдня. Кажуть коріння лепехи принесли на нашу землю татарські коні в розцілинах копит. Коли ординці переправлялися через річки чи поїли коней, то коріння аіру вимивалося на березі. За іншими переказами, нападники мали коріння аіру за талісман і ним освячували всяку воду. Отже, здійснюючи свої жахливі наскоки, ординці кидали в річки й озера шматочки коріння, де воно згодом приживалося.

Після страшних ординських набігів виростали довгі, як шаблянки, зелені листки лепехи. Тому-то і рвали їх, топтали, щоб потопталася біда. З часом рослина стала звичною, люди почали уважніше приглядатися до неї, вивчати її властивості.

Прижилася лепеха на нашій землі, служить людям, але, ясна річ, залишилася в пам'яті чужинським зіллям (Л. Павленко).

Нам Трійця пахне лепехою

Дієслова *кажуть, було, здається, думаю*, прислівники *звичайно, можливо, імовірно*, іменники *жаль, правда* можуть виступати то як вставні слова, то як члени речення.

Члени речення відповідають на питання і пов'язуються з іншими словами в реченні. Вставні слова можна замінити синонімічними.

Вставні слова

***Видно**, ми не впраємося вчасно з роботою (І. Цюпа).*

***Мабуть**, ми не впраємося вчасно з роботою.*

***Словом**, ви вийшли на лугові озера, на очерета й на тихі-тихі плеса (Остап Вишня).*

***Коротше кажучи**, ви вийшли на лугові озера, на очерета й на тихі-тихі плеса.*

Члени речення

***Видно** шляхи полтавській і славу Полтаву (І. Котляревський).*

***Словом** можна вбити й оживити, поранити й вилікувати, посіяти тривогу й безнадію і одухотворити, розсіяти сумнів і засмутити, надихнути на працю і скувати сили душі... (В. Сухомлинський).*

Варто також розрізняти сполучники *проте, однак* і однозвучні вставні слова. Сполучники вживаються між однорідними членами речення і частинами складного речення. Вставні слова мають незвичний порядок у реченні.

Сполучники

*Усе послуло, **однак** нічна тиша повна всякими звуками (М. Коцюбинський).*

Вставні слова

*Усі замовкли. **Павло, однак**, довго не міг заспокоїтися (Панас Мирний).*

295. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. З'ясуйте, у яких реченнях виділені слова є вставними, а у яких — членами речення. Поставте, де треба, розділові знаки.

1. Відч..няли люди широко ворота, пол..вали на щастя дорогу, щоб завжди таким багатим був двір (І. Цюпа). На щастя нас обм..нула зла негода (О. Гончар). 2. І того **можливо** не знайду я слова, щоб наш пр..красний оспівати світ (М. Рильський). У цьому світі, як у казці, все **можливо** (К. Тищенко). 3. Остапові пощастило **однак** зач..питися за якусь пр..бережну вербу (М. Коцюбинський). Сонце зайшло **однак** його було ще видно (О. Гончар). 4. **Напевно** це й справді не жінка, а саме літо йде собі за городами й лісами й, співаючи, нах..ляється до сунічників і гр..бовищ, піднімає руки до плодючого дерева (М. Стельмах). Хлопець про це не знав **напевно**, мав лише здогадки (В. Кава).

Дуже близькими до вставних слів є слова-речення (стверджувальні слова *так, аякже, авжеж, гаразд*, заперечне *ні*, питальні *що ж, а що*).

В усному мовленні слова-речення та вигуки виділяються паузами, на письмі — комами, знаками оклику, тире.

1. На початку речення слова-речення та вигуки виділяються комою або знаком оклику (залежно від інтонації), наприклад: 1. *О, як розцвів могутній рідний край!* (В. Сосюра). 2. *Гей, гей! Море грай, реви, скелі ламай!* (Т. Шевченко).

2. У середині речення слова-речення та вигуки виділяються з обох боків комами або, якщо при них є знак оклику, — тире, наприклад: 1. *Таке — ні! — не повториться ніколи* (М. Бажан). 2. *Всі, у кого серце вірне сонцю нашої весни, сійте зерно — гей! — добірне в нерозмежені лани!* (М. Рильський).

3. Слова *о, ой, ох і, ну й*, якщо їх вжито в ролі підсилювальних часток, комами не відокремлюються, наприклад: *Ой летіли лебедоньки через темний бір, поронили біле пір'я та й у батьків двір* (М. Рильський).

296. Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи, де треба, розділові знаки.

1. Ох і (не) стелися хрещатий барвінку та й по крутій горі. Гей (не) втішайтесь злії воріженьки та й пригодоньці моїй (*Нар. творчість*). 2. Ох тієї очі темніші ночі, хто в них задивиться, й сонця (не) схоче (*І. Франко*). 3. О слово будь мечем моїм! Ні сонцем стань вгорі спинися осяй мій край і розлетися дощами судними над ним (*Олександр Олесь*). 4. О так нема (ні) де на світі краю за рідний край, на всій землі (не) має! (*В. Сосюра*). 5. Ах які вишневі ті світанки, наче птиці ходять по землі (*А. Малишко*).

297. Розв'яжіть мовну задачу.

Прочитайте варіанти того самого речення. Скажіть, якими відтінками вони відрізняються.

1. Так, минуло вже кілька довгих хвилин. 2. Так минуло вже кілька довгих хвилин.

Вставні словосполучення і речення можуть вносити в речення додаткову інформацію, яка доповнює основне повідомлення, наприклад: *Василь Семенович (так звали діда) був у піднесеному настрої* (В. Козаченко).

Залежно від того, як вимовляються вставні конструкції, що вносять додаткову інформацію, вони виділяються з обох боків комами, тире або дужками. Їхня ж інтонація залежить від змісту речення і волі автора. У кінці таких конструкцій може ставитися знак питання або знак оклику.

1. Якщо вставні словосполучення (речення) вимовляються таким самим тоном, як і основне повідомлення, вони виділяються з обох боків **комами**, наприклад: *І золотої, й дорогої мені, щоб знали ви, не жаль моєї долі молодой* (Т. Шевченко).

2. Якщо вставні конструкції вимовляються підвищеним тоном, вони виділяються **тире**, наприклад: *Коли тут — лихо мені тяжке — рознедужався Павло мій* (Марко Вовчок).

3. Якщо вставні словосполучення (речення) вимовляються пониженим тоном, вони виділяються **дужками**, наприклад: *Білясте море (воно наче вкрите на ніч рядном) потягується слабо в сонній млоті і ніжно викидає на берег перші хвилі* (М. Коцюбинський).

298. Прочитайте речення, правильно інтонуючи вставні конструкції, що вносять у речення додаткову інформацію.

1. Побачив Вовк (він недалечко був) та й дума: «Лев, мабуть, дурницький». 2. Примір недовго б показати, та — цур йому! Нащо чіпать. А щоб кінці як-небудь поховать, я хочу байку розказати. 3. Погане, я чував, життя собаче. Недобре ж і Вовкам. 4. Почув Шпак (мабуть, від Сороки), що Соловейка хвалить всяк. 5. Скажу я, добрі люди, й вам (до казки приказка годиться хоч і панам): не плюй в колодязь: пригодиться води напиться. 6. Вовків же — лихо тяжкес! — уже й не зупинить (З тв. Л. Глібова).

299. Спишіть речення, ставлячи замість рисок потрібні розділові знаки.

1. Чи не краще б залишити тут Остапа / вона йому однаково нічим не годна допомогти / та самій метнутись і пошукати виходу. 2. З чагарів та з нив таких рідних і милих / почув це зразу! / натовпом знялись давні згадки дитинства (З тв. М. Коцюбинського). 3. Чужа душа / давно сказали / повіта тьмою для усіх (В. Сосюра). 4. За вікном / згори було видно / шуміло, вирувало залите сонцем місто (С. Склярєнко). 5. Всього лиш тому півгодини / не вже півгодини пройшло? / цієї легкої машини на світі іще не було (В. Бичко). 6. Полювання / як ви потім побачите / вимагає чимало часу (Остан Вишня).

300. Прочитайте пари речень. Друге речення переробіть на вставну конструкцію. Новоутворені речення запишіть.

З р а з о к. *Годинник показував зовсім не ту годину. Що з ним? — Годинник — що з ним? — показував зовсім не ту годину.*

1. У цьому ставку риби не було зовсім. Про це я довідався згодом. 2. Страшна звістка застала мене вдома. Бодай такого нікому не переживати! 3. Хлопець злякано вдивлявся в темряву, намагаю-

чись зрозуміти дивний шелест. У страху очі великі. 4. Катер стрілою мчав по Дніпру. Аж вітер свистів у вухах. 5. Літак білим птахом пронісся над нами. Він несподівано виринув із хмар.

301. Спишіть текст, ставлячи розділові знаки.

Я дивлюсь на юного співрозмовника й замислююся. Справді чи знаємо ми своїх предків? Ну скажімо діда можемо назвати на ймення, а ось уже прадіда?.. Між тим, хизуючись серед товариства, називаємо найвіддаленіше плем'я африканської країни. Пам'ятаємо рік, матч, навіть хвилину, коли той чи той футболіст забив гол. А ось найближчого предка чи історичну пам'ятку, що сиротіє на околиці села, на жаль почасти лишаємо поза увагою. А це ж без сумніву наша історія, наша жива пам'ять. Недарма ж Максим Рильський писав: «Мені мабуть ніколи не докучить повторювати, що хто не знає свого минулого, не вартий свого майбутнього». Що й сказати прекрасні слова! (За В. Скурятівським).

302. Перекладіть лист Володимира Маяковського до матері українською мовою і запишіть.

ДОРОГАЯ, МИЛАЯ И РОДНАЯ МАМОЧКА!

Вы самая хорошая и добрая мама на целом свете и поэтому, конечно, уже на меня не сердитесь за то, что я не сумел зайти перед отъездом. Я уехал страшно неожиданно. Словом, я бежал на поезд прямо из института. Сейчас пишу из Новочеркасска. Через час еду в Ростов...

Целую Вас, родная мамочка.

Ваш Володя

сердиться — тут: *ображатися* *неожиданно* — *раптово*

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

Я ПИШУ ТОВІ ЛИСТА

303. І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати півтори хвилини). Визначте тему й основну думку висловлювання.

Хто з вас не писав чи принаймні не отримував листи? Мабуть, немає такої сім'ї, в яку б вони не приходили. Поступаючись у швидкості передачі інформації телефону, телексу, факсу, комп'ютерному зв'язку, лист має безперечні переваги, коли справа стосується обсягу повідомлення, ґрунтовності викладу аргументів, особистісних прикмет його змісту і форми.

Важливість цього засобу спілкування між людьми зумовила й потребу дотримуватися певних правил етикету листування. З історії відомо, що стародавні римляни листів не підписували, хіба що це був лист до самого імператора. Тривалий час на листах не зазначали адреси, а кореспонденцію передавали через посланця безпосередньо адресатові. Сучасні форми листування виникли півтора століття тому в Англії. Їх винайшов лондонський художник Вільям Еглі — укладач першої вітальної листівки.

Листи, що містять неофіційні повідомлення однієї особи іншій, називають приватними. Їх мовлення невимушене, відкрите для елементів практично всіх стилів — яскравих художніх образів, індивідуально-авторських неологізмів, суспільно-політичної лексики, діалектних слів і строгих формул наукового стилю.

Існують узвичаєні, спільні для всіх країн правила оформлення кореспонденції. Передусім — це обов'язковість вступних звертань і заключних формулювань — форм ввічливості. За змістом листи мають бути логічними, зрозумілими, коректними, а за формою — орфографічно бездоганними, без виправлень, написаними на білому папері письмового формату, охайно згорненими, не більше ніж удвічі.

Сьогодні майже всі листи, крім приватних, друкують на комп'ютері, але підпис має бути від руки і чіткий. Листи з привітанням, запрошенням, подякою, з висловленням співчуття завжди пишуть від руки. Це свідчить про щирість відписувача, довірливість тону його послання, про особистий інтерес до події в житті адресата. Якщо лист має кілька сторінок, їх слід пронумерувати.

Листи рідних і дорогих людей часто зберігають протягом тривалого часу, іноді передаючи із покоління в покоління. Листи — то ми, наші думки й наміри, вияв уваги до людини, люб'язного ставлення до навколишніх, то — наша пам'ять.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Яку перевагу має листування над телефонним і комп'ютерним зв'язком?
2. Які листи називають приватними?
3. Які ви знаєте узвичаєні, спільні для всіх країн правила оформлення кореспонденції?
4. Пригадайте, як треба підписувати конверт.

304. I. Прочитайте уривок із листа Василя Стуса до сина. Зверніть увагу на вживання звертань і вставних слів.

Любий сину! Кожен повинен стежити і за своїм тілом, і за душею. Коли я був у твоєму віці, то регулярно влаштовував собі сповідь, що я зробив доброго, що злого. Я картав себе за недобре, отже, виробив здатність дбати про душу. Синочку, чиста душа — то запорука людського здоров'я. Безперечно, завжди було приємно згадувати все,

що зробив доброго, бо тільки воно вводить нас у коло інших людей, робить їх братами, а не просто сусідами. Дбай про своїх друзів: вони повинні бути добрі. А добрі друзі допомагають нам ставати кращими (За В. Стусом).

II. Складіть і запишіть листа до близької людини, вживаючи звертання і вставні слова.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТВІР-РОЗДУМ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

305. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Мораль — одна із форм суспільної свідомості, сукупність норм поведінки в суспільстві, у сім'ї, що спирається на громадську думку, на переконання, традиції і звички.

Слово *мораль* прийшло із Франції, а у Францію із Давнього Риму, але поняття про мораль, тобто про правила поведінки людини серед інших людей, існувало, безперечно, задовго до того, як з'явилося це слово. Про мораль можна сказати просто: це загально-визнане поняття про те, що таке добре і що таке погано.

Поняття про мораль формуються в конкретних історичних умовах. Наведемо приклад. Наша сучасна мораль передбачає, що до дітей потрібно ставитися лагідно, а тим більше — до хворих дітей. Це визнають усі. У транспортній тисняві навіть людина поважного віку поступиться місцем хворій дитині. Це моральні норми сучасного суспільства. Та чи завжди вони були такими. Ні. Наприклад, відповідно до закону Лікурга, за яким Стародавня Спарта жила не одне століття, дітей піддавали спеціальному огляду. Якщо в малюка виявляли фізичну ваду, яка заважала згодом стати повноцінним воїном, його вбивали, скидаючи в Алофети — глибоку ущелину в горах.

Мораль на словах і мораль у діях — зовсім не те саме. Моральне знання про добре й погане — справа індивідуальна, особиста і відповідальна (З журналу).

II. Підготуйтеся до стислого усного переказу тексту.

306. I. Прочитайте твір-роздум на морально-етичну тему, складений восьмикласницею.

ЧИ ПОТРІВНА СУЧАСНІЙ ЛЮДИНІ ГІДНІСТЬ?

Кожна людина неповторна від народження. Усі ми маємо різну зовнішність, характер, здібності. Протягом усього життя людина формує певне ставлення до себе самої — почуття гідності, яке залежить від трьох чинників: виховання, оточення, духовної сили особистості. Коли людина втрачає почуття гідності, вона стає неповноцінною.

Людина без гідності не може опиратися життєвим обставинам, пливе за течією. Вона ніколи не отримас високої і відповідальної посади: її відштовхнуть сильніші натури. Вона може стати подібною до футбольного м'яча, який б'ють ногами, або на цапа-відбувайла, на якого зганяють злість. Така людина здебільшого пригнічена, а тому небезпечна. Вона зробить усе, що їй накажуть вищі й сильніші, зовсім не задумуючись над моральністю та справедливістю наказу. Така людина подібна до дволикого Януса (бога римської міфології, що мав два обличчя, символ мінливості й невірності). Не маючи гідності, вона не має й переконань.

Одним із видів людської гідності є національна гідність. Позбавлена її людина не відчуває приналежності до будь-якої нації, тому здатна терпіти гноблення свого народу. Вона не стане на захист національних і культурних цінностей, їй байдуже, в якій державі вона житиме завтра. Вона не поважає минулого, а значить, у неї немає й майбутнього. Така людина здатна зрадити свій народ, свою країну, навіть не відчуваючи при цьому жодних докорів сумління. Тому такі люди не варті звання громадянина.

Гідність — це самоповага, вміння людини шанувати саму себе. «Шануй сам себе — шануватимуть і люди тебе», — стверджує народна мудрість. А якщо поважаєш сам себе, Людину в собі — значить, поважатимеш інших, особливо тих, кого любиш.

Не можна плутати почуття власної гідності із зверхністю, з одним із смертних гріхів — гординою. А відрізнити їх дуже просто: людина з почуттям власної гідності ніколи не принижуватиме інших, тоді як горда людина показуватиме всім свою зверхність, даючи іншим відчути себе нікчемними й непотрібними.

Гідність є основою моральності людини. Той, хто поважає себе, ніколи не зважиться на низьку та підлу справу, не зрадить, не залишить ближнього в скрутну хвилину.

II. Уважно розгляньте пам'ятку. Поміркуйте, чи відповідає твір восьмикласниці усім зазначеним вимогам.

Як писати твір-роздум на морально-етичну тему

- 1. Добре обміркуйте тему, визначте основну думку майбутнього висловлювання.*
- 2. Складіть план твору.*
- 3. У вступі до твору скажіть про те, як ви розумієте вихідні поняття. Підготуйте читачів або слухачів до сприйняття основної думки.*
- 4. Розкрийте головну думку в основній частині твору, наведіть приклади з життя чи літератури, процитуйте висловлювання видатних людей.*
- 5. У висновку зробіть узагальнення з теми.*

III. Напишіть твір-роздум на морально-етичну тему «Друга знаходить щастя, а перевіряє біда».

МОВНИЙ РОЗБІР

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР РЕЧЕНЬ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)

Речення зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями) розбираються за схемою, вміщеною на с. 95. Слід зазначити, що речення ускладнене звертанням або вставним словом.

О земле втрачена, явися бодай у зболеному сні, і лазурово посміхнися, і душу порятуй мені (В. Стус).

Зразок усного розбору

Речення розповідне, неокличне, просте, односкладне з головним членом присудком — означено-особове, поширене, повне, ускладнене однорідними присудками і поширеним звертанням.

Граматична основа складається тільки з простих дієслівних присудків: *явися, посміхнися, порятуй. Явися (де?) у сні* — обставина місця. *Сні (яком у?) зболеному* — узгоджене означення. *Посміхнися (як?) лазурово* — обставина способу дії. *Порятуй (що?) душу* — додаток. *Порятуй (ком у?) мені* — додаток. Поширене звертання *о земле втрачена* граматично не пов'язане з членами речення, виділяється комою.

Зразок письмового розбору

О земле втрачена, явися бодай у зболеному сні, і лазурово посміхнися, і душу порятуй мені (Розпов., неокл., просте, односкл. (означ.-особ.), пошир., повне, ускл. однор. присудками і пошир. звертанням).

307. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір трьох речень (на вибір).

1. Я всі слова свої незлі всю душу пристрасної вдачі тобі Вітчизно віддаю (П. Воронько). 2. Здавалося вербовий пеня витяг із землі своє коріння та причвалав між люди (М. Коцюбинський). 3. Місяцюкнязю нічкою темною тихо пливеш ти стежкою таємною (І. Франко). 4. За Україну з вогнем завзяття рушаймо браття всі вперед (М. Вороний). 5. О люди люди свою душу не замикайте на замки (П. Тичина). 6. Чисте небо не налягало на гори а навпаки своєю високою легкою синявою довершувало гармонійно доповнювало їх (О. Гончар).

308. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть синтаксичний розбір першого і останнього речень.

Наконець-то выпал первый снег. К этому времени стали совсем белыми горностаи и ласка. Они как будто ждали, когда поля покроются снежным одеялом. Эти хищники — яростные враги грызунов. Замечено, например, что если в стогу сена поселяется горностаи или ласка, через некоторое время не остаётся ни одной мыши.

Ласка чатує на мишу

Между прочим, ласку легко узнать. Тело у неё тонкое, длинное, необычно гибкое и сильное. Она может проникнуть в любую мышиную норку. Ласки, как и горностаи, передвигаются скачками.

Берегите этих хищников. Они, без сомнения, приносят неоценимую пользу (За В. Біянки).

как будто — нібито
одеяло — ковдра
стог — копіця

между прочим — між іншим
гибкий — гнучкий
передвигаться — пересуватися

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які слова в реченні не бувають його членами?
2. Що таке звертання?
3. Як виражаються звертання? Наведіть приклади.
4. Які звертання називаються непоширеними, а які — поширеними?
5. З якою інтонацією вимовляються звертання? Як вони виділяються на письмі?
6. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Вандуристе орле сизий Добре тобі брате. 2. Рости рости моя пташко мій маковий цвіте. 3. Катерино серце мое Лишенько з тобою! Де ти в світі подінешся з малим сиротою? 4. Спасибі зіронько минає день неясний мій (З тв. Т. Шевченка).

7. Що таке вставні слова?
8. Які відгінки, думки й почуття виражаються вставними словами (словосполученнями, реченнями)? Наведіть приклади.
9. Як виділяються вставні слова на письмі?
10. Складіть і запишіть по два речення зі словами *правда, на щастя* так, щоб вони в одному реченні були членами речення, а в другому — вставними словами.

11. Як вимовляються вставні словосполучення і речення, які вносять у речення додаткову інформацію? Як від інтонації таких конструкцій залежать розділові знаки?

12. Спишіть речення, замінюючи риски потрібними розділовими знаками.

1. Мовою, серцеві близькою /слово в ній кожне ясне!/ лагідною, люди вітали мене (*Г. Шаповал*). 2. У той день /не забуду його ніколи/ я зрозумів ціну життя (*А. Головка*). 3. Дідусь /як потім розповіла бабуся/ ретельно готувався до мого приїзду (*В. Кава*).

13. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. Буває, пригадається в дорозі широких літ розорана межа.
2. О, скільки ласк і невичерпних сил таїш в собі ти, українська земле!
3. Здається, вогнем чудесним сяють зорі з дніпровських круч.
4. Києве мій! Янтарями живими твій килим вечірній розлитий (*З тв. Д. Луценка*).

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

309. І. Прочитайте виразно текст.

СОНЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИКИ

Рід Лисенків походить із козацької старшини часів Богдана Хмельницького. Засновником роду вважається легендарний гайдамацький ватажок Вовгура Лис, сподвижник Максима Кривоноса. Микола Лисенко поєднав у собі заповідану предками відданість національній ідеї з непересічним музичним обдаруванням. За висловом нашого сучасника — Лисенкового праправнука, теж Миколи Віталійовича і теж музиканта, «Микола Лисенко змінив козацьку шаблю на диригентську паличку і зброєю в боротьбі за незалежність України зробив народну пісню».

Народився майбутній композитор 1842 року в селі Гриньки на Полтавщині. Мати, Ольга Єремівна, помітивши здібності п'ятирічного сина, починає його сама вчити гри на фортепіано. Хлопчик вражає всіх чистотою гри, а також дивовижною легкістю, з якою засвоював мотиви і підбирав їх на фортепіано. У дев'ять років Микола написав перший музичний твір — «Польку».

Микола Лисенко

Класична музична освіта поєднувалася з іншою стихією, що панувала за стінами панського будинку,— українською народною піснею.

У вісімнадцять років Микола Лисенко вступає на природничий факультет Харківського університету, де вже навчався його троюрідний брат Михайло Старицький. Наступного року брати перевелися до Київського університету. Тут юнаки потрапляють у коло прогресивного студентства, що входило до «Старої громади». Під впливом програми, наміченої цією організацією, Микола Лисенко збирає і обробляє народні пісні, працює над «Словником української мови», перекладає загальнодоступні підручники, створює хор Київського університету.

Близьке захистивши кандидатську дисертацію, Микола все ж обирає справою життя музику і їде до Лейпцизької консерваторії. Матеріальна скрута змушує студента зробити неможливе: чотирирічний курс навчання він опановує за два роки.

У Лейпцизі Лисенко видає перші твори — «Сюїту на теми народних пісень у формі старовинних танців», перші два «Збірники обробок народних пісень». За життя він видасть сім таких збірників по сорок пісень.

Тоді ж виходить і перший випуск Миколи Лисенка «Музика до «Кобзаря» Тараса Шевченка». Творчість великого Кобзаря надихала композитора все життя. Багато із Шевченкових творів у музичному супроводі Миколи Лисенка стали улюбленими народними піснями.

З легкої Лисенкової руки виник гурток «Плеяда молодих українських літераторів», який дав путівку в життя Лесі Українці, Людмилі Старицькій-Черняхівській, Сергієві Єфремову, Володимирові Самійленку та багатьом іншим талановитим письменникам і громадським діячам.

Визначною подією стала спільна робота Миколи Лисенка та Михайла Старицького — оперета «Різдвяна ніч» (перероблена пізніше на чотириактну оперу). Прем'єра «Різдвяної ночі» у виконанні аматорського колективу 24 січня 1874 року стала днем народження українського оперного театру.

Микола Лисенко написав одинадцять опер, а співпрацюючи з корифеями українського театру, уклав музику ще до десяти драматичних вистав.

Головного свого дітища — опери «Тарас Бульба» — композитор на сцені так і не побачив. 6 листопада 1912 року Микола Віталійович помер. Похорон композитора став багатолюдною демонстрацією величі української культури.

«Лисенка, цього прекрасного композитора, який полонить красою своєї музики, ми сміливо можемо назвати сонцем української музики», — говорив Костянтин Станіславський (за Р. Скорудьською).

II. За самостійно складеним планом підготуйте стислий усний переказ тексту.

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

Ви дізнаєтесь

- про те, що означає поняття «відокремлення», які члени речення і за яких умов можуть відокремлюватися;
- про вживання розділових знаків при відокремлених й уточнювальних членах речення.

Ви навчитесь

- будувати речення з відокремленими, зокрема уточнювальними, членами речення;
- правильно інтонувати речення з відокремленими й уточнювальними другорядними членами;
- виділяти відокремлені члени речення відповідними розділовими знаками.

§ 26. Поняття про відокремлення. Відокремлені другорядні члени речення. Відокремлені означення

Другорядні члени речення, які для підсилення їх смислової ролі виділяються в усному мовленні інтонацією і паузами, а на письмі — відповідними розділовими знаками, називаються **відокремленими** (рос. обособленными). Наприклад: 1. Кілометрів зо три ліс тягся, густий, незайманий. 2. Нічого не було чути, окрім одноманітного шуму комиші. 3. Полохливий заєць, причаївшись під кущем, витріщає очі й немов поринає весь у лісове море лісових звуків (з тв. М. Коцюбинського).

310. Прочитайте речення, поставте питання до відокремлених членів речення.

1. Раденько цвірінкали горобці, **гойдаючись на соняшниках, літо з шапок випиваючи.** 2. Рівненські кленочки, **посаджені під шнур, до сонця пнуться та напружуються в бруньках.** 3. Неподалік на чистоводді, **лишаючи за собою два тонких вуса, плыв вуж.** 4. У хліві, **крім ластів'ячого гнізда під кроквою, нічого не було.** 5. Довге волосся, **скручене кубликом, розсипалося і чорними зви-**

вистими струмочками розтеклося по плечах (З тв. Григора Тютюнника).

Відокремлюються означення й виділяються комами на письмі в таких випадках:

1) якщо прикметниковий або дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, наприклад: 1. Під самою кручею застигло болото, повне пташиного галасу (О. Копиленко). 2. І раптом побачив гори, залиті радісним сонцем (М. Коцюбинський);

2) якщо дієприкметниковий або прикметниковий зворот стоїть перед означуваним словом і має відтінок причини, наприклад: Залишена людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні (Д. Павличко);

3) якщо однорідні непоширені означення стоять після означуваного слова, перед яким уже є означення, наприклад: Ось перед нами невеличка хата, чиста, ясна (Панас Мирний);

4) якщо прикметники й дієприкметники (з пояснювальними словами і без них) є означеннями до особових займенників, незалежно від того, чи вони стоять після означуваного слова, чи перед ним, наприклад: 1. Мокрі, стомлені, але радісно осміхнені, ми виходимо в ліс, бредемо стружком (М. Стельмах). 2. А я, молода, на базар ходила (Нар. творчість);

5) якщо означення віддалене від означуваного слова іншими членами речення, особливо присудком, наприклад: Сніг нарешті закружляв, білий і пухнастий (М. Рильський).

311. Прочитайте речення. Прокоментуйте вживання ком при відокремлених означеннях.

1. Благородна дика коза і в стрімкому вихорі-льоті, коли, налякана, вона не біжить, а стелиться над чагарником, над кущами чи поміж дубово-кленово-ясенових стовбурів (*Остап Вишня*). 2. Гори, снігом повиті, бори, морозом побиті, вбрала ти, весно, в зелені пишні шати, як мати (*В. Шурат*). 3. Морозний сніг, блискучий та легкий, здається, падає на серце прямо (*М. Рильський*). 4. Вогка земля мліла в гарячому золоті сонячного проміння, вільна від тіней і холодків (*М. Коцюбинський*). 5. Людина, не позначена любов'ю, не зможе звести серце для добра (*В. Коротич*). 6. Переляканий і стривожений, я вискакую в затоплений місячною повинню двір (*М. Стельмах*).

312. Прочитайте речення. Переробіть невідокремлені означення на відокремлені. Перероблені речення запишіть.

Зразок. Уже було видно вкриті лісом гори. — Уже було видно гори, вкриті лісом.

1. Поміж двома горбками виднілося промите дощовою водою провалля. 2. Притулені на горах або сковані в проваллях дерева були наскрізь пронизані сонцем. 3. По обсаджений тополями дорозі їхали люди в місто. 4. Викупаний сонцем колос уклоняється ниві. 5. Порізаний вибалками та ярами степ лежав під крилами літака (З *тв. О. Гончара*).

- 313. Попрацюйте самостійно.** Спишіть спочатку речення з невідокремленими дієприкметниковими зворотами, а потім — з відокремленими. Поставте, де треба, розділові знаки.

1. Серед хати стояв застелений білою скатертиною стіл. 2. Вербові кілки колись густо повтикувані в землю стали високими вербами. 3. Вузькі глибокі щілини темніли внизу вкриті тінню і манили до себе чарівною свіжістю і прохолодою. 4. Від високої скелі починався рів обсаджений густою дерезою. 5. Ставок обсаджений густим кучерявим верболозом був схожий на зелену підкову. 6. Прикований залізяками до скель місток висить високо за скелею (З *тв. І. Нечуя-Левицького*).

- **314.** Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмикласники склали речення з відокремленими означеннями, вираженими дієприкметниковими зворотами. Сашко записав у зошиті: «*Поле вкрите білою ковдрою снігу*». Ярослав склав таке речення: «*Поле, вкрите білою ковдрою снігу, зачарувало мене*». Хто правильно виконав завдання?

- 315.** Прочитайте речення, знайдіть граматичні основи. Переробіть і запишіть речення, зробивши присудок із залежними словами відокремленим означенням.

Зразок. Жито розбуджене весняним легким вітерцем. — Жито, розбуджене весняним легким вітерцем, злегка зашелестіло.

1. Галявина освітлена місячним сяйвом. 2. Трава вкрита великими краплями роси. 3. Шлях розмитий весняними дощами. 4. Стежка в траві протоптана десятками ніг. Хмарки освітлені надвечірнім сонцем.

- 316. Попрацюйте в парах.** Пригадайте, як в українській мові творяться активні дієприкметники. Перекладіть словосполучення українською мовою, із трьома з них складіть речення.

Почерневшее от грозových туч небо; увядший от зноя цветок; пылающий костёр; покрасневшие от мороза щёки; зеленеющее вдалеке поле; нависший над озером туман, поседевшая от горя женщина; волнующие впечатления; рассказывающий о своих впечатлениях зритель.

317. Прочитайте речення з однорідними і неоднорідними означеннями. Перебудуйте і запишіть речення, роблячи однорідні означення відокремленими.

Зразок. *Польові жовті, білі, рожеві, сині квіти сплїталися в дивовижний килим.* — *Польові квіти, жовті, білі, рожеві, сині, сплїталися в дивовижний килим.*

1. Товаришеве добре, щире, лагідне слово здатне розтопити кригу зневіри. 2. Сухі дубові, соснові дрова стиха потріскували в печі. 3. На галявині серед снігу можна побачити перші тендітні, ніжні паростки сон-трави. 4. Горобина гомінка, галаслива зграйка несподівано спурхнула й перелетіла на стару акацію. 5. Непроглядний сивий, молочний туман пеленою вкрив землю.

318. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки при відокремлених означеннях.

1. Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини налітої зеленім хлібом (*М. Коцюбинський*). 2. Осяяні місячним світлом дерева стояли в цвіту, як наречені (*О. Довженко*). 3. Гори наче розступилися, і за ними сірими похмурими яскрава блакить неба виступала ще нижнішою (*О. Гончар*). 4. Загримів дрібний грім веселий сріблястий наче сміх молодого хлопця (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Місяць закоханий в ніч чарівну сьє щасливий і світить (*Олександр Олесь*).

319. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Самое лучшее в мире — смотреть, как рождается день! В небевспыхнул первый луч солнца, яркий, смелый. Ночная тьма тихонько прячется в ущельях гор и трещинах камней, прячется в густой листве, в кружевах травы, окропленной росой. Высокие вершины горы, поросшие лесом, улыбаются ласково, точно говорят теням ночи: «Не бойтесь — это солнце».

Отягощённые росой, шаловливо покачиваются цветы. Они, хитрые, превосходно знают, что невозможно человеку описать словами их милую красоту (*За М. Горьким*).

вспыхнуть — спалахнути
луч — промінь

отягощённый — обважнілий
шаловливо — грайливо

превосходно — дуже добре

320. Спишіть текст, розкриваючи дужки, ставлячи потрібні розділові знаки.

Так буває (що)весни. Ватко з сином ідуть до свого човна, одмикають і веслюють до горбочків (не)затоплених повинню. Ось перше сухе місце. Заець настраханий людьми бігає по мокрій латці землі. Він напружений наполоханий коче у воду скочити. Його очі великі й опуклі благально дивляться на людей.

Батько обома руками бере (не)щасного зайця вляканого й безпорадного несе його до човна. А (ген)ген ще двоє зайців! Вони причаїлись схожі на два вухаті пеньочки. І такі вони насторожені й безпорадні, так вони вражені тим (не)сподіваним багатководдям.

Батько випускає вухатих (не)подалік від села, за згірком (За *В. Гуцалом*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ПЛАН РОБОТИ

1. Які особливості має офіційно-діловий стиль мовлення?
2. Що таке документ?
3. Які ділові папери ви знаєте?

321. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. До якого стилю мовлення він належить? Визначте тему й основну думку висловлювання.

Якщо вас засмучує усвідомлення того, як іноді бездарно минає час, якщо вам не хочеться постійно відчувати себе в боргу перед минулими днями, якщо ви щиро прагнете робити більше, то ви зможете підкорити час собі.

Щоб устигнути робити більше за якнайменший час, потрібні насамперед дві речі — організованість і самодисципліна.

Припустимо, хтось комусь призначив побачення о сімнадцятій годині. І тут часто-густо набирає сили властива декому розхлябаність. Сімнадцята може настати і о сімнадцятій десять, і о сімнадцятій двадцять, і о сімнадцятій тридцять. Причиною може бути випадкова зустріч з товаришем, електричка, на яку запізнився, черга біля газетного кіоска за свіжим журналом із детективною історією. Іноді сімнадцята цього дня може й зовсім не настати. «Ой, вибач, зовсім закрутився», — почувте ви товаришеве виправдання. А для того щоб не забути всіх запланованих справ, потрібно з вечора по годинах розписати все, що маєш зробити завтра.

Доцільно розташовувати папірці із замітками на письмовому столі. Вони вам завжди допоможуть бути напоготові щодо всіх невеликих справ, про які можна було б зовсім забути. Олівець з папером можуть зберегти навіть час, який ви витрачаєте на обдуму-

вання проблем. Треба щось вирішити? Накладайте дані, що стосуються цього, і перед вами — різноманітні можливі рішення.

Щоб успішно закінчити справу, варто визначити для виконання певного завдання твердий термін. Не розслабляйте себе і не тіште роздумами про те, що термін закінчення справи можна перенести.

Людина, яка себе поважає, ніколи не дає безпідставних обіцянок, яких не зможе виконати. Вона звикла цінувати своє слово. Будемо пунктуальними й у словах, й у вчинках. Пообіцяли — зробили. Взяли зобов'язання — виконали (*З журналу*).

II. Складіть пам'ятку «Як раціонально використовувати час».

322. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Будучи гостями одного дома, мы случайно на письменном столе подростка — сына хозяина дома, увидели личный дневник, на открытой странице которого детской рукой было написано следующее.

Правила, которые я перед собой обязуюсь выполнять

1. Я всегда и во всём ставлю перед собой чёткую цель (как папа).
2. Всё, что я ни делаю, я делаю добросовестно (как мама).
3. Если делать надо, то выполняю непременно (как бабушка).
4. Я стараюсь никогда не обидеть (как дедушка).

Заканчивался этот план самосовершенствования личности фразой: «Я всегда помню, что главное в человеке, а значит и во мне, — совесть и воля» (*М. Поташник*).

случайно — випадково
открытый — тут: розгорнутий
подросток — підліток
непременно — обов'язково
самосовершенствование — самовдосконалення
личность — особистість

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Які риси характеру людини підліток вважає найціннішими? Поміркуйте, чи має він рацію.
2. Які людські якості ви цінуєте у своїх рідних і знайомих найбільше?

323. Складіть план вашої самоосвіти: а) поглиблені заняття з навчальних предметів; б) читання художньої літератури; в) участь у роботі спортивних секцій; г) відвідування театрів і музеїв; р) участь у роботі гуртків художньої самодіяльності.

План роботи — це документ, складений для полегшення організації роботи впродовж певного проміжку часу. У плані міститься перелік заходів, зазначено терміни виконання, визначено відповідальних осіб. Головне в цьому документі — точність, чіткість, стислість формулювання. Найчастіше план роботи складають у формі таблиці.

**План роботи гуртка народних ремесел «Українські традиції»
на I семестр 2016/17 навчального року**

№	Назва заходу	Дата проведення	Відповідальний	Відмітка про виконання
1	Установче засідання	12. 09. 2016 р.	Терентьєва М. С.	Виконано
2	Підготовка до участі у Всеукраїнському конкурсі дитячої творчості «Україна моя вишивана»	27. 09. 2016 р.	Ткаченко О. Л.	Виконано
3	Практичне заняття «І на тім рушничкові...» (Орнаменти-символи в українській вишивці)	09. 10. 2016 р.	Денисюк Г. Л.	Виконано
4	Підготовка конкурсних робіт	15. 11. 2016 р.	Терентьєва М. С.	Виконано
5	Виставка робіт гуртківців «Це моя Україна»	17. 12. 2016 р.	Коляда О. Ф.	Виконано

324. Користуючись поданим зразком, складіть план роботи одного із гуртків, що працюють у вашій школі.

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

325. І. Прочитайте виразно текст.

ГІМН СВОБОДИ, РІВНОСТІ ТА БРАТЕРСТВА

Остаманом Сіркою, відважним ватажком запорожців, Ілля Репін захоплювався з дитинства. Вільнолюбивий дух сміливих захисників Вітчизни став для зрілого художника прообразом Свободи, Рівності та Братерства.

Українське містечко Чугуїв, батьківщина художника, було колись заселене запорожцями. У багатьох родинах зберігалися перекази про військову звитягу предків.

І. Репін. Запорозьці пишуть листа турецькому султанові

Спогади про минушину вплелися в дитинство художника. Історія повдналася з легендами. Вийдеш увечері на тиху вулицю, сядеш на лавочці біля квітника з червоними мальвами — і перенесуть тебе розповіді сивовусих дідів у далеке минуле. Щастило на зустрічі й зі справжніми запорозьцями, які вирушали колись у походи в Туреччину.

Сидить Ілля, нікого не бачачи, окрім блиску шабель, нічого не чуючи, окрім іржання коней і посвисту нагайок. А закінчиться похід, перенесеться він разом із оповідачем у мирні дні Січі. І постане перед ним людина на весь зріст — чесна, пряма, відважна.

Уже дорослим художником Ілля Репін зберігав у пам'яті серця славетну Січ. Він прочитав листа запорозьців турецькому султанові. Писалося це послання в XVII столітті у відповідь султанові Мухаммаду IV, що погрожував утихомирити січовиків. Кожне слово гнівно відкидає загарбницькі зазіхання турецького можновладця: «Не будеш ти годен синів християнських під собою мати: твого війська ми не боїмося, землею і водою будемо битися з тобою».

Глумливий тон листа переніс живописця в ті далекі часи. Ось писар Січі, одна з найпривітніших фігур, умочив гусяче перо в чорнило, і почалася колективна творчість. Один скаже слівце з перцем, інший підтримає. Один жартує, інший вигидає дошкульну характеристику.

Уже на поле спадають сутінки, спалахують у куренях вогні для вечірньої трапези, і дим стовпом піднімається до неба, а запорозьці не знають втоми. Вони тільки увійшли в азарт. Ледве встигає писар виводити слова, що б'ють наповал султана.

Дванадцять років стояло полотно в майстерні художника. Ілля Рєпін знайомиться з істориками Миколою Костомаровим і Дмитром Яворницьким — знавцями української старовини. За їхніми порадами Ілля Юхимович прочитав усе, що було видано про цей дивовижний час в історії України. Художник відвідав Запоріжжя, щоб написати етюди з нащадків запорожців. Деякий час Ілля Рєпін жив у маєтку Василя Тарнавського — в Качанівці. У господаря була велика колекція козацької старовинної зброї. Василеві Васильовичу довелося одягнути кунтуш і позувати. Саме з Василя Тарнавського напише художник отамана Сірка, а історик Дмитро Яворницький стане прототипом писаря.

Довгі години проводив художник біля картини. Навіть ідучи з майстерні, Ілля Юхимович не розлучався із запорожцями. Щовечора він читав дітям оповідання про героїство січовиків, розігрував з ними сцени з «Тараса Бульби» Миколи Гоголя. Сина Юрія навіть поголили під запорожця, залишивши йому лише оселедець. Хлопець носив український костюм.

«Запорожців» і 30 етюдів до них було показано в 1891 році на персональній виставці Іллі Рєпіна, приуроченій двадцятиріччю його творчої діяльності.

Сама картина — гімн вольності. Сміються на картині щиро, від душі. Та сміх — це тільки оболонка. За ним — велика думка. Сміється так весело тільки той, хто не знає рабства (За С. Пророковою).

II. За самостійно складеним планом підготуйте докладний усний переказ тексту.

§ 27. Відокремлені прикладки

Пригадайте, що таке прикладка. Яку синтаксичну роль виконують прикладки?

326. Прочитайте речення і вкажіть у них відокремлені та невідокремлені прикладки.

1. Я чув її, ту мову-чарівницю, і серце рветься ще її почути (В. Самійленко). 2. Ходить вечір, мрійний мій веселик, по Дніпровій сивій ковилі (А. Малишко). 3. І ось Липки — велике, завітчане палісадниками містечко... (М. Чабанівський). 4. Він був родом із Черкащини, давньої козацької сторони (І. Нечуй-Левицький). 5. Ось і він, Дніпро, величний і древній, народна українська ріка! (Ю. Яновський).

Прикладки відокремлюються комами в таких випадках:

1) якщо поширені й непоширені прикладки залежать від особових займенників, незалежно від того, чи вони стоять перед означуваним словом, чи після нього, наприклад: 1. Щастя, воно, як ластівка, живе не під кожним дахом (Л. Талалай). 2. Він, цей незнайомий птах, гордо походжав по гілці (В. Кава);

2) прикладка, виражена загальним іменником, якщо вона стоїть після загальної назви і конкретизує, уточнює її, наприклад: Капітан, хоробрий воїн, ніколи не розгублювався в бою (О. Гончар);

3) прикладка, виражена загальним іменником, якщо вона стосується іменника — власної назви і стоїть після нього, наприклад: Нестор Іванович, учитель німецької мови, міг наперед передбачити всі наші витівки (В. Нестайко). Якщо ж прикладка, виражена власною назвою, стоїть після загальної назви, вона комами не відокремлюється, наприклад: Савчин дід Мамсію розповідає про своє життя (Остап Вишня). Після загальної назви прикладка, виражена власною назвою, відокремлюється тільки тоді, коли має уточнююче значення, наприклад: Моя бабуся, Івга Базилуха, така була маленька, непомітна (В. Малишко);

4) прикладки, що приєднуються словами *родом, на ім'я, на ймення, так званий*, наприклад: У журбі отакій і подружився Давид з одним австріяком, на ймення Стах (А. Головка).

Відокремлюються тире прикладки, що стоять у кінці речення і перед ними можна вставити слова *а саме*, наприклад: Тихо-тихо стікає на землю зерно — перестиглі сльози степів (М. Стельмах).

327. Прочитайте речення, прокоментуйте вживання ком і тире при відокремлених прикладах.

1. Мій син, грибок на двох тоненьких ніжках, у перший раз пішов сьогодні в школу (М. Рильський). 2. Мати її, родом туркменка, зовсім не була схожа на казашок Приуралля (З. Тулуб). 3. Дядько мій, Микита-чорнокнижник, швець і мрійник, славний чоловік, усе життя розповідав про ніжність, хоч її не бачив цілий вік. 4. Ось жайворон ожив, трудар і ворожбит, над гуком весняних моторів, і копит, і поля сірого (З тв. А. Малишка). 5. Бережімо честь народу — найкоштовнішу перлину (П. Тичина). 6. Учитель на пенсії Хома Романович у розмовах участі не брав (О. Гончар).

328. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Якийсь подорожній бородатий дідуган нахилився до кринички. 2. Неподалік подорожнього лежить його ноша вовняна сумка наповнена різьбленими орлами. 3. Дядько Ясько легендарний

мореплавець на схилі віку зібрався провідати рідні місця. 4. Вечірня зірка далека невідома красуня алмазно світить із неба на чабанське подвір'я. 5. Світлою порошею курить Чумацький Шлях шлях твоїх пращурів. 6. Старшокласники хлопці й дівчата невдовзі позникали в зелених виноградних хащах. 7. Щоранку тут можна побачити бійця морської піхоти Мартина Мамайчука (З тв. О. Гончара).

 329. Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмикласники склали речення з відокремленими прикладками. Ярослав записав у зошиті: «З-під снігу з'явилася сон-трава — перша провісниця весни». Олеся склала таке речення: «Сон-трава — перша провісниця весни». Хто правильно виконав завдання?

330. Попрацюйте в парах. Об'єднайте кожну пару речень в одне, щоб група присудка другого речення стала відокремленою прикладкою. Новотворені речення запишіть.

Зразок. *За селом бовваніють дуби. Дуби — вікові велетні. — За селом бовваніють дуби — вікові велетні.*

1. На траві в перших сонячних променях виблискують краплі роси. Краплі роси — маленькі діаманти! 2. Дніпро оспіваний у багатьох піснях, легендах і переказах. Дніпро — героїчна ріка нашого народу. 3. Максим Рильський збагатив українську літературу майстерними перекладами. Максим Рильський — знавець багатьох мов. 4. Королева Франції Анна Ярославна своєю освіченістю здивувала французький двір. Анна Ярославна — дочка великого київського князя. 5. Музична кар'єра Моцарта розпочалася в сім років. Моцарт — один із найвідоміших композиторів людства. 6. Життя Карла Великого обросло численними легендами. Карл Великий — король франків.

331. Складіть і запишіть речення, вживаючи подані словосполучення в ролі відокремлених прикладок.

Найбільше озеро України, найменша на планеті пташка, столиця Іспанії, найвища гора України, основний закон держави.

Прикладки можуть приєднуватися до означуваного слова за допомогою сполучника *як*. Зазвичай цей сполучник можна замінити словами *у ролі кого, чого*. У такому випадку прикладка комами не відокремлюється, наприклад: *Мед як лікувальний засіб набув значного поширення (З журналу)*. Якщо прикладка має відтінок причини, вона виділяється комами, наприклад: *Кривинський, як посередник, вийшов наперед громади (Панас Мирний)*.

332. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Весь світ знає Олександра Довженка як великого кінорежисера. Ми знаємо його ще й як великого письменника (*П. Загребельний*).
2. Петро Іванович як бригадир відповідає за всю роботу (*З журналу*).
3. Про Юрія пішла слава як про людину, яка береться за всі справи, та не доводить до пуття жодної (*Панас Мирний*).
4. Іван як старший брат завжди допомагав сестричкам (*О. Донченко*).
5. Як син свого народу, літописець не міг спокійно спостерігати ознаки занепаду колись могутньої і славної держави (*П. Загребельний*).
6. Тризуб як державний символ відомий ще з давніх часів (*А. Сергієнко*).

333. Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмикласники склали речення з відокремленими прикладами. Ірина записала в зошиті таке речення: «*Сергій Петрович, як лікар, завжди міг дати слушну пораду будь-кому із хворих*». Ярослав склав таке речення: «*Олесь серйозно, як справжній лікар, оглядав подряпину на руці сестри*». Хто правильно виконав завдання?

334. Попрацюйте самостійно. Запишіть спочатку речення з відокремленими прикладами, а потім — із порівняльними зворотами, ставлячи, де треба, розділові знаки.

1. Голоси як птиці крильми обнялися (*В. Сосюра*).
2. Павло Чубинський відомий насамперед як автор патріотичної пісні «Ще не вмерла Україна».
3. Тарас Шевченко як поет відомий усьому світові (*З журналу*).
4. Незабаром з балки виповзло на стежку щось біле як шмат полотна (*Григорій Тютюнник*).
5. Як старший ти маєш бути мудрішим і поступливішим (*О. Донченко*).
6. Ліс зустрів мене як друга (*М. Рильський*).

335. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Любите книгу — источник знаний (*Максим Горький*).
2. Старый Арзамас остался в памяти как город яблоч и церквей (*К. Паустовський*).
3. Маленький чернявый лейтенант, по фамилии Жук, привёл батальон к задним дворам улицы (*К. Симонов*).
4. Мы, рыболовы, обычно терпеливо ждали, когда наконец пройдёт ненастье (*К. Паустовський*).
5. В комнату вошла Ольга — девушка небольшого роста, с густыми чёрными волосами (*И. Тургенев*).

источник — джерело
ненастье — негода
терпеливо — терпляче
обычно — тут: зазвичай

336. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Спишіть, ставлячи розділові знаки при відокремлених означеннях і прикладах.

Які ж квіти ці одвічні супутники людини найбільше любляють в Україні? Здавна їх широко застосовували в обрядах, у побуті чи просто як окрасу, що милує око, звеселяє душу.

Чи не найбільш поширеною й улюбленою в наших предків здавна вважали мальву або калачики. Високі стебла густо вкриті яскравими ніжними квітками та великими лапатими листками живою стіною закривали майже кожну сільську хату.

На дбайливо опорядженому квітнику завжди знаходилося місце і для пахучих яскравих чорнобривців, жовтогогарчих нагідок, червоної руги, барвінку й любистку, м'яти і матіоли. Усі ці квіти в діда-прадіда відомі як обереги.

Магічними властивостями в народі наділяли чебрець українське «євшан-зілля». Для кожного українця ця квітка — символ Батьківщини: її брали з собою на чужину як згадку про рідний край (За Г. Лозко).

- II. Розгляньте фотоілюстрацію. Які ви знаєте ще рослини-обереги українців? Яку роль вони виконували в повсякденному житті?

Виструнчилися мальви під вікном

§ 28. Відокремлені додатки

337. Прочитайте речення. Поставте питання від присудка до виділених членів речення.

1. Зло нічого не дає, крім зла. Мудрість завжди доброю була (М. Луків).
2. Замість зітхань і нарікань, потрібна нам робота (М. Вороний).
3. Ніхто, опріч баби Оришки, не любив Чіпки (Панас Мирний).
4. Мати любила квіти, особливо матіюлу (К. Тищенко).
5. Усеньку добу, за винятком кількох нічних годин, степ повніть ся дивним гуркотом (О. Гончар).

Відокремлюються комами додатки — звороти зі значенням включення, виключення, заміщення, що починаються словами *крім* (окрім), *опріч*, *за винятком*, *замість*, *включаючи*, *наприклад*, *навіть*, *особливо*, *зокрема*. Наприклад: 1. *Крім акації, тут ще кілька тополь росте, дикий виноград по верандах в'ється* (О. Гончар). 2. *Роги в оленів мають лише самці, за винятком північних оленів, у яких роги є й у самців, і в самиць* (О. Корнєєв).

Не відокремлюються додатки з прийменником *замість*, якщо його можна замінити прийменником *за*. Наприклад: *Того вечора мені довелося йти на чергування замість брата* (О. Гончар).

338. Прочитайте речення, прокоментуйте вживання розділових знаків при відокремлених додатках.

1. Ні птиць, ані людей, опріч ясної зірки в високості (А. Малишко).
2. Старий жук загудів багатозначно: джу-джу-джу. Правда, крім того джу-джу-джу, нічого ніколи не гудів (О. Іваненко).
3. І ніхто того не знає, не чує, не бачить, опріч Марка маленького (Т. Шевченко).
4. Усі школярі, особливо ж дівчата, розчулилися від розповіді Олександри (Б. Грінченко).
5. Хлопець, замість учити уроки, кинув портфель і гайнув до товаришів (Д. Ткач).
6. Шматочки мармуру на вулицях Помпеї служили замість ліхтарів (Л. Дмитренко).

339. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви, ставлячи розділові знаки.

1. Один-однісінький серед морської рівнини бовваніє крейсер вдал..ні, і крім нього ніде ні паруса, ні катерка.
2. Співають усі за винятком Ліни Яцуби доньки майора-відставн..ка, яка недавно в їхньому класі, тому не знає ще всіх пісень.
3. Замість радості в очах хлопця я побачив розгубл..ність, здивування.
4. Юрій замість йти шляхом простував лісом.
5. Крім сп..ціальної освіти митцеві ще потрібне яскраве обдарування (З тв. О. Гончара).

- 340. Попрацюйте в парах.** I. Об'єднайте кожну пару речень в одне з відокремленим додатком. Новоутворені речення запишіть, ставлячи розділові знаки.

Зразок. *Дикі кролі живуть невеликими колоніями (по кілька пар в одному місці). Це їх відрізняє від зайців. — На відміну від зайців, дикі кролі живуть невеликими колоніями (по кілька пар в одному місці).*

1. Усі хижі ссавці уникають сусідства з людиною. Виняток становить кунця кам'яна. 2. Усі землерийки з ряду комахоїдних звірів України є наземними тваринами. Виняток становить тільки кутбра звичайна. 3. Поширені польові миші майже на всій території України — від Полісся і Карпат до узбережжя Чорного і Азовського морів. Немає польових мишей тільки в сухих районах південних областей присиваських степів і центральних кварталів суцільних лісових масивів Полісся (За О. Корнєвим).

II. Визначте, до якого стилю мовлення належать подані висловлювання.

- 341. Попрацюйте самостійно.** Запишіть подані речення в такій послідовності: а) із відокремленими означеннями; б) із відокремленими прикладками; в) із відокремленими додатками. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Всі дерева парку за винятком кількох старих дубів уже вкрилися зеленим листом (О. Гончар). 2. Село ще спало намокле змерзле ховалося під білу ковдру квітучих садків (М. Карпюк). 3. Взимку сміливий маляр-мороз малював на вікнах буйні вітражі білі розложисті папороті (О. Гончар). 4. Переляканий і стривожений я вискакую в затоплений місячною повинню двір (М. Стельмах). 5. Козак Бобренко на ім'я Григорій єдиний син достойної вдови (Л. Костенко). 6. Не чути ніякого голосу крім вівчарської трембіти (І. Франко).

- 342.** Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Настоящий мужчина, кроме многих качеств, должен обязательно иметь ещё и чувство юмора (А. Чехов). 2. Никто, кроме самого человека, не может избрать себе будущее, свою судьбу (М. Шолохов). 3. За ветреную долгую ночь весь сад, за исключением старой груши, сбросил сухую листву (К. Паустовский). 4. Листва на деревьях, особенно берёзах, была ещё почти вся зелёная (І. Тургенев).

качество — якість
избирать — обирати

исключение — виняток
утёс — скеля

- 343.** Спишіть текст, ставлячи розділові знаки.

У народі кажуть: «Усе можна купити крім рідної матері». І це правда життя. Ніхто окрім найріднішої людини не може так глибоко зрозуміти тебе, проїнятися твоєю проблемою. Чи завжди

пам'ятаєш про це? Чому ж замість любові й розуміння іноді повертаєш матері байдужість, невічливість? Не забувай, що кожне слово навіть сказане ненавмисне, згарячу ранить серце. Зважуй усе без винятку, що хочеш сказати. Ніщо крім твоїх добрих вчинків не зігріє материнське серце (З журналу).

§ 29. Відокремлені обставини

344. Пригадайте, який член речення називається обставиною. Які види обставин ви знаєте? Якими частинами мови вони виражаються? Чому виділені обставини відокремлюються?

Дрібний та тихий, пішов дощ, мов крізь сито сіючись. Стрепенулися темні ліси і, розправляючи, підставили своє загоріле листя під дрібні дощові краплі. Вітер, скотившись із гір у долини, сховався в темних ярах і щось глухо бубонів високим скелям та глибоким ярам (Панас Мирний).

Відокремлюються комами обставини:

1) виражені дієприслівниковими зворотами, наприклад: *Троянди, гріючись на сонці нескупим, нам серце радують відродженням своїм (М. Рильський);*

2) виражені одиничними дієприслівниками, що виражають додаткову дію або час, причину, умову, наприклад: *Пахне м'ята, хліба, радіючи, цвітуть (М. Рильський);*

3) виражені іменниками з прийменниками *незважаючи на*, наприклад: *Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно (Григорій Тютюнник)*. Залежно від бажання автора можуть відокремлюватися обставини, виражені сполученням іменників з прийменниками *у зв'язку, залежно від, на відміну від, внаслідок, згідно з, на випадок*, наприклад: 1. *Внаслідок дощів дорого зовсім розмило (О. Гончар)*. 2. *Досить швидко, внаслідок руху молекул газів та їх переміщення, весь об'єм верхнього циліндра також набуває червоно-бурого кольору (З довідника)*.

Не відокремлюються комами обставини:

1) виражені дієприслівниковими зворотами фразеологічного типу, наприклад: *Я біг не чуючи ніг (М. Стельмах);*

2) виражені дієприслівниковим зворотом, перед яким стоїть підсилювальна частка *і (ї)*, наприклад: *Можна бачити деякі зорі і не дочекавшись настання темряви (З довідника);*

3) виражені одиничним дієприслівником, що стоїть після дієслова-присудка й означає спосіб дії, наприклад: *Я був молодий, здоровий і міг працювати не втомлюючись (О. Довженко)*.

- 345.** Прочитайте речення, прокоментуйте вживання розділових знаків при відокремлених обставинах.

1. Ясний місяць зблід, засоромившись зірниці та червоного ранку (*І. Нечуй-Левицький*). 2. І я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину. 3. А я стою похилившись, думаю, гадаю (*З тв. Т. Шевченка*). 4. Ліс випустив мене з своїх обіймів, степам віддавши лагідно (*В. Стус*). 5. Доц, всупереч усім прогнозам, почався несподівано вночі (*О. Гончар*). 6. Можна помилитися і маючи результати багаторічних досліджень (*М. Трублаїні*). 7. Мати працювала не покладаючи рук (*М. Коцюбинський*).

- 346.** Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи, де треба, розділові знаки.

1. Вліде сонце показавшись (на) мить висипало з-за хмар на землю своє останнє багатство (*М. Коцюбинський*). 2. Жовте листя тремтячи і коливаючись у повітрі тихо раз (по) раз сідало на землю вкриваючи її пишним золотим накриттям (*Б. Грінченко*). 3. Я на голос батьків з (діда) прадіда йду розділяючи з ними і славу й біду (*М. Сингаївський*). 4. Наперекір вогню і смерті полки незборені і вперті боям виходили (на)встріч (*М. Уленік*). 5. Коли (не) коли ми прогулювалися не поспішаючи по набережній (*О. Гончар*). 6. Вода (по)весні рвучи греблі та розносячи загати гуде та клекоче (*Панас Мирний*).

- 347. Попрацюйте в парях.** Спишіть прислів'я, вставляючи з довідки потрібні обставини, виражені одиничними дієприслівниками або дієприслівниковими зворотами. Поставте розділові знаки.

1. ... хати не збудуєш. 2. ... і кілочка не заточиш. 3. ... не кайся, ... зла й сподівайся. 4. На роботу плентається ..., а на танці біжить 5. Ледачий і їсть 6. ... і на воду дмухає. 7. Не забувай про свій звичай і

Д о в і д к а: не взявши сокири, не подумавши, роблячи добро, роблячи зло, плачучи, скачучи, лежачи, облікшись на молоці, в чужий вирушаючи край.

- 348.** Розв'яжіть мовну задачу.

Прочитайте речення. Скажіть, чому в першому реченні дієприслівниковий зворот не відокремлюється комами, а в другому — відокремлюється.

1. *Олесь сидів довго і не промовивши жодного слова.* 2. *Олесь сидів довго і, не промовивши жодного слова, уважно слухав розповіді сестри.*

- 349.** Спишіть текст, ставлячи розділові знаки.

Починало світати. Витягнувши човна до половини з води і прив'язавши до куца лози Степан вибрався на високий берег і наказавши собаці йти біля ноги подався вглиб тайги. Собака нерву-

ючись обнюкував сліди. Мабуть тут незадовго проходив ведмідь. Щодалі Степан ішов повільніше обережніше пильно оглядаючи кожний кущик. Минула година показалося сонце. Велике ясне ніби росю вліте воно піднімалося над лісом. Степан скинувши картуза мимоволі зупинився. Він може й довше простояв би замислившись та собака почав тихенько скімлити. Тайга прокидалася вітаючи сонце і народження дня (За В. Гжицьким).

Обставини, виражені одиничними прислівниками і дієприслівниковими зворотами, означають **додаткову дію** щодо основної, яку позначає дієслово-присудок. Наприклад: *Степ, струснувши з себе росу, зізнавши непримітні тіні, горить рівним жовто-зеленим кольором (Панас Мирний)*. Не можна сказати: *Повернувшись додому, була вже ніч* (бо дія стосується різних предметів).

350. Спишіть текст, замінюючи виділені дієслова дієприслівниками. Поставте потрібні розділові знаки.

Марко оглянувся довкола і побачив, як над самою водою пролетіли два кулички-травнички, у дзьобах **тримали** сухі стеблини трави. Ось птахи припали до води, а через хвилику жалібно **попискували**, відлетіли вбік.

Марко **скрадався**, обережно пішов понад берегом. **Уважно придивився** і побачив, чому так непокоїлися пташки. Прямо в траві лежало невисоке гніздечко, вимощене з сіна, а в ньому хрестиком тулилися чотири світло-охристих яєчка. Ще хлюпне вода і забере з собою гніздо. Дрібні пташата-батьки **захищали** від хвилі своїх майбутніх дітей, марно намагалися підняти своє нетривке кубелечко стеблинами сіна.

Марко витягнув ніж, **не торкався** гнізда, вирівав навколо нього землю, вийняв її і переніс на вище місце, куди не дійде вода. Коли Марко відійшов, пташки **попискували**, полетіли до своєї врятованої домівки (За М. Стельмахом).

Пташине гніздечко

351. Відредагуйте речення і запишіть.

1. Забарившись у лісі, настала ніч. 2. Супроводжуючи гостей, нас приємно вразило їхнє бажання якнайбільше дізнатися про наш край. 3. Згадуючи далекі студентські роки, мені завжди хочеться зустрітись зі своїми давніми друзями. 4. Прочитавши статтю в журналі, вона мене вразила. 5. Побувавши у фольклорній експедиції, нами було записано чимало народних пісень, прислів'їв, приказок.

352. Складіть і запишіть речення з поданими обставинами.

Всупереч сподіванням, незважаючи на несприятливі обставини, у зв'язку з раптовим похолоданням, згідно з висновками експертів, внаслідок проведеної роботи.

353. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Под кустом раскидистой ивы приютилось многочисленное семейство уток. Одни из них мирно почивают, спрятав голову под крыло. Другие сладко дремают, положив свой широкий клюв на туго набитый зоб. Третьи, тихо покрякивая, чистят, перебирают и приводят в порядок пёрышки. При этом нет-нет да и упадёт одно, другое, третье на землю. Ветерок его подхватит, кувырком докатит до воды, а потом и пошло оно скользить по пруду белой лодочкой, обгоняя по пути разноцветные кораблики (Д. Кайгородов).

Качки плавуть, каченята
крячуть

раскидистый — розл́ожистий
кувырком — шкеребёрть
приюти́ться — знайти́ приту́лок

скользи́ть — ли́нути
клюв — дзьоб
ло́дочка — човник

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть кілька речень з відокремленими членами про качину сім'ю.

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

354. I. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати дві з половиною хвилини).

«ЧУДЕСНИЙ ЛІКАР» ПИРОГОВ

Однією із славетних пам'яток Вінниці є музей-садиба Миколи Пирогова, де «чудесний лікар» прожив останні роки.

Майбутній видатний хірург народився 1810 року в Москві в родині службовця. Миколка був улюбленцем у сім'ї. Невеличкого зросту, із допитливим поглядом, він був непосидючим хлопчиком. Одним із найбільших вражень стало гостювання в родині знаменитого професора медицини Євгена Мухіна. З того часу Миколка постійно уявляв себе великим лікарем, а «хворих» удавали всі домашні.

У 14 років Микола вступив на медичний факультет Московського університету. Учився він легко, хоч доводилося поєднувати навчання з роботою, щоб допомагати сім'ї, яка жила у скруті. Микола сидів на лекціях у шинелі, бо купити студентський мундир не було грошей.

Музей-садиба М. Пирогова у Вінниці

Закінчивши університет, Пирогов у числі найкращих учнів їде в місто Дерпт, де спеціалізується на хірургії. Це був час, коли не знали причин зараження ран, не було знеболювальних препаратів. Молодий лікар відвідує лекції, навчальні операції, пише статті, перекладає наукові праці. У 26 років він стає професором хірургії.

Певний час Микола Пирогов живе в Рязі, проводить рідкісні операції. Слава про «чудесного хірурга» швидко поширилася по всьому краю. Люди приїжджали до Пирогова по допомогу, а під час відпустки він сам їздив у невеликі містечка й найвіддаленіші села, оперував хворих.

Протягом 15 років Микола Іванович очолював кафедру в Медико-хірургічній академії в Петербурзі. В обов'язки Пирогова входило навчання військових хірургів. Він докорінно переробив багато хірургічних методів, розробив цілком нові прийоми, один із яких і до цього часу називається «операцією Пирогова». Саме Микола Іванович почав широко застосовувати наркоз при хірургічних операціях.

Коли Пирогова призначили директором Інструментального заводу, він розробив інструменти, які давали змогу хірургам робити операції якісно і швидко. Невтомний дослідник уперше у світі створив точні анатомічні атласи.

Найбільшою ж заслугою Миколи Пирогова вважають закладені ним основи воєнно-польової медицини. Оперуючи поранених, лікар уперше застосував нерухому гіпсову пов'язку, яка дозволила прискорити процес заживлення переломів.

Микола Іванович під час Кримської війни був у Севастополі. У Петербург він писав, що веде на війні дві війни: одну — проти ворога, другу — з крадіжками і злочинною байдужістю командування, щоб урятовані ним люди не гинули від голоду й антисанітарії.

За гостру критику князя Меншикова, який бездарно керував армією під час Кримської війни, Микола Пирогов потрапив у немілість і змушений був виїхати з Петербурга. У 60-х роках він очолював Одеський, а потім Київський навчальний округ. Створював безкоштовні недільні школи для дорослих і дітей. Оскільки своєю невтомною діяльністю на благо простих людей Микола Іванович ламав усталені порядки і традиції, його відправили у відставку.

Микола Пирогов оселився в маєтку «Вишня» неподалік від Вінниці. Він не полишив справи усього свого життя. Пирогов відкрив сільську аптеку і лікарню. Ліки бідним видавав безкоштовно та й за операції грошей не брав.

Підбиваючи підсумки життєвого шляху, Микола Іванович пише книгу «Питання життя. Щоденник старого лікаря». Тут він проголошує істину, якою керувався протягом усього життя: «Бути щасливим щастям інших — ось справжнє щастя, ось життя земного ідеал».

Незадовго до смерті геніальний учений зробив ще одне відкриття — запропонував новий спосіб забальзамування померлих. Помер великий хірург у 1881 році. Забальзамоване тіло Пирогова покоїться у склепі каплиці, спеціально зведеної на сільському цвинтарі. А садибу Пирогова у Вінниці в 1947 році перетворено на музей (*З журналу*).

II. Підготуйте стислий усний переказ тексту.

III. Скажіть, якою істиною керувався Микола Пирогов протягом усього життя. Як ви розумієте життєве кредо видатного вченого?

§ 30. Відокремлені уточнювальні члени речення

✿ 355. Розв'яжіть мовну задачу.

Учитель доручив восьмикласнику Петрові скласти оголошення про виставу драмгуртка. Петро склав такий текст афіші: *«Завтра в приміщенні ліцею «Творчість» відбудеться вистава «Сто тисяч». Запрошуємо всіх, хто любить театр»*. Чи вдало складено оголошення?

Уточнювальні члени речення додатково характеризують інші (уточнювані) члени речення, звужують, конкретизують їх значення. Уточнювальні й уточнювані члени речення виступають тими самими членами речення, відповідають на ті самі питання. Наприклад: *Тут, серед степової тиші, казка сама просилася в слова (І. Цюпа)*.

356. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Знайдіть відокремлені члени речення. Скажіть, які це члени речення і чим вони виражені.

1. Восени, перед відльотом у вирій, тривожиться й табунами збирається птаство (М. Стельмах). 2. Над оболонню низько висять тонкі, аж прозорі, хмарки. 3. Ця глибока западина, чи яр, уже давно засаджена деревом, що густо розрослося на дні (З тв. І. Нечуя-Левицького). 4. Сиве волосся падало кружком, по-козацьки (М. Коцюбинський).

Найчастіше відокремлюються, виділяючись у вимові інтонацією і паузами, а на письмі комами, уточнювальні обставини місця і часу. Наприклад: 1. Там, унизу, і море, і сади, а тут, на скелі, тільки камінь голий (Є. Плужник). 2. Під вечір, години о сьомій, самотній блукав я в саду (Ю. Смолич).

Відокремлюються також означення, що мають уточнювальний характер щодо попереднього означення. Наприклад: Вікна темні, аж чорнувато-зелені, пропускали в хату тьмяне світло (Панас Мирний).

357. Спишіть речення, підкресліть відокремлені члени. Поставте потрібні розділові знаки.

1. А за річкою попід кучерявим зеленим лісом вся гора вкрита розкішними килимами ярини (М. Коцюбинський). 2. Давно в дитячий любий вік в далекім ріднім краї я чула казку (Лесь Українка).

3. З краю на міліні десь коливалися червоні водорості а далі темніла глибочінь (О. Донченко). 4. На протилежному боці долини попід горбами чорніе безлистя ліс а внизу в затишку жовтіє широкий луг (В. Малик). 5. Між своїми ковалівськими тут стояли підводи і з сусідніх сіл (В. Кучер).

 Уточнювального значення набувають також члени речення, що приєднуються словами *тобто, цебто, а саме, чи, або, наприклад, у тому числі, особливо, навіть*. Наприклад: 1. *Квітів усяких, особливо ромашок, у нашому лузі безліч* (Григор Тютюнник). 2. *Через вузький пересип скрізь були прокопані єрики, себто канали* (І. Нечуй-Левицький).

 358. Розв'яжіть мовну задачу.

Восьмикласники склали речення з відокремленими уточнювальними членами речення, що приєднується сполучником *або*. Ірина записала в зошиті: «*Кажан, або летюча миша, веде нічний спосіб життя*». Ярослав склав таке речення: «*Не часто вже в наших лісах можна побачити лося або козулю*». Хто правильно виконав завдання?

359. Складіть речення з поданими відокремленими уточнювальними членами речення.

Аж зеленкувата, на вершині скелі, навіть у вихідні, біля крислатого дуба, близько п'ятої години, або алігатор.

 360. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Зелень, то єсть деревья, за исключением мелких кустов, только и видно вблизи ферм (І. Гончаров). 2. Рано утром, на самом рассвете, вышли мы на охоту без собак (М. Пришвін). 3. Косили дальние заливные луга. Ночевали здесь же, на лугах, под открытым небом, или в шалашах, или в заброшенном прибрежном домике. По вечерам, несмотря на усталость, пели песни и жгли костры (Г. Ніколаєва). 4. В глубоком ущелье, меж каменных плит, серебряный ключ одиноко звучит (І. Нікітін).

 охота — полювання
заливнѳй — тут: заплавлений
заброшеннѳй — кіннутий
усталоеть — утомля
костёр — багаття
ущелье — ущелина

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР РЕЧЕНЬ ІЗ ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

Речення з відокремленими членами розбирається за схемою, поданою на с. 95. Слід зазначити, що речення ускладнене відокремленими членами.

І срібна ніч, серпанками прикрита, вієма і слуха солов'я
(Олександр Олесь).

Зразок усного розбору

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, повне, ускладнене однорідними присудками і відокремленим означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом.

Граматична основа *ніч* (що робить?) *вієма і слуха*. Підмет виражений іменником, присудки прості дієслівні.

Ніч (яка?) *срібна* — непоширене узгоджене означення. *Ніч* (яка?) *серпанками прикрита* — узгоджене поширене означення. *Слуха* (кого?) *солов'я* — додаток.

Зразок письмового розбору

І срібна ніч, серпанками прикрита, вієма і слуха солов'я
(Розпов., неокл., просте, двоскл., пошир., повне, ускл. однорід. присуд. і відокр. означ.).

- 361.** Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. На вершинах сосен, на их пышных золотистых венцах, уже играет золотистый солнечный свет (*Г. Бунін*). 2. Вопреки предсказаниям моего спутника, погода прояснилась и обещала нам тихое утро (*М. Лермонтов*). 3. Лёгкий ветерок, чистый, прохладный, тянулся в просвете леса и, шевеля чащу, будил в ней пернатых музыкантов. 4. Ветер, вечный бродяга, поёт про бездонную юность мою (*А. Сурков*). 5. А журавли плыли, купаясь в голубизне неба, плыли не спеша, плавно кружась (*Ч. Айтматов*).

вершина — *верхів'я*
шевелить — *ворушити*
вопреки — *всупереч*

чаща — *хаща*
предсказание — *передбачення*
бродяга — *волоцюга*

- 362.** Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. Яблука лежать у високій глухій траві великі круглі жовті.
2. Вуглики ставали сизими тліючі десь усередині. 3. Сонце вели-

ке яскраве купалося в синьому ставкові відбивалося й блищало у
ясних росах на вишнях і здавалося викотившись на трасу їхало
селом. 4. Напередодні від'їзду надвечір у суботу Марта навідалася
до джерела. 5. Діана молода вівчарка ніяк не може заспокоїтися
гасає берегом. 6. У тумані нічого окрім найближчих дерев не видно
(З тв. В. Харчука).

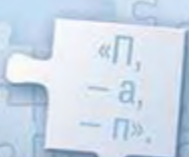
КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які члени речення називаються відокремленими?
2. Чи всі члени речення можуть відокремлюватися?
3. У яких випадках відокремлюються означення? Наведіть приклади.
4. Коли прикладки відокремлюються комами, а коли — тире?
5. Які прийменники входять до складу відокремлених додатків?
6. Якими словами, їх формами виражаються відокремлені обставини? Які розділові знаки ставляться при них?
7. Яку роль виконують відокремлені уточнювальні члени речення? Які члени речення найчастіше бувають уточнювальними?
8. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. На порозі гість веселий дощ блакитний весняний (М. Рильський). 2. Поле німує знесилене вітром спить мертвим сном руде обдерте (М. Коцюбинський). 3. Похибки друзів за винятком зради ми повинні терпіти або виправляти (Г. Сковорода). 4. А зорі падають і гаснуть не долетівши до землі (В. Мозолевський). 5. Там далеко на Україні сяє сонечко ясне (П. Грабовський). 6. Гей був у Січі старий козак на прізвище Чалий (Нар. творчість).

9. Зробіть синтаксичний розбір поданих речень.

1. Прохолодні лісові яри, зарослі осикою та ліщиною, підповзають до пшеничних ланів. 2. Колись, під час грози, влучила в дерево блискавка, зламавши й обвугливши верхівку. 3. Якась грушка, передчасно пожовтівши, падала на землю між ажурного листа папороті (З тв. О. Дончечка).

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ

Ви дізнаєтесь

- про те, у який спосіб може передаватися чуже мовлення;
- про вживання розділових знаків при прямій мові, діалозі, цитатах;
- про те, як правильно передати чуже мовлення не дослівно, а лише зберігаючи його зміст.

Ви навчитесь

- будувати речення з прямою і непрямою мовою, вести діалог;
- правильно інтонувати речення з прямою і непрямою мовою;
- правильно оформляти на письмі речення із прямою мовою, цитати, репліки діалогу, вживаючи відповідні розділові знаки.

§ 31. Речення з прямою мовою. Інтонація та розділові знаки при прямій мові

363. Прочитайте речення. Скажіть, у якому реченні чуже мовлення передано дослівно, без змін. Чим відрізняється пряма мова від непрямої?

Пряма мова

В останньому інтерв'ю Григор Тютюнник сказав: «Ідеалом для мене завжди були й залишаються доброта, самовідданість і милосердя людської душі в найрівноманітніших виявах».

Непряма мова

В останньому інтерв'ю Григор Тютюнник сказав, що для нього ідеалом завжди були й залишаються доброта, самовідданість і милосердя людської душі в найрівноманітніших виявах.

Чуже мовлення, передане дослівно, без змін, називається **прямою мовою** (рос. *прямой речью*). Пряма мова звичайно супроводжується словами автора, що вказують на того, кому вона належить. Наприклад:

пряма мова

слова автора

«Будь здорова, весно красна», — сонце весело віта (А. Кримський).

Слова автора і пряма мова оформлюються різною інтонацією. Пряма мова передається розповідними, питальними, спонукальними чи окличними реченнями залежно від мети висловлювання. Інтонація слів автора є тільки розповідною. Її відтінки найбільше залежать від місця слів автора щодо прямої мови. Перед прямою мовою слова автора вимовляються з попереджувальною паузою, що вказує на незавершеність думки без прямої мови.

Наприклад: *І тихо-тихесенько я промовляла: (/) «Сон літньої ночі! (/) Мені тебе жаль!» (Леся Українка)*. Після прямої мови слова автора вимовляються більш прискорено, з невеликим зниженням голосу. Наприклад: *«Не барися, мій синочку, (/) швидше повертайся», (/) — сказав старий (/) та й заплакав (Т. Шевченко)*. Слова автора, що стоять у середині речення, вимовляються з інтонацією, характерною для вставних слів (зі зниженням голосу та попереджувальною паузою після них). Наприклад: *«Хай чабан, (/) — усі гукнули, (/) — за отамана буде!» (П. Тичина)*.

- 364.** Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Зверніть увагу на вживання розділових знаків.

1. «Ніщо так не красить людину, як натхнення», — промовила Ярослава, провівши Сергія поглядом. 2. Хлопців розбирає цікавість: «Розкажіть про плавання... Як ви капітаном стали?» 3. «Є в нас, моряків, таке передчуття — передчуття океану, — мовив після паузи капітан. — Хоч туман або ще ніч навкруги, темрява густа, а на тебе вже війнуло простором». 4. «Ти ж там бережи себе, сину, — чути голос старої, — бо все можна купити, а здоров'я не купиш». 5. Деякий час усі мовчать, а потім Геннадій запитує: «Чи збагачується духовно сучасна людина?» 6. «Діди й прадіди пішки ходили, хоч, мабуть, не один в душі сокола носив», — присмучено розмірковує батько (З тв. О. Гончара).

1. Пряма мова береться в лапки (причому в лапки беруться також знак питання, знак оклику і три крапки, а крапка і кома виносяться за лапки). Наприклад: 1. *«Ні, не клич мене, весно, — казала я їй, — не чаруй і не ваб надаремно!»* 2. *Там питає дика рожа: «Чи я хороша?» А ясен їй кивав в верхів'ї: «Найкраща в світі!»* (З тв. Лесі Українки).

2. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а пряма мова починається з великої букви. Наприклад: *Жолудь зірвався, застукав по гілках, сердито забубонів: «Буду бити вас обох, білобокі!»* (О. Донченко).

А: «П».

А: «П?».

А: «П!».

А: «П...»

3. Якщо слова автора стоять після прямої мови, вони починаються з маленької букви. Після прямої мови ставиться кома (замість крапки), знак питання, знак оклику або три крапки. Наприклад: 1. «Сідай, Уляно», — запросила вчителька. 2. «А можна збудувати таку велику-превелику стіну, щоб через неї не міг пролізти вітер?» — спитала дівчинка. 3. «Я йду!» — схопився старий. 4. «У мене такий план...» — несміливо почала говорити Софійка (З тв. О. Донченка).

«П», — а. «П?» — а. «П!» — а. «П...» — а.

4. Якщо слова автора розривають пряму мову, можливі три основні варіанти вживання розділових знаків:

а) якщо перша частина прямої мови містить незакінчену думку, і після неї, і після слів автора ставиться кома і тире; друга частина прямої мови починається з маленької букви. Наприклад: «Еге, — подумав Остап, — так ось воно що!..» (М. Коцюбинський);

«П, — а, — п».

думка не закінчена

б) якщо перша частина прямої мови містить закінчену думку, після неї ставиться кома (замість крапки) або інший потрібний розділовий знак (знак питання, знак оклику, три крапки) і тире, а після слів автора — крапка і тире; друга частина прямої мови починається з великої букви. Наприклад: «Так буде краще. Прощайте, — якось терпко прошепотіла вона, підводячись. — Я буду носити вас у душі» (В. Винниченко);

«П, — а, — П». «П! — а, — П». «П? — а, — П».

думка закінчена

думка закінчена

думка закінчена

«П... — а, — П».

думка закінчена

в) якщо ж одна частина слів автора стосується першої частини прямої мови, а друга — другої, що стоїть після слів автора, то після першої частини розділові знаки ставляться, як звичайно, коли слова автора йдуть після прямої мови, а перед другою частиною ставиться двокрапка і тире; перше слово прямої мови у другій частині пишеться з великої букви. Наприклад: «Чи бачили таке? — сказав батько і, помовчавши, додав: — Готовий хлібороб, одним словом» (А. Головка).

«П, — а / а: — П».

1 2

«П! — а / а: — П».

1 2

«П? — а / а: — П».

1 2

«П... — а / а: — П».

1 2

5. Якщо пряма мова стоїть у середині авторських слів, можливі два варіанти вживання розділових знаків:

а) перед прямою мовою ставиться двокрапка, а після неї — кома, якщо пряма мова — це розповідне або спонукальне неокличне речення; продовження слів автора пишеться з малої букви. Наприклад: *Казав пан: «Кожух дам», та й слово його тепле (Нар. творчість);*

А: «П», а.

б) перед прямою мовою ставиться двокрапка, а після неї — тире, якщо наприкінці прямої мови стоїть знак оклику, знак питання чи три крапки; продовження слів автора пишеться з маленької букви. Наприклад: *Діти нудяться в хатині, нудять, нарікають: «І на що зима та люта?» — все вони питають (Леся Українка).*

А: «П!» — а.

А: «П?» — а.

А: «П...» — а.

365. Прочитайте речення. Прокоментуйте розділові знаки при прямій мові.

1. Люба підвела голову догори, розшукала цікавого звірка, посміхнулась і сказала: «Добрий день, білочко!» 2. «Свій свого злякався, — посміхнулась дівчина, побачивши, як вивірка блискавкою майнула на друге дерево, а заєць сторчма кинувся в куці, і вже сказала чиймись словами: — Немає згоди ні між людьми, ні між звіриною». 3. «Спасибі, донечко, тобі за суниці і за те, що прийшла до нас», — сердечно сказав тато. 4. «Воюся грому, — щиро призналася дівчинка. — Може, повернемося назад?» 5. Сова увечері так моторошно кричить: «Пугу-пугу! Пугу-пугу!» — і від того крику волосся саме їжачком піднімається. 6. «І між святими, — починає розмову дядько, — буває сварка» (З тв. М. Стельмаха).

366. Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки.

1. Не плач, дитино, знайдемо твою матір, десь тут вона має бути (З,з)аспокійливо говорить учитель (С. Гуцало). 2. Тут всі зашуміли, мов хвилі морські (Х,х)одімо, здобудемо волю (Леся Українка). 3. Спи, синку, рано ще, мабуть (З,з)аспокійливо обізвалася з печі мати (Я,я) од самого вечора і очей не стуляла (Григор Тютюнник). 4. Ой на морі хвиля грала (С,с)умно дівчина співала (У,у) долині роса впала, поламала цвіт (М. Вороний). 5. Коли мене питають (Л,л)юбиш землю, степи, озера, яблуни в саду (Я,я) знов мовчу: від них не відокремлю себе й тоді, як в землю перейду (В. Підпалій). 6. Казав вовк (Я,я) козі товариш (Т,т)а йому ніхто не вірив (Нар. творчість).

- 367. Попрацюйте самостійно.** Спишіть текст, розкриваючи дужки, ставлячи роздільні знаки.

Обступили печеніги Київ великою силою: безліч їх стояло навколо міста. Князь Святослав був тоді в Переяславці на Дунаї. Не можна було киянам навіть звістки князеві послати — стояли печеніги на річці Либідь. Знемагали люди без їжі та води. Чи нема кого, хто б міг перепливти на той берег Дніпра (У, у) розпачі запитували вони (Я, я) кщо не повернеться князь до ранку, доведеться здаватися печенігам. Тоді один юнак вигукнув (Я, я) перепливу. (Т, т)и можеш стати нашим порятунком (С, с)казали кияни. Юнак вибрався із міста і побіг з вуздечкою в руках через стійбище печенігів. Він знав печенізьку мову і запитував усіх (Ч, ч)и не бачив хто мого коня. Вороги прийняли його за свого. Юнак кинувся у Дніпро і поплив. Побачивши це, печеніги метнулися за ним, стріляли з луків, та нічого не могли вдіяти. Князь Святослав, попереджений юнаком, повернувся до Києва і прогнав печенігів у степи (З «*Посімі минулих літ*»).

- 368.** Поставте при прямій мові (її взято в лапки) слова автора в усіх можливих позиціях. Складені речення запишіть.

1. «Книга залишається німою не тільки для того, хто не вмів читати. Вона нічого не скаже й тому, хто не вмів витягти з мертвої букви живої думки». 2. Слушно зауважував педагог Костянтин Ушинський.

- 369.** Розгляньте малюнок. Складіть і запишіть 5—6 речень із прямою мовою. Накресліть схеми.

370. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Усно поясніть уживання розділових знаків.

1. «Весна, весна близько!» — думаєш, прикривая глаза под лаской солнца. 2. «Вот и опять дома! — подумал я, глядя в сумерки. — Какой нежный и тёплый вечер!» 3. Даже не взглянув на меня, сестра коротко сказала: «Пройдёмся немного!» — и мы зашагали по аллее. 4. «Цветы завянут, — сказал садовник, — если их не полить сейчас». 5. «Вы грустны сегодня, Антон Павлович», — сказал я, глядя на его простое, доброе и прекрасное лицо, слегка бледное от лунного света.

сумерки — снітки

слеза — тут: тріхи

371. Спишіть речення в такій послідовності: а) з прямою мовою після слів автора; б) із прямою мовою перед словами автора; в) із прямою мовою, яку розривають слова автора. Розкрийте дужки і поставте потрібні розділові знаки.

1. (Я,я) цієї пісні раніше не чув (С,с)казав студентові Тарас (В,в)и її знаєте? (О. Іваненко). 2. Будь сумлінним у навчанні і праці вчив мене батько (О. Донченко). 3. Послухай (К,к)аже Клим (Т,т)и справді вже глузуєш! (Л. Глібов). 4. Дідусь мовляє тихо, урочисто (Щ,щ)асливі, дітки, ви, що народились в лагідний час, щасливу годину (Леся Українка). 5. Ходімо, діти! Дорога далека, не треба гаятись (Щ,щ)е раз вклонившись до землі сказав старий (П. Куліш).

МИ ДІТИ ТВОЇ, УКРАЇНО!

372. І. Прочитайте текст, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати чотирьох хвилин). З'ясуйте значення незрозумілих слів, скориставшись словниками в розділі «Додаток».

ВІДКРИВАЧ АРАТТИ

Не кожному з археологів-дослідників пощастить зробити відкриття, яке здійснило б переворот в уявленнях людства про хід історії та центри світової цивілізації. А ім'я українського вченого чеського походження Вікентія В'ячеславовича Хвойки назавжди залишиться в історії, бо йому належить відкриття держави пращурів слов'ян — Аратти (Оріяни), яка розташовувалась у Середньому Придніпров'ї у IV–III тисячоліттях до нашої ери. Це був найбільший подарунок Вікентія Хвойки людству. Відкриття унікальної стародавньої землеробської культури IV–III тисячоліть до нашої

доби на теренах України дало можливість Вікентію Хвойці висловити припущення, що це особлива землеробська культура періоду неоліту. Її залишили пращури слов'ян — арійські племена, які були першими землеробами на території Середнього Придніпров'я. Тоді мало хто серед науковців погоджувався з цим, бо вважалося, що прадавні землеробські культури могли існувати лише в теплих краях — на берегах Нілу, Тигру і Євфрату. Цю культуру Вікентій Хвойка найменував трипільською — за назвою села Трипілля, що поблизу Києва, де він зробив перший масовий розкоп давнього поселення.

Яким же був шлях ученого до великих відкриттів? У двадцятишестирічному віці Вікентій Хвойка, маючи диплом агронома, переїхав із Праги до Києва. Тут він почав займатися агрономічною наукою, викладати німецьку мову та малювання. Проте найбільше захоплювався стародавньою історією, прилучився до роботи Київського товариства старожитностей та мистецтв. І ось настав день, із якого розпочинається період sensationних археологічних відкриттів дослідника-самоучки. У серпні 1898 року Хвойка, стежачи за земляними роботами, здійснюваними на Кирилівських висотах у Києві по вулиці Кирилівській, помітив у розрізі гори якусь круглу жовтувато-білу пляму, яка віддалася йому бивнем мамонта. Припустивши, що на цьому місці була стоянка первісних людей, Хвойка вирішив пошукати крем'яні вироби. І віднайшов їх. Цей факт підтвердив професор Київського університету В. Антонович — відомий український історик, учитель М. Грушевського. Так, завдяки Вікентію Хвойці було відкрито знану тепер в усьому світі Кирилівську палеолітичну стоянку на території сучасного Києва, результати досліджень якої увійшли в усі підручники з історії та археології.

У тому ж 1898 році селяни принесли йому виорані на полі біля Трипілля черепки давнього посуду та знаряддя праці. Це стало поштовхом до початку розкопок. Результати вразили Хвойку. Перед ним із ґрунту поставали прадавні поселення, дослідження яких стали тим самим відкриттям світового рівня і довели, що у трипільську добу на землі України вже були метал, тканини, хліб, такі речі як плуг, серп, сани, віс. Прадавні трипільці залишили

Пам'ятник
Вікентію Хвойці. Київ

нам дивовижну мальовану кераміку — посуд, прикраси, фігурки людей і навіть зворушливі дитячі іграшки.

У 1894 році, під час дослідження Флорівської гори у Києві, Вікентій В'ячеславович знайшов залишки давньоруських ремісничих майстерень — косторізної та ювелірної.

Але не менш сенсаційними стали результати розкопок на Старокиївській горі.

У 1907 році, оглядаючи її схили, дослідник побачив у розрізі давню кладку. Так було знайдено і досліджено одну з найстаріших і найцінніших пам'яток Давньої Русі — центр княжого Києва. Саме тоді Вікентій Хвойка знайшов цеглу із зображенням великокнязівського тризуба.

У 1899 році видатний археолог став одним із засновників Київського музею старожитностей та мистецтв — тепер це Національний музей історії України. Вікентій Хвойка був першим хранителем археологічного відділу цього музею. І сьогодні там зберігаються знайдені ним предмети (З журналу).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Завдяки чому ім'я Вікентія Хвойки назавжди залишиться в історії?
2. Розкажіть про шлях ученого до великих відкриттів.
3. Як було відкрито Кирилівську стоянку?
4. Які пам'ятки трипільської доби було знайдено В. Хвойкою? Про що вони свідчать?
5. Розкажіть про відкриття, які було здійснено видатним археологом на території Києва.

§ 32.

Діалог і полілог.

Розділові знаки при діалозі та полілозі

Діалог (рос. диалог) — це розмова між двома особами.

Слова кожного учасника діалогу називаються реплікою.

Кожна репліка діалогу починається з нового рядка; перед нею ставиться тире, а в лапки пряма мова не береться. Наприклад:

— *Здорові були, добрі люди!* — каже отаман. — *А чого вам треба?*

— *Та, — каже козак, — батько кошовий присилає сюди оцього чоловіка, щоб його в курінь прийняли.*

— *У своєму курені я сам собі кошовий і ніхто не має права мені наказувати!*

— *Ей, батьку, не сердьтесь та прийміть. Де ж бідному козакові дітися, коли не приймете?* (М. Слабошпицький).

373. Прочитайте текст. Прокоментуйте вживання розділових знаків при діалозі.

ЗОЛОТІ КЛЮЧІ ВЕСНИ

За високою стрункою дзвіницею, що теж поривається вгору, десь у білому підмар'ї зникають лебеді, але дзвін їхніх крил ще озивається в мені, а може вже озиваються розбуджені на дзвіниці дзвони?

— От і принесли нам лебеді на крилах життя, — говорять до неба і до землі мій дід Дем'ян.

— Життя? — дивуюсь я.

— Еге ж, і весну, і життя. Тепер, унучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на річках та озерах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

— Діду, а які у сонця ключі? — ще більше дивуюсь я, бо й не здогадувався досі, що воно, наче людина, може мати ключі.

— Золоті, внучку, ключі.

— І як відмикає ними землю?

— А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце зі свого віконечка вниз, побачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли і скучили за весною, та й спитає місяця-брата, чи не пора землю відімкнути. Місяць кивне головою, а сонце посміхнеться і на промінні спустить у ліси, у луки, в поля і на воду ключі, а вони вже знають своє діло (*М. Стельмах*).

374. Спишіть текст, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки.

Пишучи поему «Катерина», Тарас Шевченко питав у Івана Сошенка

А послухай, друже, чи воно до ладу буде?

Та одчепись ти, кажу зі своїми віршами (Г,г)римає на нього Сошенко (Ч,ч)ом ти діла не робиш?

Під «ділом» Шевченків приятель-художник розумів живопис, малярство. Згодом, коли до Тараса Григоровича прийшла слава великого поета, Сошенко виправдовувався

А хто ж знав, що з нього зробиться такий великий поет (І,і) додавав (А,а) все-таки я стою на своєму: що, якби покинув вірші? Був би тоді ще більшим живописцем, ніж поетом (*В. Шевчук*).

Репліки, що записуються в продовження рядка, беруться в лапки, а між репліками ставиться тире. Наприклад: «Де всі вікна виходять на південь?» — «На північному полюсі». — «Яке найбільше число можна записати за допомогою двох цифр?» — «Дев'ять у дев'ятому степені» (*П. Загребельний*).

375. Запишіть поданий діалог у продовження рядка.

— Михайлику, ходімо собі до веселки.

— А чого ж, Любо, це нам по дорозі.

— Михайлику, а куди веселка дівається взимку?

— Напевно, забирається в якусь оселю на небі і там зимує собі, як твій борсук у землі.

— Ой, тримайте мене, бо впаду, — захиталася Люба від сміху. — Ти довго думав, поки таке зморозив?

— Ні, це я не думавши.

— Воно й видно (*За М. Стельмахом*).

Розмова, у якій бере участь кілька осіб, називається **полілогом**.

376. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Скажіть, скільки осіб бере участь у розмові.

Ідуть біля воза чумаки втомлені, люльками попихкують, про життя нелегке розмову ведуть. І так Тарасикові затишно, так спокійно, ото їхав би та їхав. Багато чого не зрозуміло. Наприклад, чому на возі їде півень?

— А скажіть, дядечку, як буде ваша ласка, а чому на возі півень сидить?

— Це, друже-брате, не зовсім півень. Це — наш товариш, Будимир. Він як годинник у нас. Час відлічує в дорозі.

«От тобі й півень! Ну й розумні ж ці чумаки! До такого додумалися», — розмірковує Тарас.

М. Оницько. Чумаки

— А чому вас, дядечки, чумаками звуть?

— А хіба не знаєш? — запитав хтось.

— Якщо знаєш, то навіть ж питати? — розсудливо зауважив Тарасик.

— Твоя правда, хлопче. Кажуть, що слово це з татарської мови. По-їхньому *чум*, а по-нашому — *кiви*.

— Огой самий дерев'яний корячок? — здивувався хлопчик.

— Він самий! Як без такої зручної посудини в дорозі?

— Та ні, хлопці, — не погодився другий чумака, — у татар називають чумаком візника. Хто везе — той чумака.

Тут і третій чоловік взяв слово:

— А я так вам скажу. На півдні часто лютувала страшна хвороба — чума. Її і прозвали чумаками торгівців, що приносили її в Україну.

Слухає Тарасик уважно. Що чує, запам'ятати прагне, особливо про те, як виникло чумакування. Виявляється, українці споконвіку торгували з сусідами. У Крим та на Дон возили мандрівні торгівці сало та шкури, мед і віск. Набирали звідтіля риби та солі, вина та одягу. Щоб грабіжники не нападали, гуртувались у валки. Кожна валка вибирала собі отамана.

За піснями та розмовами до Кирилівки доїхали... (Є. Білоусов).

II. Підготуйте докладний усний переказ тексту. Скористайтеся картиною Михайла Оницька «Чумаки» на с. 212.

377. Уявіть, що ви з однокласниками разом відвідали виставку квітів. Складіть і запишіть полілог на тему: «Квіти в моєму житті».

378. Перекладіть діалог українською мовою і запишіть. Усно поясніть вживання розділових знаків.

Миша подсел к Лёле Подволоцкой:

— Лёля, у меня к тебе вопрос.

— Какой? — спросила девушка.

— Скажи, Подволоцкий, адмирал, профессор Морской академии, — твой дедушка?

— Да. А что?

— Видишь ли, — взволнованно начал говорить Миша, — у него в академии учился один мой дальний родственник, потом он пропал без вести. Так вот, не знает ли твой дедушка о его судьбе?

— Об этом нужно спросить дедушку, — ответила Лёля. — Приходи к нам вечером, поговоришь. Может, дедушке что-то известно о твоём родственнике.

— Обязательно приду! (За А. Рибаким).

без вiсти — *бiзвiсти*

взволнiванно — *схвильiвано*

ТВІР-ОПОВІДАННЯ З ОБРАМЛЕННЯМ (НА ОСНОВІ ПОЧУТОГО)

1. Які особливості має оповідання як літературний твір?
2. Що таке сюжет?
3. Які елементи сюжету ви знаєте?

Оповідання може мати обрамлення.

Обрамлення — це початкова та прикінцева частини художнього твору, які, ніби в рамку, викладають розповіді про інші події.

379. І. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку оповідання. Скажіть, яку роль виконує в оповіданні обрамлення.

СЛУХНЯНА ДИТИНА

Коли мій син приносить незадовільну оцінку, дружина запитує в трагедійними нотками в голосі:

— Це що?..

Син мій — ані слова у відповідь. Тільки палахкотять настовбурчені вуха.

— Розкажуй, що ти там накоїв!

— Ми, той... Ну бігали... — починає мій син видувати із себе слова. — А тоді, той... каталися...

— На чому каталися?

Син мій здивовано дивиться на маму: як вона не розуміє найелементарніших речей! На чому ж іще можуть кататися порядні хлопці, як не один на одному!

— Сів на Олеся, а він навів мене на Параску Михайлівну...

— О Боже!

— Вона не впала, мамо, а тільки побігла, — додає швиденько син.

— Чи в тебе є що в голові! — скрикує дружина, а потім звертається до мене: — А ти чого мовчиш? Поговори хоч ти з ним.

— Це недобре, сину! — набравши якомога строгішого вигляду, кажу я.

— Твій тато ніколи не балувався, — говорить дружина.

Спогади переносять мене в дитинство...

У дядька Матвія був найвищий паркан, найзілїший собака, найважчий кийок і найсмачніші в саду яблука. Я, може, ніколи й не наважився б полізти по ті яблука, якби не однокласниця Оля. Якось, коли ми поверталися зі школи, Оля, що почувала себе маленькою принцесою серед гурту вірних васалів, примхливо сказала: «Як би я хотіла скуштувати отого яблука!» — і зиркнула на мене.

Я одразу простягнув своєму вірному другові Ванькові книжки й, осідлавши паркан, сторожко дивлюся в сад. Зібравшись із духом, зістрибую, біжу до найближчої яблуні, мавпою видаюся наверх.

Вибираю найстиглиші яблука, гарячково пакую до пазухи. Вирішую златити. Глянув униз і обмер. Під мною, задерши догори морду, стоїть чорний Полкан. Очі червоні, грива найкачена, з ікластої пащі виривається гарчання.

Висну на гілляці, не наважуюся злісти. Полкан гарчить усе лютіше, розгрібає задніми лапами землю. Отоді я зробив помилку, у якій каюся і досі. Якби я принишк непорушно, собака, може, і дав би мені спокій. Я ж вибрав найважче яблуко і пожурих униз на Полкана. Ображене собаче виття переповнило сад. На такий переполох вибіг дядько Матвій...

Я щосили вчепився в гілку, у відчаї дивився на своїх друзів, що, вгледівши дядька Матвія, дременули так, що тільки п'яти миготіли.

— Злазь, кажу! — кричить до мене дядько Матвій і, розпалившись, починає трусити яблуню.

Гнаний страхом, я пробув здертись ще вище. Гілка не витримала, і я шаснув донизу. Дядько Матвій скопив мене, мов обценьками, за руку і поволік у найдавший куточок саду. Там росла густа кропива — така зелена, така молода і така жалка. Дядько Матвій нахилився і почав голою рукою рвати оту кропиву...

Кажуть, що кропивою лікують од ревматизму. Якщо це так, то я не захворію на ревматизм, поки житиму — так почаствував мене кропивою дядько Матвій.

Кулею я вилетів із саду, вихором промчав через село. Коли б не ставок, то не знаю, де б і зупинився. А так ускочив у став та й кинув до самого вечора. Забрався в очерет, щоб ніхто не бачив, і стояв, аж поки сіло сонце.

Голос дружини повертає мене в кімнату. «Ну, йди,— зжалюється вона врешті над сином. — Іди й постарайся хоч трохи бути схожим на тата». У бабусі, моєї старенької мами, при цій фразі починають сіпатися губи, а я опускаю очі: мені здається, що зараз у мене точно такі вуха, як у сина, ліхтарі ліхтарями (За А. Дімаровим).

II. Визначте елементи сюжету оповідання. Розгляньте малюнок. Скажіть, якому елементу сюжету він відповідає.

380. Напишіть оповідання «Бездумний вчинок» за поданим сюжетом. Складіть обрамлення до твору.

Експозиція. Перед весняними канікулами учні 8-Б класу готувалися до шкільного театрального фестивалю.

Зав'язка. Василь Бондаренко запевняв однокласників, що ніхто не зможе краще за нього зіграти роль Герасима Калитки у сцені з комедії «Сто тисяч».

Розвиток дії. «Я вивчу слова напам'ять перед виступом на сцені, не хвилюйтеся,— говорив учень. — Нащо марнувати сили зараз! Ви маєте сумніви щодо моєї відповідальності?»

Кульмінація. У залі тривала тиша. Вчетверте Василь розпочинав говорити свою репліку, але закінчити її не міг.

Розв'язка. Відтоді однокласники так і називають Василя — «відповідальна людина».

§ 33. Заміна прямої мови непрямою

381. Прочитайте речення з прямою і непрямою мовою. Чим ці два способи передачі чужого мовлення різняться між собою?

1. «Чудовий Дніпро!» — скаже всякий, хто гляне (С. Олійник). Усякий, хто гляне на Дніпро, скаже, що річка чудова. 2. І мовлять учні: «Землю милу повік любить не перестанемо» (М. Сом). І мовлять учні, що землю милу повік любить не перестануть. 3. «Я теж не шукаю собі легкого хліба», — ображено зауважив Маркевич. Маркевич ображено зауважив, що він теж не шукає собі легкого хліба.

Чуже висловлювання, передане від імені оповідача разом зі словами автора, називається **непрямою мовою**.

Речення з непрямою мовою належать до складних речень. Їх частини з'єднуються сполучниками *що, ніби, щоб*, займенниками *хто, що, який*, прислівниками *як, де, коли* або часткою *чи*. Наприклад: «*Аркадію... Заспокойся, Аркадію...*» — *благала Софія Петрівна (М. Коцюбинський)*. *Софія Петрівна благала, щоб Аркадій заспокоївся.*

При заміні прямої мови непрямою слід пам'ятати:

1) у непрякій мові змінюють особу займенників і дієслів відповідно до особи, від імені якої тепер передається чуже висловлювання, наприклад: «*Піду купатися в інше місце, в тінь*», — сказав Вітя (С. Васильченко). Вітя сказав, що піде купатися в інше місце, в тінь;

2) у непрякій мові опускаються вигуки, повторення, іноді — вставні слова, частки, а звертання або опускають, або роблять підметами чи додатками, наприклад: «*Я, Насте, ніколи-ніколи тебе не забуду!*» — гаряче промовив Кость (С. Васильченко). Кость гаряче промовив до Насті, що ніколи її не забуде;

3) після непрямого запитання знак питання не ставиться, наприклад: «*Мотре! Хто це тобі купив таке гарне намисто?*» — спитав Карпо (І. Нечуй-Левицький). Карпо спитав, хто купив Мотрі таке гарне намисто.

382. Спишіть речення, замінюючи пряму мову непрямою. Новоутворені речення запишіть.

1. Жінка з дубцем у руках іде берегом, запитує дітлахів: «Чи не бачили ви часом тут рудої корови?» 2. Хлопець задивився на бджіл і подумав: «Бач, яке маленьке, а дивись, яке розумне». 3. На поріг вийшла Бондариха й гукнула: «Ану, діти, до хати! Усі! Перед дорогою годиться посидіти!» 4. «Як не вийде! — рішуче промовив Петро. — Мусить вийти!» 5. «Що це за зарево? — схвилювано промовив, вийшовши з хати, Мороз. — Це, мабуть, сонце сходить» (З тв. С. Васильченка).

383. Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи пропущені розділові знаки. Замініть пряму мову непрямою. Новоутворені речення запишіть.

1. За дев'ять століть у Софії не горів ніякий вогонь, окрім свічок (С,с)казав професор (З,з)авдяки цьому тут збереглися фрески і мозаїка (П. Загребельний). 2. Пішли мої літа, як вітри круг світу (Ч,ч)асом зітхне стара, при нагоді розповівши Тоні щось із своєї давнини (О. Гончар). 3. З якими вістями прийшли, пане полковнику (С,с)питав нетерпляче князь Ярема, відповівши на поклі і привітання гостя (Я. Качура). 4. Ви б, може, плащ одягли (С,с)питала Одарка Федора Несторовича і додала (В,в)оно таке, наче на дощ... (Григір Тютюнник).

384. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Підготуйте докладний усний переказ тексту від третьої особи, замінюючи пряму мову непрямою.

ЧІРА

Якось осіннього ранку на нашому озері я зазримітив одну цікаву птаху — маленьку качечку. Тут були й великі качки, але щойно я наближався до берега, як вони здіймалися й летіли, а маленька квапилася сховатися в очерет. «Ось підросте — і вона полетить», —

міркував я. Та час спливав, а качечка легіти начебто нікуди й не збиралася. І не росла зовсім. Тоді я привів на озеро тата.

— Сашко, та це ж чирок! — сказав тато, як тільки ми побачили качечку. — Такий маленький він і є.

— А чому ж не літає?

— Підранок мабуть, — трохи подумавши, сказав тато.

— Хто ж його поранив?

— Різні, сину, є люди. Можливо, хтось із мисливців... Мабуть, дробинка десь усередині застрягла, отож він і не літає.

Одного ранку, вийшовши на ганок, я помітив, що вода в діжці замерзла. Натягнувши шапку, швидко побіг до озера. Чирит там не було. Я обережно попробував ногою кригу. Міцна. Зробив кілька кроків і очам не повірив: чира, кумедно перевалюючись з боку на бік, утікав від мене до не замерзлої ще місцини. Мабуть, там били джерела. «Що ж буде з чирою, коли мороз скує і цю місцину? — подумав я. — Без води чира загине. Треба порадитися з татом».

Ми вирішили, як можна допомогти птахові. Віля незамерлої місцини ми прорубали ополонку, поклали впоперек жердини, а на них — соломяні мати, залишивши вузьку щілинку. Від очерету до ополонки я насипав зерна пшениці.

— Ну от! — зрадів тато. — Басейн готовий!

Наступного ранку я побіг до озера і ще здалеку помітив стовпчик пари над тим місцем, де вчора прорубали ополонку. Басейн дихав, басейн жив! Від зерна не було й сліду. Чира стояв зовсім близьенько, підібравши одну лапку. Його блискучі очі-намистинки начебто говорили: з таким другом я не загину (За Г. Труфановим).

385. Попрацюйте в парах. Відредагуйте і запишіть речення.

1. Хлопець гукав, що нумо, до роботи! 2. Оксана запитала брата, чи підемо ми зустрічати бабусю? 3. Хлопець заперечив товаришеві, що йому не можна нічим дорікнути. 4. Тарас запитав, куди ж іде сонце вночі спочивати? 5. Мати попросила сина, щоб він, будь ласка, не запізнився (*З учнівських творів*).

386. Прочитайте текст. Замініть пряму мову непрямою і запишіть.

ПІД ТИХИМИ ЗОРЯМИ

Над Мар'ївкою спочивала ніч. Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тінями. В небі сіялися зірки й виблискували в темній, як криця, воді. На березі озера, в траві, лежали Грицько і Яків, коло них валялися розкидані в траві книжки...

— Якове, про що ти думаєш? — спитав Грицько.

— Он глянь сюди! — промовив Яків, дивлячись на небо. — Он, бач, на небі зорі, а що там, над тими зорями?

— Там інші зорі.

— Ну а за іншими?

— Там знов зорі.

— Зорі, та й зорі, та й зорі... а краю немає?

— Немає краю.

— От штука!.. — зітхнув Яків і замовк.

Грицько глянув на небосхил, і йому стало здаватися, що він сидить не в гаю над водою, під темним небом, а у великій-великій хаті. Стеля в тій хаті — блакитне, оздоблене срібними бляшками небо, діл — блискуча вода в озері, темні дерева — то вінки, розвішані по стінах, а місяць, мов лампадка, тихо освітлює всю хату (*За С. Васильченком*).

§ 34. Цитата як різновид прямої мови. Розділові знаки при цитаті

Різновидом прямої мови є цитати.

Цитата (рос. цитата) — дослівно наведений уривок із якогось тексту для підтвердження певної думки. Наприклад: «*Борітеся — поборете!*» — *закликав Тарас Шевченко*.

Цитати наводяться в супроводі слів автора або без них. Цитати завжди беруться в лапки.

1. Якщо цитата наводиться без слів автора, після неї в дужках зазначається прізвище автора, наприклад: «*Насіння лихих справ — лихі думки*» (*Г. Сковорода*).

2. Якщо цитата наводиться в супроводі слів автора, у таких реченнях розділові знаки при цитатах ставляться так само, як і в реченнях із прямою мовою, наприклад: «*Не шукай частя за морем, — радив Григорій Сковорода, — а твори його сам*».

3. Якщо цитати є частиною непрямої мови або вживаються зі вставними словами *на думку...*, *як говорив...*, вони пишуться з малої букви, наприклад: 1. *Григорій Сковорода був переконаний, що «не тіло, а душа є людиною».* 2. *На думку Григорія Сковороди, «без бажання все складне, навіть найлегше».*

4. Якщо цитата наводиться не повністю, то на місці пропущених слів ставляться три крапки, наприклад: *«Не той дурний, хто не знає..., а той, хто не хоче знати» (Г. Сковорода).*

5. У лапки не беруться віршовані цитати, що передаються з дотриманням віршованих рядків, наприклад:

Василь Стус писав:

Лиш мати вмiє жити,

Аби світитися, немов зоря.

387. Прочитайте речення. Прокоментуйте вживання розділових знаків при цитатах.

1. «Життя справді складне, і єдиний у нього підручник — досвід» (*Григорій Тютюнник*). 2. «Слово — свідок історії, свідок часу», — писав Павло Мовчан. 3. На думку Василя Сухомлинського, «музика — це мова почуттів». 4. «Коли чоловік не має мови, — повторював Павло Загребельний, — то не має він імені також». 5. «Не забувайте того доброго, що вмiєте, — повчав своїх дітей Володимир Мономах. — Чого не вмiєте, того навчайтеся». 6. Дуже влучно про вагу слова в житті людини говорив Борис Олійник:

Коли ти похитнувся у слові,
Вважай, що похитнувся у собі.

388. Прочитайте поезію Дмитра Білоуса, визначте її тему й основну думку. Скажіть, із якого тексту взято виділену цитату і яка її роль у тексті.

РІДНЕ СЛОВО

Ти постаєш в ясній обнові,
як пісня, линеш, рідне слово.
Ти наше диво калинове,
кохана українська мово!

Несеш барвінь гарячу, яру
в небесну синь пташиним граєм
і, спливши там від сонця жару,
зеленим дихаєш розмаєм.

Плекаймо в серці кожне гроно,
прозоре диво калинове.
Хай квітне, пломенить червоно
«в сім'ї великій, вольній, новій».

Д. Білоус

389. Попрацюйте самостійно. Наведені висловлювання частково або повністю введіть у речення як цитати.

1. В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля (Т. Шевченко).
2. Людина така, яке її уявлення про щастя (В. Сухомлинський).
3. Усе відбивається в пісні, як в морі (Леся Українка).
4. Неправді властиво не стояти на одному місці (Іван Вишенський).
5. Особисте щастя залежить від щастя народу (М. Рильський).
6. Тільки труд — життя основа, краса всевладного життя (В. Сосюра).

390. Попрацюйте в парах. Відредагуйте речення і запишіть.

1. Говорячи про покликання людини на землі, Максим Рильський проголошує, що «яке глибоке щастя — жить, быть гідним імені людини, народу й людськості служити!» 2. Тарас Шевченко вірить у краще майбутнє України:

«І оживе давня слава —
Слава Україні».

3. Михайло Стельмах писав, що «Я люблю тебе, незрадлива мудросте книг... і скорботу твою, і радість твою». 4. Як писав Костянтин Ушинський: «Відберіть у народу все — і він усе зможе повернути, але відберіть мову — і він ніколи більше вже не створить її». 5. Царизм Тарас Шевченко затаврував в образі орла, який «Споконвіку Прометея там орел карає, що день Вожий довбе ребра й серце розбиває» народові (З учнівських творів).

391. Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки.

1. Тарас Шевченко! Досить було однієї цієї людини, щоб урятувати цілий народ, цілу націю (П,п)исав Остап Вишня. 2. У поемі «Мойсей» Іван Франко пророкував Україні таку долю (П,п)рййде час, і ти огнистим видом засяєш у народів вільнім колі. 3. Слово для Лесі Українки — це (Г,г)острий безжалісний меч, той, що здййма вражі голови з плеч. 4. Платон Воронько закликає кожного з нас (Х,х)оч крок новий зроби до того, в чім бачиш ціль і суть свою. 5. Лиш праця (П,п)ідкреслював Іван Франко (С,с)віт таким, як е, зробила. 6. Він був сином мужика і став володарем у царстві духа (П,п)исав про Тараса Шевченка Іван Франко (В,в)ін був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ ЯК ЗАСІБ ЗАСВОЄННЯ І ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ ПРОЧИТАНОГО

392. І. Прочитайте і перекажіть текст.

Що значить прочитати текст? Прочитати — це насамперед зрозуміти думку автора, те, що він хотів сказати, його вадум.

Щоб добре оволодіти навичками правильно, швидко й виразно читати, потрібно докласти багато зусиль та праці. Насамперед необхідно визначити мету читання. Конкретна мета — це той кут зору, під яким ви сприймаєте інформацію. Усвідомлення мети сприяє кращому осмисленню прочитаного, дозволяє виділити в тексті головне й відкинути неістотне, зробити необхідні висновки й узагальнення.

Читаючи будь-який текст, намагайтеся позначити ті місця, на які треба звернути увагу, вибравши саме те, що необхідно запам'ятати.

Після першого прочитання треба осмислити опрацьований матеріал і тільки тоді перейти до його детального вивчення. Друге читання проводиться повільно, щоб з'ясувати деталі й місця, які під час першого читання були незрозумілі, пов'язати нові факти з відомими.

Після другого читання корисно переказувати прочитане і звіряти з надрукованим у книжці, щоб не припуститися помилки (З книги «*Учіться висловлюватися*»).

II. Складіть і запишіть пам'ятку «Як досягти культури читання».

Для кращого запам'ятовування і засвоєння почутого і прочитаного доцільно складати план, тези, робити тематичні виписки, конспектувати.

Одним із способів запису змісту почутого чи прочитаного матеріалу є тематичні виписки. Опрацьовуючи будь-які джерела інформації, корисно виписувати цікаві думки, важливі факти, вислови, щоб можна було скористатися ними під час підготовки наукового повідомлення, виступу, доповіді, захисту реферату.

Тематичні виписки можуть мати різні форми — передача прочитаного чи почутого своїми словами, повний чи скорочений запис цитати.

Оформлення тематичних виписок у вигляді цитати — найуживаніший спосіб, оскільки він надає викладу матеріалу точності, достовірності, виразності і сприяє кращому запам'ятовуванню фактів.

Тематичні виписки роблять у спеціально заведеному зошиті або на окремих аркушах-картках. Необхідно вказати паспортні дані джерела, з якого зроблено тематичні виписки. Бібліографічний опис книги має чітку послідовність: спочатку пишуться прізвище та ініціали автора, потім — назва книги, після цього вказуються вихідні дані: місто, видавництво, рік видання; далі необхідно зазначити сторінку, на якій знаходиться виписана цитата.

Наприклад:

Український народ упродовж усієї своєї нелегкої історії творив і плекав рідну мову. Митці слова вишліфовували кожну його грань, щоб піднести нашу мову до рівня найрозвиненіших мов світу. Але залишитися на вершині вона зможе тільки тоді, коли ми й далі берегтимемо її як найцінніший скарб, пильнуватимемо її норми.

Пономарів О. Д. Культура слова. Мовностилістичні поради. — К.: Либідь, 2001. — с. 232.

393. I. Прочитайте уривок із книги Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» (вона побачила світ 1997 року в київському видавництві «Українська книга»).

Слова *військовий* і *воєнний* є в українській мові, але означають вони не одне й те саме, тому, мабуть, і трапляються часто помилки, коли їх ставлять не там, де треба, наприклад: «*На святі врожаю були й представники воєнної частини*»; «*Мій дідусь за часів військового лихоліття був ще малим*».

Прикметник *військовий* позначає те, що стосується *війська*: *військова служба, військова частина, військовий суд* тощо, наприклад: «*У хату вступив гість... військовий лікар*» (М. Коцюбинський).

Але те, що походить від слова *війна*, українською мовою — *воєний*: *воєнна перемога, воєнна поразка, воєнний час* тощо, наприклад: «*Мир! Завойовано змогу мирно жити, не буде ще однієї воєнної зими*» (О. Гончар).

Отже, у двох перших фразах треба було написати: «*були й представники військової частини*», «*за часів воєнного комунізму*» (Б. Антоненко-Давидович).

- II. За поданим зразком оформіть виписку «Військовий і воєнний».

Три киті. У давнину вважалося, що саме на трьох китах тримається земля. Ще в середньовічних трактатах із географії землю зображали як пласку таріль, що лежить на спинах трьох велетенських китів, які плавають у безмежному океані.

Вислів «три кити» вживається тоді, коли йде мова про основні засади чого-небудь.

Забіяка В. А., Забіяка І. М. Фразеологічний словник школяра. — К.: Освіта, 2007. — С. 51.

394. Підготуйте тематичні виписки до виступу на одну з тем: «Становлення сучасної української літературної мови», «Розвиток жанру байки в українській літературі», «Роздуми Лесі Українки про роль поета і поезії в житті суспільства».

У ВІБЛІОТЕЦІ

395. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Опрацьовуючи літературу, необхідну для написання твору або реферату чи підготовки наукового повідомлення, необхідно знати, як швидко зорієнтуватись у великій кількості книг і відшукати саме ту інформацію, яка вас цікавить.

Прийшовши до бібліотеки, ви насамперед звертаєтесь до бібліографічного покажчика. Слово *бібліографія* грецького походження, складається з двох частин *biblion* — книжка і *grapho* — пишу. Бібліографія — це наука, яка розробляє методи опису друкованих творів, складання їх покажчиків та оглядів різного призначення. Цим словом також називають покажчики літератури з якогось питання, списки творів певного автора із зазначенням вихідних даних.

Дібравши літературу з певної теми, необхідно визначитися, з якими книгами варто працювати насамперед. Щоб дізнатися про зміст видання, потрібно прочитати анотацію, уміщену на другій або останній сторінці. Анотація (від латинського *annotatio* — помітка) — це дуже стисла характеристика книжки, часто з оцінкою. У ній подаються короткі відомості про автора, тему та основний зміст матеріалу, вказується, кому адресовано книгу.

396. Прочитайте діалог за особами.

— Доброго ранку, Тамаро Вікторівно! — звертається до бібліотекаря восьмикласник.

— Доброго ранку, Сашко! Вачу, ти хочеш здати книжки.

— Так. А ще мені необхідно дібрати матеріал для повідомлення на засідання нашого мовного гуртка про початки слов'янської писемності.

— Я тобі пораджу скористатися для підготовки повідомлення словниковою статтею енциклопедії «Українська мова».

— Невже цього буде достатньо? Мені хотілося б дібрати більше цікавого матеріалу.

— Звичайно ж, цього для повідомлення буде замало, але стислу словникову статтю можна взяти за основу. Окрім того, після кожної словникової статті в енциклопедії «Українська мова» є перелік літератури, в якій це наукове поняття висвітлене глибше.

— А як же я потім знайду всі ці книги?

— Перепиши список літератури — на окремі картки назву кожної з книг. Потім звернися до бібліотечного каталогу — перевір, чи

є ці книжки в нашій бібліотеці. Коли знайдеш у каталозі потрібне видання, запиши шифр, зазначений у верхньому лівому кутку бібліографічної картки: це позначення стелажа і полиці, де знаходиться потрібна книга.

— Дуже дякую вам за пораду! Я гадав, що відшукати потрібну книгу — надзвичайно складна справа, а виявляється, що все це так просто.

— Рада, що допомогла тобі!

II. Користуючись матеріалом рубрики «У бібліотеці», складіть пам'ятку «Як знайти необхідну літературу»

МОВНИЙ РОЗБІР

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР РЕЧЕНЬ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ

Послідовність розбору

1. Назвати речення з прямою мовою.
2. Вказати слова автора і пряму мову.
3. Слова автора і пряму мову розібрати як окремі речення за схемою, поданою на с. 95.

Порадили: «Не розминайся з правдою ніколи!» (В. Малишко).

Зразок усного розбору

Це речення з прямою мовою. *Не розминайся з правдою ніколи* — пряма мова; *порадили* — слова автора.

Пряма мова виражена спонукальним окличним, простим, односкладним (означено-особовим), поширеним, повним, неускладненим реченням.

Граматична основа складається тільки з присудка *не розминайся* — простого дієслівного. *Не розминайся* (з чим?) *з правдою* — додаток; *не розминайся* (к о л и?) *ніколи* — обставина часу.

Слова автора виражені розповідним неокличним, простим односкладним (неозначено-особовим), непоширеним, повним, неускладненим реченням.

Речення складається тільки з простого дієслівного присудка *порадили*.

Зразок письмового розбору

Порадили: «Не розминайся з правдою ніколи!» (Речення з пр. мовою; пр. мова: спонукальн., окл., прост., односкл. (озн. - особ.), пошир., повне, неускл.; слова автора: розпов., неокл., прост., односкл. (неозн. - особ.), непошир., повне, неускл.).

397. Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки. Зробіть повний синтаксичний розбір речень.

1. Девінка наша пісня до сонечка лине (М,м) і сонячний дім це моя Україна (А. Німецько). 2. Мамо (П,п) питаю (Т,т) о льони цвітуть? (О. Гончар). 3. Життя в неволі нічого не варте (В,в) ідкавав Максим (І. Франко). 4. Іду я в поля України до ненки спішу на розмову у травах благаю уклінно (М,м) ятуско скажи мені слово (П. Перебийніс).

398. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Зробіть синтаксичний розбір речень з прямою мовою.

ДОВГОЖДАНІ ГОСТІ

Півніше, ніж завжди, пр..летіли лелеки. Богдан виглядав їх уже цілий тиждень, по кілька разів на день питав у діда: «І коли вже вони пр..летять?» Хлоп..ць не здогадувався, що й старенькому не терп..ться їх побачити. Обидва вірили, що для того, хто побач..ть першого лелеку в польоті, весь рік буде щастити. Зранку пильно вд..влялися в небо, а лелек все не було. Та одного дня Богдан до..ч..кався. Було це після обіду. Пов..рнувшись зі школи, він узявся допомагати дідусеві закопувати нові стовпи для плоту. Тоді, коли Богдан глянув на сонце, аби визнач..ти, котра година, не повірив своїм очам: з півдня до їхнього обійстя летів лелека. «Діду! — радісно вигукнув він. — Лелека весну пр..ніс!»

Дід відклав молоток, випростався, пильно пр..дивляючись до білого ширококрилого птаха, що опускався все нижче і, зробивши півколо, легко опустився на гніздо (За О. Луїєм).

II. Складіть 2–4 речення з прямою мовою. Скористайтеся картиною Юрія Журки «Лелека».

Ю. Журка. Лелека

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які ви знаєте способи передачі чужого мовлення?
2. Що називається прямою мовою?
3. Які розділові знаки вживаються при прямій мові?
4. Спишіть, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки.

1. Наші пращури побачивши в небі ключ журавлів приказували (Д,і)з чужої стороньки повертайтесь додому! (В. Скурятівський). 2. Немає у світі нікого сильнішого за людину (Т,т)ихо говорив Іван Іванович грючись біля вогню (О. Довженко). 3. Молодь найбільша загадка сучасності (Г,г)оворили на Стародавньому Сході (В,б)о в ній таємниця майбутнього (М. Сом). 4. Хліб найбільша святість (У,у)чив батько (З,з) хлібом кажуть і пісня милаша і ката тепліша (М. Стельмах). 5. Я прощаюсь із літом. І воно мені каже (П,п)рощай! (Д,і) хитає над шляхом порожній гнізда грачине (Л. Костенко). 6. Ти не слухаєш мене (З,з)дивувався Сашко і почав допитуватися (Т,т)обі не цікаво (О. Гончар).

5. Що таке діалог?
6. Які розділові знаки вживаються при діалозі?
7. Спишіть текст, ставлячи розділові знаки.

БАТЬКОВА ПОРАДА

Жив в одному селі чоловік, і був у нього син. Якось батько каже
Слухай сину! Живи так, щоб мав у кожному селі хату, на кожен день чоботи і щоб тобі всі люди кланялись.

Задумався син над батьковими словами і питає

Як це батьку я можу поставити в кожному селі хату, купувати щодня нові чоботи і примусити всіх мені кланятися?

Дуже легко сину відповів старий. Матимеш у кожному селі доброго товариша — будеш мати і свою хату. Щоб на кожен день були нові чоботи, треба їх щовечора чистити — будуть вони як нові. Уставай сам рано і йди на роботу — кожен буде кланятися й вітатися з тобою (Нар. творчість).

8. Розкажіть про заміну прямої мови непрямою.
9. Замініть пряму мову непрямою.
 1. «Чого тебе вчора в кіно не було?» — запитала Тоня Віталія.
 2. «Привнайся, Віталіку, — допитувалася Тоня, — то ти листа писав?»
 3. «Коли ж ми побачимся знову?» — журилися друзі (З тв. О. Гончара).
10. Що таке цитата?
11. Які розділові знаки вживаються при цитатах?
12. Зробіть повний синтаксичний розбір речень.

1. Дівчата співали про зелену діброву, питаючи в неї: «Хто в тій діброві гуляє?» 2. Я так завзято, аж пропащо благаю слово: «Не мовчи!» 3. «Сонце вже давно скотилося за діброву...» — сумно промовляло все навколо (З тв. Дніпрові Чайки).

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

Словосполучення і речення. Двоскладні речення. Односкладні речення

- 9
1. Яка синтаксична одиниця називається словосполученням?
 2. На які види поділяються словосполучення за способом вираження головного слова?
 3. Що таке речення? Чим речення відрізняється від слова і словосполучення?
 4. На які види поділяються речення за метою висловлювання?
 5. Розкажіть про підмет і присудок як головні члени речення.
 6. Коли ставиться тире між підметом і присудком?
 7. Які другорядні члени речення ви знаєте?
 8. Розкажіть про означення як другорядний член речення і про способи вираження означень.
 9. Який член речення називається додатком? Розкажіть про способи вираження додатків.
 10. Розкажіть про обставину як другорядний член речення і про розряди обставин за значенням.
 11. Які види односкладних речень вам відомі?

399. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть.

В п'яти шагах, укажівать за больным, благодарить учителя, приниматься за работу, старший по возрасту, выше меня, болеть гриппом, поставит в пример, случилось по недоразумению, приспособиться к обстоятельствам, забота о детях, обратиться к товарищу, пойдёт со мной, пришёл с работы, привлеч к себе внимание, прислушиваться к чему-то, раньше всех, нуждаются в помощи.

укажівать — доглядати
приниматься — тут: братися
недоразумение — непорозуміння
приспособиться — пристосуватися
забота — турбота
привлечь — тут: перевірити

400. Виразно прочитайте поезію Петра Засенка. Випишіть виділені словосполучення і зробіть їх синтаксичний розбір.

ПІСЛЯ ДОЩУ

Дощ одшумів, і спориші понурі
Принищили — **настрахалися грози.**
Кущі жоржин мокрісінькі, мов кури,
Обтрушуються **стиха** від роси.

В очеретах збира свої пожитки
Намокла чапля і гніздо шука...
Цей світ промок до рубчика, до нитки,
До павутинки в прихистку листка.

П. Засенко

401. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть речення в такій послідовності: а) розповідні; б) питальні; в) спонукальні. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Летять легкі кульбаби для неба зрікшися землі (*С. Жолоб*).
2. Рідна земле у красі і в силі у своєму щасті розцвітай! (*А. Малишко*).
3. Де ви мої друзі де? (*К. Тищенко*).
4. Яблунева осене чом ти в травах росишся? (*С. Пушик*).
5. Будь людино людино! Будьте люди людьми (*М. Уленік*).
6. Лісова прохолода розливається свіжістю настояною на травах (*І. Цюпа*).

402. Спишіть речення, ставлячи, де треба, тире між підметом і присудком.

1. Життя це шлях. Життя це шлях... Життя не нива, ні, воно дорога від бур до зір (*Л. Дмитерко*).
2. Вдихати вітер Ватьківщини найвище щастя на землі (*В. Сосюра*).
3. Слово матері найдорожче (*Нар. творчість*).
4. Твій погляд як вранішнє сонце (*К. Тищенко*).
5. Любить свій край це для народу жити боротися за юне за нове (*В. Сосюра*).
6. Я син свого віку і весь належу сучасникам своїм (*О. Довженко*).

403. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть підмети, присудки, додатки й обставини.

УТРО НА РЕКЕ

Утро удивило мене прохладой. Над водой подымался туман. Тяжёлая, ядрёная роса клонила к земле травы. Разноголосый птичий гомон покорил меня, властно заставил забыть обо всём на свете. Только лёгкая, неосознанная грусть тихонько теплилась у меня на сердце, когда издалека доносился милый голос кукушки (*За М. Шолоховим*).

ядрёный — ядрённий
покоряет — підкоряєти

грусть — сум
доносится — тут: лінути

404. Спишіть речення, розкриваючи дужки, в такій послідовності: а) двоскладні; б) односкладні означено-особові; в) односкладні неозначено-особові; г) односкладні узагальнено-особові; ґ) односкладні безособові; д) односкладні називні.

1. Прикрашаймо ж землю, юні друзі, (що)дня, (що)години, без утоми й спокою (М. Рильський). 2. Полюють зайців (по)різному (Остан Вишня). 3. Два діла (в)раз не роблять. 4. Будь швидким не на обіцянку, а на виконання. 5. Велике дерево (по)волі росте (Нар. творчість). 6. Так тихо(тихо) навкруги (М. Стельмах). 7. Де(сь) над головою розсипав дзвінкий горох невгамовний жайворонок (О. Гончар). 8. І яр, і поле, і тополі (Т. Шевченко).

405. Спишіть прислів'я, опускаючи повторювані слова. Поставте, де треба, тире в неповних реченнях.

1. Не вчи орла літати, а солов'я не вчи співати. 2. Не місце людину красить, а людина красить місце. 3. Чужу біду на воді розведу, а свій біди і кінця не знайду. 4. Готуй сани влітку, а воза готуй узимку. 5. Барвінок беруть на вінок, а полян беруть на віник. 6. Добрий чоловік доброго навчає, а злий чоловік на зле наставляє.

406. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. Тут з(діда)прадіда, (із)віку(в)вік збирали мед, з берез точили сік (І. Нехода). 2. Гори, мій вогнику, гори у тихі вечори і (в)ночі темні й грозові не гасни (М. Рудь). 3. (В)горі — ліси сріблясто-сині (М. Бажан). 4. Тікає (в)бік сонечко, міряючи землю дрібненькими кроками (В. Бабляк). 5. І верховіття тонкої тополі кивають (с)тиха, гомонять (по)волі (Леся Українка).

407. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

НАЧАЛО ГРОЗЫ

Сначала громыхало над деревней на дальнем берегу. Белая молния отвесно прорезала там огромную фиолетовую тучу, вонзилась за горизонтом в землю. Чайки кричали перед дождём, дрались в камышах, вырывая друг у друга мелкую рыбёшку.

Потом сплошь потемнело над рекой. Чёрная рябь пробежала по плёсам холодноватой свежестью влаги. Потянуло густой прохладой. Вдруг первые пульки дождя пробили спереди по воде. А через мгновение ливень зашумел, загудел, забушевал вокруг вместе с ветром. Сразу же всё расплылось, исчезло в водянистом тумане (За Ю. Бондаревим).

громыха́ть — гримотіти
мол́ния — бли́скавка
отве́сно — прями́во

вонзи́ться — устроми́тися
рябь — бри́жі
ме́лкий — дрібни́й

Однорідні члени речення

1. Які члени речення називаються однорідними?
2. Як можуть поєднуватися між собою однорідні члени речення?
3. За яких умов означення можуть бути однорідними?
4. Які розділові знаки ставляться при однорідних членах речення?
5. Які слова називаються узагальнювальними?
6. Сформулюйте правило «Розділові знаки при узагальнювальних словах».

- 408. Хто швидше?** Запишіть подані сполучення слів у три колонки: а) з єднальними сполучниками; б) із розділовими сполучниками; в) із протиставними сполучниками.

Глина і пісок; то тиша, то шум; не парк, а ліс; слива або абрикоса; повільно й обережно; написав, але не перевірів; не тільки будинок, а й гараж; ні нарцис, ні тюльпан; штурман або пілот; швидко, однак неохайно; чи співали, чи танцювали; поспішаю, та все одно не встигаю; горобина та калина.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться початок прислів'я: «... дитину хвалить».

- 409.** Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення.

1. Я і він і ти творим цю весну, щоб з піснями йти в щастя долину (*В. Сосюра*). 2. Працею людина і сильна і красива (*І. Нехода*). 3. Силуети гір то випливали то ховалися за сіткою весняного дощу (*Ю. Яновський*). 4. Над тією дібровою стояла ніби дуже ясна місячна ніч або зоряний вечір (*І. Нечуй-Левицький*). 5. І розцвітає людина не в журбі в щасті не в темряві у світлі не в розлуді в сім'ї (*О. Довженко*). 6. Лебедине озеро вкрившись місячною попоною спить не шелесне не хлюпне (*І. Цюпа*). 7. Хлібами і рясом завітчаний рясно наш край у веснянім теплі, де ми народились ходити навчилися по рідній великій землі (*П. Воронько*).

- 410.** Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть однорідні означення.

1. Настала ніч довга беззоряна глуха. 2. Свіжий весняний вечір спускається над нашим садом (*З тв. О. Гончара*). 3. Люблю цю тишу мрійну вечорову, коли виходить місяць у діброву (*І. Нехода*). 4. Між листом зашелестів густий рівний дощ (*С. Васильченко*). 5. Пустельний сповнений суму степ утікав кудись у долину (*Леся Українка*). 6. Через усе небо проліг припорошений імлістою курявою неосяжний Чумацький Шлях (*І. Цюпа*). 7. Промінчики ніжні лагідні сипле на землю весняне сонечко (*М. Коцюбинський*).

411. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Найменший шерхіт луск гіллячки шум пташиних крил цокіт копит все резонувало тут надзвичайно лунко чисто і повногосно. Усе і дзвінке повітря і дзвінки гори і ліси починало, здавалося, від кожного слова бриніти, як грандіозна мембрана (О. Гончар). 2. Все зберегла моя уява ті ночі зоряні ті дні (В. Сосюра). 3. Квіти трави дерева птахи люди все живе радіє весні (О. Довженко).

412. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви, ставлячи розділові знаки.

Недалеко від Богуслава, коло Росі, у довгому покруч...ному яру розкинулося село Семигори. Яр в'ється гадукою між крутими горами між з...леними т...расами. На дні довгого сповн...ного зелені яру бл...щать обсадж...ні столітніми вербами високі греблі. Два рядки білих ч...пурних хат білють попід горами, наче два разки перлів на з...леному поясі. Коло хат розрослися густі старі садки, наче ліси.

На в...соких гривах гір кругом яру з...леніє старий ліс, як безмежне вкрите хвилями море. Глян...ш з високої гори на нього, і здається, ніби на гори впала оксамитова з...лена тканка (І. Нечуй-Левицький).

413. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. Горять міняться на очах сині зелені бузкові оранжеві й бурштинові легкі ослині хмарини (В. Козаченко). 2. Блискавки бігали по чорному небі як змії десь падали з хмари сипалися на землю та на море (І. Нечуй-Левицький). 3. В одній долині під горою високий явір зеленів край берега над чистою водою широке віття розпустив (Л. Глібов). 4. Все здавалося прекрасним і простим вітер хвилі і сонце над нами (І. Савич).

414. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Солнце всходит и заходит — всегда красно в степи. Когда бывает ветер, переносятся целые горы песку. В это утро тишина была не нарушена ничем: ни движением воздуха, ни звуком. В это утро в степи было тихо, пасмурно. Воздух не шелохнулся. Только и слышно было, как ступала лошадь, пофыркивая. Да и этот звук раздавался и тотчас же замирал (Л. Толстой).

нарүшений — порүшений
пасмурно — хмарно
шелохнүться — ворухнүтися
тотчас — одразу ж

Звертання і вставні слова

1. Що таке звертання?
2. Які звертання називаються непоширеними, а які — поширеними?
3. Розкажіть, які розділові знаки ставляться при звертанні.
4. Що таке вставні слова?
5. На які групи за значенням поділяються вставні слова?
6. Сформулюйте правило «Розділові знаки при вставних словах».

415. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поставте потрібні розділові знаки.

1. (Калина) моя (Україна)! В твоїм куці — я кетяг багряний (І. Жиленко). 2. (Край) ти мій (край) кращого за тебе я в житті не знаю (В. Сосюра). 3. Кинь (добродій) неробство дорожити варто днем (Г. Сковорода). 4. Чуєш ти мене (друг) і (брат) всім я руку в путі подаю. 5. Як виростеш моя мала (дитина) то мудрим будь і мужнім будь в житті (З тв. А. Малишка). 6. Я люблю тебе незрадлива (мудрість) книг (М. Стельмах).

416. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Земле моя всеплодюча мати сили, що в твоїй живе глибині, краплю, щоб в бою сильніше стояти, дай і мені (І. Франко). 2. Знову ластівочко-серце ти вернулась, знов звела в нас під хатою кубельце (П. Грабовський). 3. Мріє не зрадь! Я так довго до тебе тужила, стільки безрадісних днів, стільки безсонних ночей (Леся Українка). 4. Як я люблю тебе мій краю вугляний твій кожний камінець, твою билину кожну (В. Сосюра). 5. О земле втрачена явися бодай у зболеному сні, і лазурово посміхнися, і душу порятує мені (В. Стус). 6. Зашуми новим потоком сизокрила моя пісне (А. Малишко).

417. Поставте подані сполучення слів у кличному відмінку.

Володимир Іванович; Софія Григорівна; Антоніна Ярославівна; Дмитро Васильович; друг Євген; студент Шевчук; пан полковник; добродійка Семенова; лейтенант Сергієнко; пані Катерина; лікар Дмитренко; пан Степан.

418. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. І того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (М. Рильський). 2. Сумно шепче ліс дрімучий, ворони літають і здається своїм криком бурю накликають (С. Руданський). 3. З ділом бач у нас ніколи не розходяться слова (П. Дорошко). 4. Мені було либонь дев'ятнадцять літ... Це такий вік, коли людина очевидно мусить якнайшвидше витратити безупинний прибуток своїх сил (В. Винниченко). 5. Задзвеніли струни ще ніжніш-ніж-

ніш... Мабуть ти до мене думкою летиш. Мабуть ти це в'єшся у душі
мої і крилом черкаєш срібні струни в ній (*Олександр Олесь*).
6. Справді я молодшаю і добрішаю почувши голос музики
(*О. Кобилянська*).

419. Прочитайте пари речень. Скажіть, у якому реченні виділене слово є членом речення, а у якому — вставним словом. Спишіть, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки.

1. Люди, які накидаються на все, які розмінюють свої почуття (на)право і (на)ліво (по)моєму (з)рештою мусять відчувати себе злидарями (*О. Гончар*). (По)моєму обличчю не промайне і тінь сумніву (*Ю. Збанацький*). 2. (На)щастя і печаль я маю право, при них обох душа моя згоря (*Л. Горлач*). (На)щастя вітер невдовзі вщух (*Ю. Збанацький*). 3. Добра такого (з)роду у мене правда не було (*Т. Шевченко*). Правда будь(що)будь гору візьме (*М. Стельмах*). 4. Сила і спритність кажуть — рідні сестри. Де одна не впорається, там друга прийде (на)підмогу (*С. Добровольський*). Мати щось кажуть, а Маруся й не чує (*Г. Квітка-Основ'яненко*).

420. Спишіть речення, добираючи з довідки потрібні за змістом вставні словосполучення і речення. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Сонце вже скотилося за гай..., і враз стало непривітно і якомсь моторошно (*Г. Нечуй-Левицький*). 2. Ще малим... на майдан мене мати повела за руку (*О. Підсуха*). 3. Отак завжди... столиця лине за тобою (*П. Воронько*). 4. Біла повинь цвіту... залила все село (*Є. Гуцало*). 5. Є люди на землі..., що крізь щоденний труд уміють любити, і усміхатись, і мислити, й шукать (*М. Рильський*).

Довідка: він чорною стіною стояв на обрії; а то не варто й жити; яблуні розквітли зранку; і шести не минуло мені; чи був ти в ній, чи ні.

421. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Думаю, я должен непременно написать свою повесть, или, лучше сказать, — свою исповедь. Мне это кажется вовсе не потому, чтобы я находил свою жизнь особенно интересною и назидательною. Нет, истории, подобные моей, по частям встречаются во множестве современных романов. Я, может быть, в значении новизны не расскажу ничего такого нового, чего бы не знал или даже не видел читатель. Но всё это я буду рассказывать не так, как рассказывается в романах. И это, мне кажется, может составить интерес, и даже, пожалуй, новость, и назидание (*За М. Лесковим*).

непре́менно — обов'язко́во
іспове́дь — спові́дь
назида́тельный — повча́льний

мно́жество — безліч
да́же — наві́ть
пожа́луй — гада́ю

Відокремлені члени речення

1. Які члени речення називаються відокремленими?
2. Розкажіть про умови відокремлення означень.
3. Які розділові знаки ставляться при відокремлених прикладках?
4. За допомогою яких прийменників відокремлюються додатки?
5. Розкажіть про способи вираження відокремлених обставин.
6. Яку роль виконують відокремлені уточнювальні члени речення?
7. Які члени речення найчастіше бувають уточнювальними?

422. Прочитайте речення. Назвіть відокремлені члени речення.

1. Підготовка до життя, яку ми мусимо дати нашим дітям, складається з трьох елементів: крім знання і вміння, потрібно ще й хотіння (*Н. Забіла*). 2. Налита сонцем і вітрами, хлюпоче веслами весна, і піднімає буйні трави земля, хмільна і запашна (*М. Стельмах*). 3. Спадкоємці горді предків мрійночоліх, ми ревемось за обрій, вище хмар і зір (*М. Терещенко*). 4. Наперекір суховіям та чорним бурям, повсюди йде акація за людиною, заходячи аж сюди, до самого мертвого моря, де, крім солі, вже нічого не росте. 5. Курячись тонкими пластівцями туману, слався степ (*З тв. О. Гончара*).

423. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви, ставлячи розділові знаки.

ЛІТНЯ НІЧ

Як я люблю коли зоряно-зоряно в небі коли в полях під зорями світлюють мов річки дороги а соняшники прямо від зірок перехоплюють росу спросон..я лопотять нею і нанизують на свої пелюстки.

Село зачароване зоряним небом хороше синіє хатками розкиданими довкола. Біля них дивляться на схід загадково потемнілі соняшники. Дорожнім відволоженим пилом дозрілими садками пахне літня ніч тиха місячна.

Зрідка спросон..я заскрипить журавель, гупне біля якогось трохи похилен..ого тину росьяне яблуко прол..ється шипучим соком на траву. Знову тиша наче в доброму сні. Знову лапаті соняшники наче матері простягають на схід обважнілі від роси й темряви руки на яких спочивають голівки малих соняшників повних дрімливого цвіту (*М. Стельмах*).

424. Складіть речення з поданими словосполученнями в ролі відокремлених прикладок.

Найкоротший місяць року; найбільший птах на планеті; перші весняні квіти; або летюча миша; як лікувальний засіб; особливо маслюків.

425. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, замінюючи виділені дієслова дієприслівниками.

Я сидів на березі, раптом почув сполохане квиління чайок... Птахи досі вільно ширяли над головою, але вгорі висів коршак. Він полетів униз і став нападати на чайок. Птахи злякалися несподіваної появи хижака, спочатку кинулися врозтіч. Але коли коршак заходився то на одну з них, то на другу, обидві чайки злетілись, дуже заквилили, ніби змовлялися, а потім разом накинулися на кровожерливого птаха. Коршак спробував оборонятися, заскиглив, а потім чимдуж полетів над Дунаєм геть. Дві чайки довго гналися за ним, а потім повернулися, почали літати наді мною, ніби скаржилися: «Ки-и-ги! Ки-и-ги!» (За С. Скляренком).

426. Із двох речень складіть і запишіть одне речення з відокремленим додатком.

Зразок. *Усі мої друзі люблять читати пригодницькі романи. Ольга не читає таких творів, їй до вподоби історична література.* — *Усі мої друзі люблять читати пригодницькі романи, окрім Ольги, якій до вподоби історична література.*

1. Усі футболісти вчасно прийшли на тренування. Несподівано запізнився тільки воротар Сашко. 2. Увесь травень безперервно йшли дощі. Кілька сонячних днів було тільки на початку місяця. 3. На околиці парку посадили клени. Там повинні були посадити дуби.

427. 1. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Випишіть речення з відокремленими уточнювальними членами речення.

Вода в такий день майже гаряча, значно тепліша від ранкового повітря, бо серпень ранками уже давав знати свій характер. Море ніби загортало людину в ніжну оксамитову ковдру, ніжно пестило й ніяк не хотіло відпускати зі своїх обіймів. Синє-синє, аж чорне, ніби відрізане від крайнеба, а небесна далечинь кришталєво чиста, прозора, тільки ледь-ледь рожева на сході. Котяться до берега дрібні, ледве помітні, хвильки, розсипаються по піску, ласкаві, ніжні, наче просяться на берег відпочити хоч трошки, бо їм, видно, теж набридло все своє життя тремтіти, кудись бігти і безупинно хвилюватись.

І раптом в якусь одну невловиму мить усе те зникло. Морська гладь стала зовсім іншою — рожево-блакитною, рухливою, блискучою. Там, на сході, з'явився пружок сонця, бризнув сніп проміння,

запалив морські простори. Кожної миті море ставало зовсім іншим, ніби хтось незримою рукою підливав у нього фарби. Ось яскрава синька, швидко розчинившись, погасила пурпурові барви і надала воді волошкового відтінку, густого-густого, приемного для людського ока (За Ю. Збанацьким).

II. Уважно роздивіться фотоілюстрацію. Складіть невеликий письмовий опис, використовуючи речення з відокремленими членами.

428. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

УМНЫЕ И ВЕРНЫЕ ДРУЗЬЯ

Человек, любящий и умеющий читать, — счастливый человек. Он окружён множеством добрых, умных и верных друзей. Друзья эти — книги.

Книги встречают нас в раннем детстве и сопровождают всю жизнь. Они заставляют нас непрерывно совершенствоваться, чтобы мы могли стать настоящими людьми.

Огромный мир, заманчивый и разнообразный, открывается нам со страниц любимых книг.

Читайте, читайте и читайте! Читайте не торопясь, чтобы не потерять ни одной капли драгоценного содержания книг.

Читайте! Пусть не будет ни одного дня, когда бы вы не прочли хотя бы одной страницы из новой книги (За К. Паустовським).

сопровождать — супроводжувати

заставлять — примушувати

непрерывно — безперервно

совершенствовать — удосконалювати

заманчивый — привабливий

разнообразный — різноманітний

Пряма і непряма мова. Діалог. Цитата

1. Які ви знаєте способи передачі чужого мовлення?
2. Що називається прямою мовою?
3. Які розділові знаки ставляться при прямій мові?
4. Що таке діалог? Чим діалог відрізняється від полілогу?
5. Які розділові знаки ставляться при діалозі?
6. Розкажіть про заміну прямої мови непрямою.
7. Що таке цитата?
8. Які розділові знаки вживаються при цитатах?

429. Спишіть речення, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки.

1. Е-е щось дуже рано прокинулося сонце (К,к)аже дід Улас дивлячись на небо (К,к)оли б дощу не було!.. 2. Чітко Що з тобою Ти нездужаєш (Д,д)опитувалася Галя. 3. Знаєш Петре чого тобі бракує (З,з)апитав якимось хлопця один із його товаришів і трохи помовчавши сказав (Т,т)и мало знаєш людей. 4. Вода камінь пробиває а то б живе слово не дійшло до душі (П,п)ромовив Петро. 5. Нащо їм (Д,д)умав Олексій Іванович (Т,т)а воля здалася. 6. Яким промовив (А,а) може ти сам поїдеш (І,і) позіхнувши відвернувся. 7. Хлопець трохи подумавши сказав (П,п)ольова каша завжди смачніша (З *тв. Панаса Мирного*).

430. І. Спишіть текст, розкриваючи дужки, ставлячи розділові знаки.

ЗОЗУЛЯ І ДРІЗД

Зозуля прилетіла до чорного Дрозда.

Чи тобі не нудно (П,п)итає його (Щ,щ)о ти робиш?

Співаю (В,в)ідкажує Дрізд (Х,х)іба не чуєш?

Я співаю частіше від тебе проте однаково нудно (С,с)каржиться Зозуля.

Так ти ж пані тільки те й робиш що підкинувши в чуже гніздо свої яйця з місця на місце перелітаєш співаєш п'єш та їси. А я сам годую бережу і вчу своїх дітей а працю свою полегшую співом (Г. Сковорода).

ІІ. Скажіть, яке повчальне значення має ця байка.

431. Переробіть речення, замініть пряму мову непрямою.

1. Тарас запитав дяка: «А коли ви почнете вчити мене малювати?» (С. *Васильченко*). 2. «Чого ви, матінко? — ластівкою припадала дівчинка коло недужої. — Може, водиці холодної?» (М. *Коцюбинський*). 3. «Ну, хлопче, добрий із тебе козак буде, моторний!» — похвалив Грицька дядько Тарас (Б. *Грінченко*). 4. Увійшов у світлицю дідуган Грива, уклонився пану сотнику та й каже: «Добридень, добродію!» (П. *Куліш*).

ДОДАТОК

ЗРАЗКИ МОВНИХ РОЗБОРІВ

ФОНЕТИЧНИЙ РОЗБІР

Послідовність розбору

1. Зробіть звуковий запис слова.
2. Поділіть слово на склади, вкажіть, скільки в ньому складів, які з них відкриті, а які закриті. Назвіть наголошений склад.
3. Назвіть букви, вимовте звуки.
4. Дайте характеристику звукам:
 - а) голосним — наголошені чи ненаголошені;
 - б) приголосним — дзвінкі чи глухі; тверді, м'які чи пом'якшені.
5. Полічіть кількість букв і кількість звуків.

Зразок усного розбору

У слові *сірий* два склади, перший склад [с'і] — відкритий, наголошений, другий склад [рий] — закритий, ненаголошений.

Перша буква *с* позначає звук [с'] — приголосний, глухий, м'який. Друга буква *і* позначає звук [і] — голосний, наголошений. Третя буква *р* позначає звук [р] — приголосний, дзвінкий, твердий. Четверта буква *и* позначає звук [и] — голосний, ненаголошений. П'ята буква *й* позначає звук [й] — приголосний, дзвінкий, м'який. У слові 5 букв і 5 звуків.

Зразок письмового розбору

Сірий [с'і/рий] — 2 склади, перший — відкр., нагол.; другий — закр., ненагол.

- с — [с'] — пригол., глух., м'як.;
- і — [і] — голосн., нагол.;
- р — [р] — пригол., дзвінк., тв.;
- и — [и] — голосн., ненагол.;
- й — [й] — пригол., дзвінк., м'як.;
- 5 б., 5 зв.

РОЗБІР СЛОВА ЗА БУДОВОЮ

Послідовність розбору

1. Виділіть закінчення, змінивши форму слова.
2. Позначте основу слова.
3. Виділіть корінь, дібравши спільнокореневі слова.
4. Виділіть префікс, з'ясуйте його значення (якщо це можливо).
5. Виділіть суфікс, з'ясуйте його значення (якщо це можливо).

Зразок усного розбору

Приміський.

У слові *приміський* закінчення *-ий*, яке вказує на те, що це прикметник чоловічого роду в називному відмінку однини. Основа слова — *приміськ-*; до неї входять префікс, корінь і суфікс. Корінь слова *-місь-*; спільнокореневі слова: *міський*, *місто*. Префікс *при-*; він означає наближення до чогось і вживається в таких словах: *пришкільний*, *привокзальний*. Суфікс *-к-*; цей суфікс вживається для творення відносних прикметників, наприклад: *сільський*, *український*.

Зразок письмового розбору

Пріміський

СЛОВОТВІРНИЙ РОЗБІР

Послідовність розбору

1. Доберіть до поданого слова те слово, від якого воно утворилося.
2. Визначте твірну основу.
3. Позначте словотворчі компоненти.
4. Назвіть спосіб творення слова.

Зразок усного розбору

Надзвичайний.

Це слово утворилося від слова *звичайний*. Твірна основа *-звичайн-*, словотворчий префікс *над-*. Отже, слово *надзвичайний* утворене префіксальним способом.

Зразок письмового розбору

Надзвичайний ← звичайний — префікс. сп. тв.

МОРФОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР ІМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма іменника (називний відмінок однини).
3. Постійні ознаки: а) власна чи загальна назва; б) істота чи неістота; в) рід; г) відміна і група (якщо є).
4. Змінні ознаки: а) відмінок; б) число.
5. Синтаксична роль.

Без вірного друга не проживеш (Нар. творчість).

Зразок усного розбору

Друга — іменник, початкова форма — *друг*; загальна назва, істота, чоловічий рід, друга відміна, тверда група; родовий відмінок однини; в реченні виступає додатком.

Зразок письмового розбору

Друга — імен., п. ф. — *друг*, загальн. назва, істота, ч. р., II відм., тв. гр.; Р. в., одн., додаток.

РОЗБІР ПРИКМЕТНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма прикметника (називний відмінок однини).
3. Постійні ознаки: а) група за значенням (якісний, відносний чи присвійний); б) ступінь порівняння (у якісних прикметників).
4. Змінні ознаки: а) число; б) рід (в однині); в) відмінок.
5. Синтаксична роль.

Своя Вітчизна наймиліша в світі (О. Гончар).

Зразок усного розбору

Наймиліша — прикметник, початкова форма — *наймиліший*; якісний, у найвищому ступені порівняння; належить до твердої групи, вжитий в однині, жіночому роді, називному відмінку; в реченні виступає присудком.

Зразок письмового розбору

Наймиліша — прикм., п. ф. — *наймиліший*; якісн., найвищий ст. пор., тв. гр.; одн., ж. р., Н. в.; присудок.

РОЗБІР ЧИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма числівника (називний відмінок).

3. Постійні ознаки: а) група за будовою (простий, складний чи складений); б) кількісний чи порядковий; в) розряд за значенням (для кількісних: власне кількісний, збірний, дробовий чи неозначено-кількісний).

4. Змінні ознаки: а) число (якщо є); б) рід (якщо є); в) відмінок.

5. Синтаксична роль.

Один у полі не воїн (Нар. творчість).

Зразок усного розбору

Один — числівник, ужитий у початковій формі; кількісний, власне кількісний, простий, ужитий у називному відмінку, в реченні виступає підметом.

Зразок письмового розбору

Один — числ., п.ф. — *один*, кількісн., вл. кількісн.; прост.; Н. в., підмет.

РОЗБІР ЗАЙМЕННОСТІ ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма займенника (називний відмінок).
3. Постійні ознаки: а) розряд за значенням; б) особа (в особових займенниках).
4. Змінні ознаки: а) число (якщо є), б) рід (якщо є); в) відмінок.
5. Синтаксична роль.

Мене до глибини душі вражає людська байдужість (І. Франко).

Зразок усного розбору

Мене — займенник, початкова форма — *я*; особовий; перша особа однини, вжитий у знахідному відмінку; в реченні виступає додатком.

Зразок письмового розбору

Мене — займ., п. ф. — *я*, особов., 1-а ос. одн., Зн. в., додаток.

РОЗБІР ДІЄСЛОВА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (інфінітив).
3. Постійні ознаки: а) вид; б) перехідність; в) дієвідміна.
4. Змінні ознаки: а) спосіб; б) час (якщо є); в) число; г) особа (якщо є); г) рід (якщо є).
5. Синтаксична роль.

Я знаю силу слова (В. Сосюра).

Зразок усного розбору

Знаю — дієслово, початкова форма — *знати*, недоконаний вид, перехідне, належить до першої дієвідміни; вжите в дійсному способі, теперішній час, перша особа однини; в реченні виступає присудком.

Зразок письмового розбору

Знаю — дієсл., п. ф. — *знати*; недок. вид, перехід.; I дієвідм.; дійсн. сп., теп. час, 1-а ос. одн.; присудок.

РОЗБІР ДІСПРИКМЕТНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Послідовність розбору

1. Особлива форма дієслова.
2. Початкова форма (дієприкметник у називному відмінку чоловічого роду однини).
3. Постійні ознаки: а) активний чи пасивний; б) вид (доконаний чи недоконаний); в) час (теперішній чи минулий).
4. Змінні ознаки: а) число; б) рід (в однині); в) відмінок.
5. Синтаксична роль.

Акація стояла в цвіту, завітчана безліччю білих китиць (І. Нечуй-Левицький).

Зразок усного розбору

Завітчана — особлива форма дієслова — дієприкметник, початкова форма — *завітчаний*; пасивний, доконаний вид, минулий час; однина, жіночий рід, називний відмінок; у реченні виступає означенням.

Зразок письмового розбору

Завітчана — дієприкм., п. ф. — *завітчаний*; пасивний, док. вид, мин. час; одн., ж. р., Н. в.; означення.

РОЗБІР ДІСПРИСЛІВНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Послідовність розбору

1. Особлива форма дієслова.
2. Граматичні ознаки: а) вид; б) час; в) перехідність.
3. Синтаксична роль.

Лебедине озеро спить, вкрившись місячною попоною (І. Цюпа).

Зразок усного розбору

Вкрившись — особлива форма дієслова — дієприслівник; доконаний вид, минулий час, неперехідний; у реченні виступає обставиною.

Зразок письмового розбору

Вкрившись — дієприсл.; док. вид, мин. час, обстав.

РОЗБІР ПРИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) розряд за значенням; б) ступінь порівняння (якщо є).
3. Синтаксична роль.

А на світі той наймудріший, хто найдужче любить життя
(В. Симоненко).

Зразок услого розбору

Найдужче — прислівник, вказує на міру і ступінь дії, проста форма найвищого ступеня порівняння, в реченні виступає обставиною.

Зразок письмового розбору

Найдужче — присл., міра і ступінь дії, пр. ф. найвищого ст. пор.; обстав.

РОЗБІР ПРИЙМЕНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) похідний чи непохідний; б) група за будовою — простий, складний чи складений; в) на які відношення вказує; г) з яким відмінком ужитий.

Тече вода з-під явора (Т. Шевченко).

Зразок услого розбору

З-під — прийменник, похідний (утворений із двох непохідних прийменників *з* і *під*), складний, виражає просторові відношення, вжитий з іменником у родовому відмінку.

Зразок письмового розбору

З-під — прийм., похідн., складн., просторові віднош., з Р. в.

РОЗБІР СПОЛУЧНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) група за значенням — сурядний чи підрядний; б) група за будовою — простий, складний чи складений; в) група за вживанням — одиничний, повторюваний чи парний; г) що сполучає — однорідні члени речення чи частини складного речення.

Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л. Костенко).

Зразок усного розбору

Але — сполучник, сурядний, простий, одиничний, сполучає частини складного речення.

Зразок письмового розбору

Але — сполучн., сурядн., прост., одиничн., сполучає част. скл. реч.

РОЗБІР ЧАСТКИ ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) розряд за значенням — модальні, формотворчі чи словотворчі; б) група за значенням модальних часток.

Сміх — *це здоров'я* (*Нар. творчість*).

Зразок усного розбору

Це — частка, модальна, вказівна.

Зразок письмового розбору

Це — частка, модальна, вказівна.

РОЗБІР ВИГУКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Група за значенням.

Гей, браття-козаки, сідлайте-но коней (*І. Манжура*).

Зразок усного розбору

Гей — вигук, спонукальний, уживається для привернення уваги.

Зразок письмового розбору

Гей — вигук, спонукальн.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Акапéльний (спів). Виконання музичного твору однією, кількома особами або хором без музичного супроводу.

Альтáнка. Покрита зверху легка будівля в саду, парку для відпочинку й захисту від сонця, дощу.

Ама́тор. 1. Той, хто охоче займається чим-небудь. 2. Той, хто займається чим-небудь не як професіонал; любитель.

Антра́кт. 1. Перерва між двома діями вистави, між відділами концерту. 2. Музичний твір, що виконується між двома діями вистави, опери.

Арка. 1. Склепіння у формі дуги, яким перекривають проріз у стіні або сполучають стояки моста, суміжні будинки. 2. Декоративна споруда у вигляді брами, що завершується склепінням.

Асоціа́ція. Добровільне об'єднання осіб чи організацій для досягнення спільної господарської, наукової та іншої мети.

Ба́ня. Опуклий дах, що має форму півкулі; купол.

Бараба́н. Циліндрична або багатогранна частина будівлі, на яку спирається баня.

Баро́ко. Стилiстичний напрям у мистецтві кінця XVI — середини XVIII ст., що характеризувався примхливістю форм і декоративною пишністю.

Бруна́тний. Коричневий; темно-жовтий.

Буршти́н. Скам'яніла викопна смола хвойних дерев (переважно жовтого кольору різних відтінків); використовується для виготовлення прикрас.

Ва́лка. Група людей, підвід, машин, що рухаються один за одним або стоять в одному ряду.

Васа́л. 1. У середні віки в Західній Європі феодал, який одержував від заможнішого феодала земельні ділянки й заступництво, за що виконував повинності. 2. Людина, країна, організація, що в усьому підкоряється тому, від кого залежить.

Вербéна. Трав'яниста або чагарникова рослина з рясними квітками різних кольорів, зібраними в суцвіття.

Верф. Сукупність споруд на березі моря, річки, де будують і ремонтують судна.

Взі́ти на карб. Запамятати.

Віві́рка. Білка.

Видноко́ло. Простір, який можна охопити зором. Те саме, що виднокрай, обрій, горизонт.

Вирло́бкий. Який має випуклі, витріщені очі.

Віфранчений. Одягнутий модно, вишукано.

Вишні́як. Садок із вишневих дерев або молода вишнева порість.

Вівча́р. 1. Той, хто доглядає овець; овечий пастух, чабан. 2. Той, хто займається вівчарством.

Віртуо́з. Людина, що досягла найвищого ступеня майстерності в якійсь справі.

Глоба́льний. Всесвітній, який охоплює всю земну кулю.

Говірка. Різновид загальнонародної мови, поширений на невеликій території.

Горбáтити. 1. Робити горбатим. 2. Згинати горбом.

Горбáтіти. Ставати горбатим.

Гóрлиця. Лісовий птах, менший від голуба; дикий голуб.

Гра́фіка. 1. Вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок. 2. Письмові чи друковані знаки.

Да́мба. Споруда у вигляді валу для зберігання води у водоймищах, захисту низин від затоплення.

Дебю́т. Перший виступ артиста на сцені. Перший виступ, починання у якій-небудь галузі.

Етногра́фія. 1. Історична наука, яка вивчає культуру і побут народів світу, їх походження, розселення та культурно-побутові взаємовідносини. 2. Сукупність усіх особливостей побуту, звичаїв, культури якого-небудь народу, народності, місцевості.

Етно́с. Спільнота людей, що історично склалася і має певні самобутні культурні, господарські, побутові риси. Народ.

Ефе́мерний. 1. Короткочасний, недовговічний, нетривалий. 2. Уявний, нереальний.

Запла́ва. Частина річкової долини, що затоплюється під час весняної повені.

Заробітча́нин. 1. Той, хто ходить на заробітки, працює на поденних і строкових роботах. 2. Той, хто працює лише заради грошей, керуючись корисливими інтересами.

Інтер'є́р. Архітектурно й художньо оздоблена внутрішня частина будинку, приміщення.

Кабальє́ро. 1. Лицар у середньовічній Іспанії. 2. В іспаномовних країнах — ввічливе звертання до чоловіків.

Кага́т. Купа городини (картоплі, буряків), відповідно укладена й накрита соломною, землею для тривалого зберігання.

Капéла. 1. Місце у католицькій церкві, де розміщувалися співаки. 2. Хор співаків, а також змішаний ансамбль із співаків та музикантів.

Каплі́ця. У християн — невеличка споруда без вітаря для відправ і молитов.

Кера́міка. 1. Гончарне виробництво, мистецтво. 2. Вироби з глини.

Колона́да. Колони, об'єднані спільним горизонтальним перекриттям.

Ко́мин. Частина димоходу для виходу диму з печі.

Корифе́й. Провідний, видатний діяч науки, мистецтва.

Корячо́к. Кругла посудина з ручкою для зачерпування й виливання води.

Кра́йка. 1. Крайня частина чогось. 2. Вузька щільно виткана смужка на краях тканини, нерідко з іншої, грубішої пряжі.

Ку́льт. 1. Релігійне служіння божеству. 2. Поклоніння кому, чому-небудь.

Ку́нту́ш. Верхній розпашний чоловічий одяг заможного українського населення XVI—XVIII ст.

Купі́ння. Горбки на луці чи болоті, порослі травою або мохом.

Кур'єр. Співробітник установи, який розносить ділові папери; посылний.

Кюре́. У Франції та Бельгії — парафіяльний католицький священик.

Ландша́фт. Загальний вигляд місцевості, пейзаж.

Лекто́рій. 1. Заклад, установа, яка організовує публічні лекції.

2. Приміщення, де відбуваються публічні лекції.

Лепеха́. Трав'яниста багаторічна рослина з довгими мечоподібними листками й гострим запахом.

Лінгві́стика. Наука про мову. Мовознавство.

Ма́занка. Хата, зроблена з глини, сирцевої цегли або хмизу, обмазаного глиною.

Мари́ніст. Художник, що малює море. Письменник, що описує море.

Меценáт. Багатий покровитель наук і мистецтв, а також їх представників.

Мігра́ція. Переселення народів у межах країни або з однієї країни в іншу.

Міра́ж. 1. Явище в атмосфері, за якого на горизонті з'являються уявні зображення наземних предметів або ділянок неба. 2. Щось уявне, що сприймається за дійсність.

Модерн. Сучасний, модний.

Неоліт. Новий кам'яний вік, останній період кам'яної доби.

Покто́рн. Музичний твір ліричного, мрійливого характеру, пов'язаний з художніми образами ночі.

Ностальгія. Болісна туга за чимось (за Батьківщиною).

Обері́г. Предмет, що нібито має чудодійну здатність оберігати його власника від усіляких бід; амулет, талісман.

Отáва. Трава, що відросла на місці скошеної.

Охри́стий. Той, що має колір охри (жовтий, червоно-брунатний).

Палеоліт. Давній кам'яний вік, перший період кам'яної доби.

Па́м'ятка. Предмет матеріальної культури минулого.

Па́м'ятник. Скульптурна споруда в пам'ять чи на честь певної особи чи події.

Панно́. Картина тематичного або декоративного характеру, що кріпиться до стіни.

Партёр. 1. Нижній поверх театального залу з місцями для глядачів.

2. Відкрита частина парку, саду, оздоблена газонами, квітниками, фонтанами, звичайно розташована на плоскій місцевості.

Піля́стр. Плоский, схожий на колону виступ на поверхні стіни чи стовпа.

Плея́да. Група видатних діячів певної епохи, які пов'язані спільністю поглядів, завдань.

Псевдо́нім. Ім'я, прізвище, яким користується письменник, актор замість власного прізвища.

Резиде́нція. Місце постійного перебування уряду, глави держави або осіб, що займають високі адміністративні посади.

Ре́ктор. Особа, яка очолює вищий навчальний заклад.

Релі́квія. 1. Предмет релігійного поклоніння. 2. Річ, яку особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле.

Рельєф. 1. Скульптурне зображення на площині. 2. Сукупність нерівностей на земній поверхні.

Репертуár. Сукупність творів, що виконуються в театрі, на концертній естраді.

Ретушёр. 1. Фахівець, який займається виправленням, підмалюванням картин, фотознімків олівцями, фарбами. 2. Археолог, який обробляє камінь сколюванням.

Сенсація. Подія, повідомлення, що вражають, викликають загальне зацікавлення.

Скрижаль. 1. Дошка, плита з написаним на ній священним текстом. 2. Те, куди занесено пам'ятні дати, події, імена.

Спікірувати. На великій швидкості ринутися майже вертикально вниз (про літак).

Спóнсор. Особа чи організація, яка матеріально підтримує будь-яку діяльність без одержання від неї прибутку з метою популяризації виключно свого імені.

Споріш. Рослина родини гречкових з дуже галузистими або прямоходячими стеблами, яку використовують у народній медицині.

Старожитності. Пам'ятки далекого минулого. Речі, які були виготовлені в дуже давні часи і збереглися до наших днів.

Стилобát. Верхня частина східчастого цоколю будинку, постаменту, скульптури.

Страпáтий. Обідраний, у дранті, лахмітті.

Тло. 1. Основний колір, тон, на якому зроблено малюнок. 2. Середовище, оточення, умови. 3. Ґрунт, основа чогось.

Трансформувáти. Перетворювати, змінювати вигляд, форму, властивості.

Трембита. Гуцульський народний духовий музичний інструмент у вигляді довгої дерев'яної труби.

Трупа. Колектив артистів театру або цирку.

Фасáд. Зовнішній, лицьовий бік будівлі, який звичайно виходить на вулицю.

Флігель. Житлова бічна прибудова до головного будинку.

Фліóгер. Пристрій у формі прапорця або стріли, який обертається на стрижні і служить для визначення напрямку вітру.

Фундáмент. Основа, звичайно підземна або підводна, з каменю або бетону, на якій встановлюють будинки, конструкції, машини.

Фундáтор. Засновник, основоположник.

Цибáтий. Довгоногий. На високих тонких ніжках.

Цивілізація. 1. Рівень розвитку суспільства. 2. Сучасна культура, прогрес, освіта.

Ці́мрина. Одна або декілька дерев'їн з колодяного зрубу. Колодяний зруб.

Чвáри. Суперечки, сварки, що виникають між людьми через розбіжність у думках, поглядах.

Черл́ний. Темно-червоний.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СЛОВНИК*

А

а́грус — крыжовник
адреса — адрес

Б

бага́ття — ко́стёр
багні́стий — болотистый
байра́к — овра́г
барі́тися — заде́рживаться
барлі́г — берло́га
бенте́жити — волнува́ть
бешке́тник — озорні́к
брате́рство — бра́тство
бру́нька — по́чка (у растения)
бузо́к — сире́нь

В

вайлува́тий — неповоро́тливий
ванта́жний — грузово́й
вапня́к — известня́к
вважа́ти — счита́ть
вередлі́вий — капри́зний
вершкі́ — сли́вки
ве́ршник — вса́дник
веселка́ — ра́дуга
вжи́ток — употребе́ние,
 примене́ние
взіре́ць — обраде́ц
візнаний — при́знаний
вікарбувати́ — ві́резати,
 отчекáнить
вимо́га — тре́бование
віри́б — изде́лие
віри́й — те́плые края́
вірок — пригово́р
відданий — пре́даний
відлі́га — о́ттепель

відпла́та — распла́та
відрі́дження — командиро́вка
відсо́ток — проце́нт
візеру́нок — узо́р
вітри́ло — па́рус
вітря́к — ветряна́я ме́льница
во́вна — шерсть
водогра́й — водопа́д
возз'є́днання — воссоєди́ение
воло́шка — василе́к
вті́шний — забáвний
вча́сно — во́время
вцере́ть — до́верху

Г

га́дка — мысль
га́й — ро́ща
га́лас — шум
галья́вина — поля́на
га́мір — шум
ганьба́ — позо́р
гарбу́з — ты́ква
гірло́ — у́стье
глузува́ти — насмеха́ться,
 издева́ться
гори́ще — черда́к
гості́нний — гостепри́мний
гро́но — гроздь
гуца́вина — ча́ща

Ґ

ґа́ва — воро́на
ґа́зда — хозя́ин
ґа́нок — крыльцо́
ґрунт — по́чва
ґу́дзик — пу́говица

* У словниках подано значення слів за змістом речень і текстів у вправах.

Д

дзіг'а — юла
дозвіля — досуг
дбнит — допрое
дбсвід — бпыт
дбслід — бпыт, експеримент
дослїдження — исследование,
изыскание

Ж

жагá — жажда
жéвріти — тлеть
жнивá — страдá

З

забобн — суевэрие
завзітій — упорный
заперэчэння — отрицание
захоплення — увлечение
звáба — обольщение, соблазн
звятяга — дблесть
зворушливий — трогательный
згáрище — пожарище
зїлля — травá
злїдні — ницетá
знаряддя — орудие
зневáга — пренебрежение

К

кажán — летучая мышь
каламутний — мутный
капельох — шляпа
картáтій — клетчатый
кат — палáч
кашкét — фуражка
квблій — слабый
кыйбк — пáлка, пáлочка
кїлим — ковёр
ковзанї — коньки
колбшкати — беспокобить

комбра — кладовя
копáлини — ископаемые
крем'яний — кремнёвый
крїця — сталь
ку́пина — кóчка
кухоль — кружка

Л

ланцог — цепь
ластовіння — веснушки
латáття — кувшинка, водяная лилия
лément — крик
листува́тися — переписываться
лїчбá — счёт
лїщина — орешник
люстёрко — зёркальце

М

мáрево — видение
марновїрство — суевэрие
меткий — быстрый, проворный
мїлиця — костыль
мимохїдь — мимоходом
мимохїть — невольно
мїрбшник — мельник
млин — мельница
млявий — вялый, медлительный
мул — ил
муляр — каменщик

Н

набридáти — надоедать
набувáти — приобретать
навáла — нашествие
наввіпередки — наперегонки
навїжений — безумный
навшпїньки — на цыпочках
наглядáч — надзиратель
надсáдно — надрывно
на́клеп — клеветá
намісто — бусы
натхнення — вдохновение
нацáдок — потбмок

невдóвзі — вскóре
невід'ёмний — неот'ёмлемый
нега́йно — немедленно
незгра́бний — неуклю́жий
німува́ти — молча́ть
но́чви — коры́то
нудьга́ — ску́ка

О

обважні́лий — отяжелéвший
обдарóвання — одарéнность,
дарова́ние
обладу́нки — доспéхи
обло́га — оса́да
о́брис — очерта́ние
о́брій — горизóнт
огі́да — отвращéние
огри́дний — дорóдний, по́лный
одностáйний — еди́ноду́шний
о́желедь — гололо́д
оксамі́т — ба́рхат
опа́ди — оса́дки
опині́тися — очуті́ться
о́плески — аплодисме́нты
ополо́нка — прóбруць
очерéт — камы́ш
очóлити — возгла́вить
ошукáти — обману́ть
оца́дливий — бережлі́вый

П

па́зур — ко́готь
пальне́ — горю́чее
парасо́лька — зóнтик
паркáн — забóр
перетворі́тися — преврати́ться
перлі́на — жемчу́жина
під'ю́джувати — подстрекáть
плéсо — плéс
пли́н — течéние
пóвінь — наводне́ние, пáводок
повсякде́нний — повседне́вный

по́дальший — дальне́йший
по́спіх — поспéшность
поту́жний — мо́цний, могу́чий
по́штовах — толчо́к
пра́щур — прéдок
прива́блювати — привлека́ть
привáтний — лі́чний, ча́стний
прівід — по́вод
приго́ломшлий —
ошеломі́тельный
прикраса́ — украше́ние
примхлі́вий — прихотлі́вый,
причу́дливий
припу́щення — предположе́ние
притама́нний — прису́щий,
сво́йственний
прові́дний — основно́й, веду́щий
промо́ва — речь
пру́дкий — бы́стрый
пу́стоці — ша́лости

Р

ріди́на — жи́дкость
ро́збрат — раздо́р
розгалу́жений — разветвлéнный
розма́тій — різнообра́зний
рудий — ры́жий
рушні́ця — ружьё

С

сади́ба — уса́дба
сва́рка — со́бра
свідомий — созна́тельный
свідомі́сть — созна́ние
се́нс — смы́сл
серве́тка — салфе́тка
серпа́нок — дымка
скарби́ця — сокрови́щница
скля́р — стекóльщик
скри́ня — сунду́к
спантели́чити — сбить с толку
спересéрдя — в сердца́х, со зля́

спомин — воспоминание
спритний — ловкий
сприятливий — благоприятный
свавці — млекопитающие
ставок — пруд
сторчма — стоймя
строкáтий — пёстрый
сузір'я — созвездие
суніця — земляника
схамену́тися — опомниться

Т

терезі — весы
тесляр — плотник
торік — в прошлом году
тубілець — туземец
тужавіти — затвердевать
тьмяний — тусклый
тюто́н — табак
тя́мити — понимать

У

узбіччя — обочина
узгір'я — холм
узлісса — опушка
уро́чистий — торжественный
усвідомлювати — осознавать
уява — воображение
уявлення — представление

Ф

фахівець — специалист
фіранка — занавеска
фортеця — крепость

Х

харчі — пища
ха́ща — чаща
хвацько — лихо, браво
хи́ба — погрешность, недостаток
хи́бний — ошибочный
хисткий — шаткий, зыбкий

хмарочос — небоскрёб
хмиз — хворост
ху́га — метель
ху́тко — быстро

Ц

цвірку́н — сверчок
цебро́ — большое ведро
це́гла — кирпич
цупкий — крепкий, твёрдый
ця́тка — точка, пятнышко

Ч

чаву́н — чугу́н
чагарник — кустарник
чва́ра — разбор, сбора
чепурний — опрятный
черніця — монахиня
чимду́ж — что есть сил
чо́вен — лодка
чорніця — черника

Ш

ша́на — уважение
шар — слой
швець — сапожник
ши́бка — оконное стекло
шкі́ра — кожа
шулі́ка — коршун

Щ

щабель — ступень
щогла — мачта

Ю

юрба́ — толпа
ю́шка — суп, уха

Я

яр — овраг

	Л. Забашта. «До щемо у серці...»	8
	Дорогі друзі!	8
§ 1.	Мова — найважливіший засіб спілкування, пізнання і впливу	6
	Культура спілкування. Що таке літературна мова?	8
	Культура спілкування. Говори тоді, коли маєш, що сказати	11

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИБЧЕНОГО

Частини мови, їх значення та граматичні ознаки. Складні випадки правопису

§ 2.	Самостійні частини мови	15
	<i>Ми діти твої, Україно!</i>	19
	<i>Ми діти твої, Україно!</i>	26
§ 3.	Службові частини мови	28

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ. СЛОВСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ

§ 4.	Словосполучення	32
	<i>Мовний розбір. Синтаксичний розбір словосполучення</i>	37
§ 5.	Речення	42
§ 6.	Порядок слів у реченні. Логічний наголос	48
	<i>Ми діти твої, Україно!</i>	52
	Культура спілкування. Дещо про змінок жестикулювати	54
	Контрольні запитання і завдання	55

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. ДВОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ І ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 7.	Підмет і присудок як головні члени речення. Способи вираження підмета	56
§ 8.	Присудок. Типи присудків	59
	<i>Ми діти твої, Україно!</i>	66
§ 9.	Тире між підметом і присудком	68
	Культура спілкування. У невнайомому місті	74

ОЗНАЧЕННЯ, ДОДАТОК І ОБСТАВИНА ЯК ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 10.	Означення	75
§ 11.	Прикладка як різновид означення	78
§ 12.	Додаток	83
§ 13.	Обставина	87
	<i>Мовний розбір. Синтаксичний розбір простого речення</i>	95
	<i>Ми діти твої, Україно!</i>	96
§ 14.	Порівняльний зворот	98
	Контрольні запитання і завдання	100
	Культура спілкування. На екскурсії	104

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

- § 15. Односкладні прості речення. Основні групи односкладних речень.
Означено-особові речення 106
Ми діти твої, Україно! 109
- § 16. Неозначено-особові та узагальнено-особові речення 110
- § 17. Безособові речення 114
Ми діти твої, Україно! 119
- § 18. Називні речення 121
Мовний розбір. Синтаксичний розбір односкладних речень 124
Ми діти твої, Україно! 125

ПОВНІ ТА НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

- § 19. Повні та неповні речення. Тире в неповних реченнях 128
Культура спілкування. Наукове повідомлення 132
Мовний розбір. Синтаксичний розбір неповних речень 133
Контрольні запитання і завдання 133

РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

- § 20. Однорідні члени речення.
Інтоніяція речень з однорідними членами 135
- § 21. Розділові знаки в реченнях з однорідними членами 140
- § 22. Однорідні й неоднорідні означення 145
Ми діти твої, Україно! 148
- § 23. Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами 149
Мовний розбір.
Синтаксичний розбір речень з однорідними членами 153
Ми діти твої, Україно! 155
Контрольні запитання і завдання 157

РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМИ, РЕЧЕННЯМИ)

- § 24. Звертання 159
Культура спілкування. Звертання 163
- § 25. Вставні слова (словосполучення, речення) 164
Культура спілкування. Я пишу тобі листа 170
Мовний розбір. Синтаксичний розбір речень зі звертаннями, вставними словами (словосполученнями, реченнями) 174
Контрольні запитання і завдання 175
Ми діти твої, Україно! 176

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

- § 26. Поняття про відокремлення. Відокремлені другорядні члени речення. Відокремлені означення 178
Ми діти твої, Україно! 184
- § 27. Відокремлені прикладки 186
- § 28. Відокремлені додатки 191
- § 29. Відокремлені обставини 193
Ми діти твої, Україно! 196
- § 30. Відокремлені уточнювальні члени речення 199

<i>Мовний розбір. Синтаксичний розбір речень із відокремленими членами</i>	201
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	202

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ

§ 31. Речення з прямою мовою.	
Інтонація та розділові знаки при прямій мові	203
<i>Ми діти твої, Україно!</i>	208
§ 32. Діалог і полілог. Розділові знаки при діалозі та полілозі	210
§ 33. Заміна прямої мови непрямою	216
§ 34. Цитата як різновид прямої мови. Розділові знаки при цитаті	219
<i>Культура спілкування. У бібліотеці!</i>	224
<i>Мовний розбір. Синтаксичний розбір речень із прямою мовою</i>	225
Контрольні запитання і завдання	227

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

Словосполучення і речення. Двоскладні речення.	
Односкладні речення	228
Однорідні члени речення	231
Звертання і вставні слова	233
Відокремлені члени речення	235
Пряма і непряма мова. Діалог. Цитата	238

ДОДАТОК

Зразки мовних розборів	239
Глумачний словник	246
Українсько-російський словник	250

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

1. Види мовленнєвої діяльності. Навчальне читання мовчки	10
2. Повторення вивченого про текст, стилі і типи мовлення	22
3. Особливості опису місцевості.	
Переказ розповідного тексту з елементами опису місцевості	39
4. Твір-опис місцевості	71
5. Особливості опису пам'ятки історії та культури	91
6. Твір-опис пам'ятки архітектури	101
7. Твір-опис пам'ятника	117
8. Переказ тексту наукового стилю	131
9. Переказ тексту публіцистичного стилю	144
10. Твір-роздум на морально-етичну тему	172
11. Офіційно-діловий стиль мовлення. Ділові папери.	
План роботи	182
12. Твір-оповідання з обрамленням (на основі почутого)	214
13. Тематичні виписки як засіб засвоєння і запам'ятовування прочитаного	221